

ॐ

अनिर्वचनीयतावादात्मकम्

दर्शनसर्वस्वम्

शङ्करचैतन्यभारतीप्रणीतम्
स्वोपज्ञेन
राजहंसनाम्ना मानसोन्मीलनेन संवलितम्
स्वयं सम्पादितम्।

तच्च
वाराणस्याम् 'अपारनाथमठसन्न्यासिसंस्कृतकालेज' इत्यतः
श्रीधर्मानन्दस्वामिना प्रकाशितम्

'सरलाप्रेस' इत्यतस्तु मुद्रणां प्रापत्

[सं० २००५] [सन् १९४८] [मू० २॥]

खण्डनखण्डखाद्यशारदा

शारदाराजहंसः

दर्शनसर्वस्वं राजहंससमेतम्

एतेषां प्राप्तिस्थानम्—

'सन्न्यासिसंस्कृतकालेजमन्त्री, ढुण्ढीराजगणेश

अपारनाथमठ, बनारस सिटी ।'

काशीस्थापणेभ्योऽपि प्राप्यन्ते

ॐ तत्सत् ।

उपोद्घातः

खण्डनशारदाया द्वितीयभागे प्रकाशितमपीदं दर्शनसर्वस्वं किञ्चिदौचित्यं पुरस्कृत्य क्वाचित्काभिप्रेताविष्कृत्या साकं पृथक् प्रकाश्यते। स्वप्रमेयोपपादने शारदायाः सहकारितया च तदीयसौमनस्यास्पदताव्यपदेशपात्रमिदमिति तस्या इवास्यापि मानसोन्मीलनेन राजहंस इति समाख्या समासादिता। दर्शनसर्वस्वे शारदोक्ततयोक्तमर्थजातं तु तत एव शक्यमवगन्तुमिति राजहंसे न प्रायः पुनस्तदुपन्यस्तम्।

सर्वेष्वपि दर्शनेषु कामं सूक्ष्मेक्षिकया विवेचिता सती प्रौढिमानं भजमाना ज्ञप्ति-शून्य-स्वातन्त्र्य-विवर्तेति दर्शनचतुष्टयी पर्यवस्यतीत्यतः, ज्ञप्ति-स्वातन्त्र्यवादयोर्ज्ञानज्ञेययोः सर्वथैवाभेदाभ्युपगमेन शून्य विवर्तवादयोस्तु ससङ्गवस्तुमात्रस्यैव मिथ्यात्वोपपादनेनास्ति काचिदनपह्नवनीयैव बन्धुता, परस्परं क्वचिदंशे विरोधसद्भावेऽपि यथायोगं प्रतिपिपादयिषिताद्वैतोपोद्बलनाय द्वैतनिरासे कृतादरतया तु सा चतुर्णामपीत्यतश्च समेषामेषामिहैकत्रैव कृतमुपबृंहणं रमणीयमेव।

अत्र च प्रथमप्रकरणद्वये स्वातन्त्र्यवादविवर्तवादपूर्वसोपानतयैव परिष्कार्ययो विज्ञानवादशून्यतावादयोरास्तिकदर्शनेषु विशि-

ष्य च श्रीमदुदयनाचार्यादिभिरात्मतत्त्वविवेकादिषूद्भावितदूषणानां निराकरणप्रकाराः सूत्रिताः। स्वातन्त्र्यवादस्य तु दैववशाद्विशिष्टां प्रसिद्धिमसेदुषोऽपि स्वातन्त्र्यापरपर्यायैश्वर्यविचारे उपासनासरण्यौपयिकप्रतिपत्तिकरहस्यनिवहनिरूपणभारोद्वहने च सर्वेभ्योऽपि दर्शनेभ्यः प्रशंसनीयपुरःपदार्पणपाटवतया कियत्यंशेऽत्र माननीयतौचित्यं गमिता। अस्य, इममेव सैद्धान्तिकेऽध्वनि कियदनुधावतः शाक्तशीर्षण्यश्रीविद्यासम्प्रदायस्य, एतद्द्वयपरिपोषितविमर्शात्मकप्रकाशवादस्य, तत्रैव पर्यवस्यतः शब्दब्रह्मेतिप्रथितवादस्य चौपनिषदाद्वैतसिद्धान्तेन सार्धं सन्धिविधानाय तु चरमपरिच्छेदे आयस्तम्।

'नास्ति काचिद्ब्रह्मणः शक्तिः' 'अस्ति सा किन्तु ब्रह्मज्ञाननाश्या' 'न तस्या नाशोऽपि तु तं विनैवायास्यति स क्षणो यदनन्तरमनादिरपि द्वैतप्रतिभासो न कस्याप्युदेष्यति, ब्रह्मविषयकचरमज्ञाने दृश्याश्रयकालपूर्ववृत्तित्वाभावनियम इतियावत्' इत्यादिकान् वैदान्तिकांश्च कांश्चित्पक्षानाक्षिप्य 'चितिस्वभावविशेषस्तावद्द्वैतात्मना प्रथनार्हतारूपोऽस्ति शक्तितया व्यपदिष्टः, तस्य च द्वैतप्रतिभासोत्थापने प्रवृत्तिद्वयी, अक्रमा व्याप्यवृत्तिश्चैका, सक्रमाऽव्याप्यवृत्तिश्चापरा, तत्राद्यामादायानाद्यनन्तमनौपाधिकं चितावीश्वरत्वम्, दृष्टिसृष्टिश्च, द्वितीयामादाय तु जीवत्वं सृष्टिदृष्टिश्च, तादृशस्वभावस्य चानाद्यनन्तत्वेऽपि चितौ केवलकल्पनोपनीतातिरिक्ततात्वेन वस्तुतश्च चित्यनतिरिक्तत्वेन निर्विशेषाद्वैतवादप्रतिष्ठाऽपि,

१—प्रशंसनीयं पुरः पदार्पणपाटवं यस्य, तत्तया।

धर्माणामेवातिरिक्तताप्रयोजकतया तेषां कल्पितत्वे तस्या अकल्पितत्वानुपपत्तेः। सर्गप्रलययोश्च प्रवाहानन्त्यमेव, प्रसिद्धदृष्टिसृष्टिरीतिस्त्वरम्येति त्याज्यैवे' त्यादिकं व्यवस्थापितं विवर्तवादे।

एवं चासांशयिकमेतद् यदौपनिषदाद्वैतप्रतिपत्तौ प्रसिद्धा विधा त्यक्तप्रायैवात्र, तथापि तु 'मानमूलं वचो ग्राह्यं बालादपि शुकादपि' इति नयमनुसृत्य निष्पक्षपातं वस्तुतत्त्वनिरूपणनिपुणै- र्विचारणीयः प्रचारणीयश्चायं निबन्धो बुधैः।

यदा चाविद्ययैव देव्या वात्सल्येन लालितोऽपि, अल्पज्ञतयैव चालिङ्गितोऽपि प्रायः सर्वः सगर्वो नरः, भूम्ना च पुरोभा[२]गितैव धारयति धुरम्, अन्ततश्च मृषाभिनिवेशवशंवदतयैव परपदप्राप्तिपराङ्मुखैर्नरैरपि दृश्यत एवेति सांसारिकी सृतिः, तदा कोऽवसरोऽस्त्यसमीचामिव समीचामपि वचसां प्रपञ्चस्येत्युपरमति—

शङ्करचैतन्यभारती

ललिताघट्टस्थश्रीराजराजेश्वरीमन्दिरे

वाराणस्याम्।

मार्गशीर्षपूर्णिमा, सं० २००५

२—दोषैकदृक् पुरोभागी।

ॐ

राजहंससमेते दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादात्मनि

विषयानुक्रमणिका

विषयः पृष्ठम्

—❀—

चित्स्वातन्त्र्यपर्यवसायितास्पदम्

सराजहंसम्

दर्शनसर्वस्वम्

शङ्करचैतन्यभारतीप्रणीतम् ।

* ॐ *

॥ श्रीशारदायै नमः ॥

दर्शनसर्वस्वम्

अनिर्वचनीयतावादः ।

प्रणिता गुणगणेशने रताः, सञ्जिता निजपदाम्बुजे पुनः ।

ॐ तत्सत्

दर्शनसर्वस्वे राजहंसो नाम मानसोन्मीलनम्

विज्ञानवादे राजहंसः

प्रणिता इति । शाक्तेन स्फारेण प्राणितानां = आवेशिततयाऽऽपादिततत्तत्क्रियाक्षमतानां केशवशिवादीनां परस्परकार्यकारिताया अपि दर्शनात् प्रत्येकमपि सत्त्वादिव्यक्तीनामानन्त्याच्च गुणगणनियामकत्वं तेषु नानुपपन्नम् । सत्त्वत्वाद्युपाधिनाऽनुगममादृत्य तु गुणेषु त्रित्वव्यवहारः । सञ्जिता इत्यनेन भगवदनुग्रहवशंवदत्वं सन्मार्गप्रवृत्तेरवद्योत्यते । मञ्जिता इति । निस्सीमोपासनासम्पदा प्रसन्नया विश्वप्रसविन्न्या कृपापीयूषवर्षणवशेन गुणेश्वरा अपि स्वमञ्चतां यन्नीताः, तत्तस्याः

मञ्जिता मदनदृष्टि येन तत् त्रैपुरं किमपि मन्महे महः ॥१॥

अथ ज्ञेयस्य ज्ञानानात्मकत्वेनेव तदात्मकत्वेनापि निरूपणानर्हतया मिथ्यात्वेन ज्ञानमेवैकं परमार्थसदिति वेदान्तमते मतेरुज्ज्वलीकरणाय ज्ञेयस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वं क्षणिकज्ञानसहितस्यैव वा मिथ्यात्वं नित्यज्ञानात्मकत्वं वेति मतत्रयमवलम्ब्य क्रमेण प्रत्यवस्थीयते। तथाहि—

परमुचितम्, अचिन्त्यचरितैश्वर्यत्वात्। मदनदृष्टीति। कामाक्षीतिप्रसिद्धेः। दहनात् पुरैव कामं मुख्यं स्वाराधकाग्रेसरतया नेत्रयोः संस्थाप्य कृत्रिमं तं भगवतो भवस्य पुरः प्रेषितवतीत्याहुः। अस्मदर्थस्य प्राणभूता दृष्टिर्यस्येति चार्थः। त्रैपुरमिति। त्रिमूर्तिसर्गपूर्वभाविन्याः शिवशक्तिसामरस्यात्मिकायाः सविशेषब्रह्मप्रथमविभक्तेः किमपि = अनिर्देश्यं महो मन्महे = स्वात्मतयाऽनुसन्दध्मः। व्यपदेशिवद्भावेन त्वत्र तद्धितः पर्यवस्यति। निष्कृष्टस्यैवैश्वर्योपबृंहितस्यापि च चैतन्यस्य स्वात्मतयाऽनुसन्धानं नानुपपन्नम्, यदाहुः—

'अयमेवोदयस्तस्य ध्येयस्य ध्यायिचेतसि।
तदात्मतासमापत्तिरिच्छतः साधकस्य या॥'

—इति स्पन्दे।

'न ध्यानं मुखमुद्रादिकलानां परिकल्पनम्।
ध्यानं शक्तिसमावेशात्सुमहत्सामरस्यकम्॥'

—इति च नित्याषोडशिकार्णवे।

कलानाम् = अवयवानाम्। शक्तिसमावेशात् = शक्तिसमावेशमादाय सुमहता ब्रह्मणा सामरस्यं = ऐक्यं यत्रेत्यर्थः। ताटस्थ्येनानुसन्धानं तु कृपणा काचिद्द दशा।

विज्ञानवादः ।

अस्ति तावत्समस्तसंसारसर्वस्वायितं कलसः स्फुरति सुखं स्फुरतीत्यादिप्रतीत्या समर्पितं विप्रतिपत्त्या न दूरतोऽप्यालोकितं स्फुरणतत्त्वम्, शून्यवादिनोऽपि न तत्स्वरूपे विप्रतिपत्तिरपि तु पारमार्थिकत्वे एव । आहुश्च—

प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।
अनपह्नवनीयत्वात्किं तस्मिन् मानकल्पनैः ॥

—इति तन्त्रालोके ।

तच्च स्वप्रकाशवादे शारदोक्तरीत्या स्वप्रकाशम् । एवं च तेनैव निर्वाहसम्भवे तदतिरिक्ताभ्युपगमो गौरवेणावहेलनीयः । तदतिरिक्तोपनायकानि प्रमाणान्येवं विमनीभावं भजेरन्निति तु न सुमनसामोजोजृम्भणम्, को जानाति स्फूर्त्यनात्मकोऽपि कोऽप्यस्तीति, तथासति नासौ स्फुरेत्, न च विषयविषयिभावो नियामकः; भेदनियततन्निरासस्य शारदायां तुरीये उपवर्णितत्वात् । कलसो यदि स्फुरणानात्मकः स्यात्स्फुरणविषयो न स्यादित्यापादने विषयविषयिभावेन प्रत्यवस्थितेन तर्ककौशलोन्मीलनाच्च, आपाद्यव्यतिरेकादिनिश्चयस्यापत्तिप्रसवितुर्ममापि सद्भावात्, आपादकविधूननायैव यतनीयत्वात् । अथ भवानपि मादृश एव, सर्वस्य स्फुरणात्मकत्वे आपादकाप्रसिद्धेः, आपाद्यापादकयोस्तत्स्फु-

---

कलस इति । अयं शब्दोऽमरटीकायां केन=जलेन लसतीत्येवं व्युत्पादितः, 'अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत' 'कलसे निजहेतुदण्डजः' 'कलसं जलसम्भृतं पुरः कलहंसः कलयन्बभूव सः'

रणोपादाने तत्स्फुरणानात्मकत्वस्य पटादौ स्फुरणान्तरात्मके प्रसिद्धावपि विपर्ययपर्यवसानासम्भवात्, तथाहि—तत्स्फुरणविषयत्वं तत्स्फुरणाभिन्नत्वं न सम्भवति, साध्याविशेषात्, नाप्यभेदनियतमन्यत् किञ्चित्, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः; नापि भेदनियतम्, विरुद्धत्वापत्तेः, नापि भेदसाधारणम्, अप्रयोजकताया दुर्वारत्वात्। एतेन प्रकाशमानत्वं हेतुरपास्तः, प्रकाशाभिन्नत्वप्रकाशविषयत्वाद्यर्थकत्वे उक्तदोषात्, प्रकाशाश्रयत्वार्थकत्वे स्वरूपासिद्धेः, अप्रसिद्धेश्च, भवता प्रकाशस्य निराधारत्वाभ्युपगमादिति चेन्न, तत्स्फुरणविषयतात्वेनैव हेतुताया वक्तव्यत्वात्, अभेदनियतत्वस्य प्रागसिद्धावपि क्षत्यभावात्, भेदनियतत्वस्याप्यसिद्धेः, सर्वं प्रमेयमित्यादिज्ञानानां स्वविषयकत्वस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात्। यदि हि विषयविषयिभावस्याभेदे विरोधः स्यात्तदा रूपभेदेनापि तत्परिहारस्य 'नहि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोहती' न्यायेनासम्भवात्। विषयतात्वं च वस्तुगत्या स्वविषयकज्ञानात्मकमेवेति न तन्निर्वचनानुयोगः, अभेदासिद्धिदशायाञ्च प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेन तन्निवेशः सुकरः।

न च व्याप्तिग्रहस्थलाभावः, स्वप्ने भासमानानां स्फूर्त्यात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्, अविद्ययापि भवन्मते विलक्षणस्य ज्ञानस्यैवोत्पादनौचित्यात्, विषयोत्पत्तौ गौरवान्निष्प्रयोजनत्वात्। एवं सति बाह्यप्रपञ्चापलापः स्यादित्यस्य बाह्यनिराकरणे सन्नद्धान्

इतिनैषधादौ प्रयुक्तश्च। कलश इति तु रूपान्तरम्। अभेदनियतमन्यदिति। तत्स्फुरणसामग्रीजन्यत्वमित्यर्थः।

प्रति वक्तुमशक्यत्वात् । न चैवं जाग्रति चक्षुरादिव्यापार-वैयर्थ्यम्; दृष्टिसृष्टिवादे भवतामपि समानत्वात्, स्वप्नदृष्टान्तेन नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वोक्तया फलबलेन कार्यकारणभावविशेष-कल्पनया वा समाधानस्यापि समानत्वात् । अन्यथाख्यातिवादेऽपि ज्ञानप्रत्यासत्तौ गजं पश्यामीत्यादिप्रतीतिसाक्षिकविषयताविशेष-नियामकत्वाभावेन दोषस्यैव च तथात्वेन तदायत्तविलक्षणविषयतयैव निर्वाहौचित्यात् । दोषत्वस्य चानुगतस्य क्वचिन्नियन्त्रितस्याभावेन फलबलेन पूर्ववर्तिज्ञाने एव तस्य वक्तुं शक्यत्वात्, बहिष्ट्वादिविषयकतया प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वात् । घटो द्रव्यमित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात् सर्वं प्रमेयमित्यादि-व्यवहारे च तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रयोजकताया अपि क्लृप्तत्वाच्चान्यत्रापि तथैवौचित्यात् । घटः स्फुरतीत्यादावपि तादात्म्याध्यवसाय एवेति तु न मन्यामहे, यौक्तिको ह्ययमर्थो नत्वानुभविकः, नचेदेवं घटः स्फुरणमित्यपि कुतो नानुभूयेत, भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं तु समानम् । इदन्तु स्यात्—यदि घटः स्फुरतीत्यादौ तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धभानं तदा तादात्म्यसिद्धौ सत्यां तस्याः प्रतीतेरप्रमात्वमेव वक्तव्यम्, यदि तु तादात्म्यभान तदा तत्प्रमात्वमेवेति ।

अथ तादात्म्य भेदाभेदरूपमेव क्लृप्तम्, नत्वत्यन्ताभेदरूपम्, तस्य सम्बन्धताया अप्रामाणिकत्वात्, घटो द्रव्यमित्यादौ भेदाभेदयोरेवानुभवात्, तथाच ज्ञानज्ञेययो र्भेदाभेदवाद एवापतितः,

---

यदि तु तादात्म्यभानमिति । भेदाग्रहदशायामपि तादात्म्य-भानस्य नियन्त्रणा नास्ति, कस्यचित्तादात्म्यविलक्षणविषयविषयि-

प्राचीनग्रन्थेषु च सौगतनये आकाराकारिणोरभेद एव सिद्धान्ततया प्रसिद्धः, "चित्तमात्रं भो जिनपुत्रा" इति सौगतसूत्रञ्चेदमेवाचष्ट इति चेत्का क्षतिः? भवतु नव्यविज्ञानवाद एवायम्। युक्तिबलादागतो ह्यर्थो न केनानुरुध्येत, अपसिद्धान्तस्याकिञ्चित्करतायाः 'रिक्तस्य जन्तो' रित्यादिवदद्भिः सौगतैः स्वीकारात्, भेदस्यापि ज्ञानात्मकत्वेन वस्तु ज्ञानात्मकमेवेति सिद्धान्तस्य तथाप्यभङ्गाच्च। लघुचन्द्रिकाकृतस्तु—"घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो ज्ञानाद्भिन्नाभिन्नतया बौद्धैरुच्यते" इत्येवाचचक्षिरे। किञ्च "आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मते"ति सौगतोक्तिराकारस्य भिन्नाभिन्नत्वे एव स्वरसतः सङ्गच्छते, अत्यन्ताभेदे साहित्यानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदे च बाह्यस्य स्वीकारप्रसङ्गेन तेन तस्यानुपपादनीयत्वात्। न च विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकज्ञानात्मकत्वासम्भवः, अनाहार्यग्रहे एकत्र तयोरवगाहनस्याप्यसम्भवेन समानत्वात्। समाधानस्यापि

भावस्यापि भानसम्भवादित्याशयेन यदि त्विति। रिक्तस्य जन्तोरिति। 'रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः। विलब्धा बत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहाः'॥ इति सम्पूर्णः श्लोकः। विलब्धा इति। अन्तर्भावितण्यर्थतयोत्पादिता इत्यर्थः। वस्तु ज्ञानात्मकमेवेत्यादि। ज्ञानज्ञेययोर्भेदाभेदाभ्युपगमे भेदस्यापि ज्ञेयतया स्वविषयकज्ञानेन भेदाभेद एव नत्वत्यन्ताभेद इति यद्यपि, तथापि वस्तु ज्ञानात्मकतां न जहातीतिसिद्धान्तो नैतावतापि हीयत इति भावः। तेन = अत्यन्तभेदेन। तस्य = साहित्यस्य। अनाहार्यग्रहे इति। आहार्यज्ञाने त्विच्छामहिम्नैव भेदाभेदयोरवगाहनमनुमन्यते। समानत्वाच्चेति। भेदसामाना-

कथञ्चित्समानत्वाच्च। चित्राकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। वस्तुतस्तु घटमहं जानामीतिप्रतीतेरेवाकारविषयकत्वेन तद्विषये तदभेदव्याप्तेश्च दृढत्वेनात्यन्ताभेदपक्ष एवोचितः, साहित्यव्यवहारस्य विकल्पात्मकत्वात्, एवञ्च साहित्यमपि विकल्पात्मकमित्यन्यत्।

एतेन बहिष्ट्वं तावज्ज्ञानभिन्नत्वेदन्त्वाद्यपरपर्यायम्, तच्चालीकं वाऽनलीकं वा, आद्ये अयं घटः इत्यादिज्ञानविषयस्यापि तस्य ज्ञानात्मकत्वासम्भवेन तत्र व्यभिचारो दुर्वारः, द्वितीयेऽपि ज्ञानभिन्नस्य कस्यचिदावश्यकत्वेन व्यभिचार एव, नहि ज्ञानान्तरमेवोक्तज्ञानविषयः, तद्विषयो वा कथं तदन्य इति नाशङ्कनीयम्, ज्ञानभिन्नत्वस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वात्, क्वचित्तस्यालीकत्वोक्तिस्तु यादृशं ज्ञानभिन्नत्वं तार्किकप्रसिद्धं तदनङ्गीकारमात्राभिप्रायेण। हन्त तदपीदृशज्ञानविषयतां नातिवर्तते इति चेत्किमेतावता ? अलीकं न किञ्चित्स्यादिति चेत्, तत्किमलीकरक्षणायैव धृतव्रतोऽसि। शशशृङ्गमस्तीत्यादेरपीदृश्येव गतिः। अतएव विज्ञानवादानुसारिभिः स्वातन्त्र्यवादिभिरपि—

"कः सद्भावविशेषः कुसुमादुद्भवति गगनकुसुमस्य।
यत्स्फुरणानुप्राणो लोकः स्फुरणञ्च सर्वसामान्यम्॥"

(महार्थमञ्जर्याम्)

धिकरण्योपलक्षिताभेदस्य त्वयाऽवगाहनं स्वीक्रियते, मया तस्यैव ज्ञानात्मकत्वं स्वीकार्यम्। विषयितासम्बन्धेनेव तत्स्थानीयेन स्वविषयकज्ञानात्मकेन सम्बन्धेन भेदाभेदयोर्ज्ञाने विरोधाभावश्च शक्यो वक्तुम्। ननु तादृशसम्बन्धस्यैव दुर्निरूपतया कथमेवम्, तत्राह चित्राकारस्येति।

इति "महासत्ता हि खपुष्पादिकमपि व्याप्नोती" ति चोक्तम् । वेदान्तिना तु तस्यानिर्वाच्यविषयकत्वोपगमेनेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेमत्वात् । विकल्पवृत्तिस्तु 'अत्यन्तासत्यपी' ति न्यायविषयीभूताऽस्त्यादिपदाघटितेनासच्छशशृङ्गमित्यादिवाक्येनैव तन्मते जन्यते, मन्मते तु तद्विषयीभूतस्यापि ज्ञानात्मकत्वे नासत्त्वस्यार्थक्रियाकारित्वाभावरूपत्वेन ज्ञानात्मनि चान्ततः स्वध्वंसादिजनकत्वेनैव तदसम्भवेन तदवगाहितयेदं रजतमित्ये-तत्तौल्यमेव । तार्किकनये त्वनन्वयनिश्चयदशायां शशशृङ्गादि-पदानामबोधकत्वेऽपि तदभावदशायां व्यधिकरणप्रकारकप्रत्यय-जनकत्वोपगमेन तादृशप्रत्ययस्य च सन्मात्रविषयकत्वस्य सदु-परक्तासद्विषयकत्वस्य वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशेषादौ शारदायां निरस्तत्वेन ज्ञाने विलक्षणाकारस्यैव वक्तव्यत्वेन सिद्धं नः समीहितम्, क्लृप्तत्वेनान्यत्रापि तथैवौचित्यात् । नचैवं ज्ञानात्मकस्य शशशृङ्गादेः सत्यत्वेनार्थक्रियाकारित्वापातः; ज्ञानत्वेन तस्य तथात्वेष्टेः, अर्थक्रियाविशेषापादनस्य त्वाकारवैचित्र्येणैव परिहरणीयत्वात्, आकारवैचित्र्यप्रयोजकत्वं तु स्वभावविशेषस्येति वक्ष्यते । एवञ्चायं घट इत्यादेः शुक्तौ 'इदं रजत'मित्यादेश्च प्रत्ययस्यापि साम्यमेव, बहिष्ठस्योक्तरीत्या ज्ञानात्मकस्य ज्ञाना-

---

वेदान्तिना तु तस्येति । तस्य = शशशृङ्गमस्तीत्यादेः । अनिर्वाच्य-विषयकत्वोपगमस्तु सत्तादात्म्यावगाहननिबन्धनः । तदनवगाहनस्थले त्वलीकविषयकत्वम्, अलीकस्य सत्तादात्म्यानापन्नत्वादित्याशयेनाह विकल्पवृत्तिस्त्विति ।

नात्मकतया व्यवहृतस्योभयत्र स्फुरणात्, स्वप्नजाग्रत्प्रतीतिसाम्यं तु वर्णितं 'आशामोदकतृप्ता ये' इत्यादिकारिकाव्याख्यायाम्, व्यक्तञ्चान्यत्राकरेषु। नचैवं त्वयाऽबाधिततया स्वीकृतवस्तुविषयकजाग्रत्प्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यात्; न स्यात्, विषयाबाधस्यैव तत्र विशेषात्।

एवं भ्रमत्युत्त्रिपतीत्यादिव्यवहारप्रयोजिकानां क्रियाणां यौगपद्याभावेन बौद्धक्रियासमुदायस्य च बुद्ध्यात्मकतायामेव पर्यवसानेन बुद्धेरेवाकारविशेषेण निर्वाह्योऽसौ व्यवहारः, स्थिराणामपि समुदायस्य वक्तव्यरीत्या बुद्ध्याकारत्वे क्रमजन्मनां क्रियाणां समुदायस्य तथात्वे किमु वाच्यम्, अतएव—'क्षणतत्क्रमयो र्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादय' इति योगभाष्येप्युक्तम्। एतेनालातचक्रादिप्रत्ययो व्याख्यातः। एवं वनादिविषयकप्रत्ययस्यापि साकारत्वं क्लृप्तप्रायमेव। तथाहि—समुदायस्य न समुदायिपार्थक्यम्, अनभ्युपगमात्, अनुपलम्भबाधाच्च, वृक्षा न वनमिति प्रत्ययापाताच्च। नाप्यभेदः, एकस्मिन्नपि वृक्षे वनप्रत्ययापातात्। समुदिता वृक्षा वनमिति चेन्न, समुदायस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न च वृक्षा वनमिति समानाधिकरणप्रत्ययबलाद्भेदाभेदोऽस्तु; विरोधात्, अवच्छेदकभेदस्य दुर्निरूपत्वात्, अवच्छेदकस्याप्यवच्छिन्नवृत्तिकत्वे आत्माश्रयाद्यापाताच्च, अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वे तु न विरोधशङ्काशमकत्वम्। समुदायत्वस्याभेदप्रयोजकत्वे तस्य धीविशेषविषयत्वरूपतया विषयबुद्ध्योर्विशेषे परस्पराश्रितत्वापत्त्योभयोरप्यसिद्धिर्मा प्रसाङ्क्षीदिति ज्ञाने एव विलक्षणाकारस्य मन्तुमौचित्याच्च।

एतेन विषयस्येव ज्ञानस्यापि विचित्राकारता विरुद्धैवेत्यप्यनवकाशीकृतम् । वक्ष्यते चाधिकम् । न चावच्छेदकभेदानपेक्षावेव भेदाभेदौ; तथासति वृक्षा वृक्षा इत्यादेरप्यापत्तेः, रूपाभेदापेक्षणे च वाचोभङ्ग्यन्तरेणावच्छेदकभेदापेक्षाऽनुमतैव । न च भेदस्याविद्यकत्वेन न विरोधः; अविद्ययापि ज्ञानमात्रस्यैवोत्पादनौचित्यादित्युक्तत्वात् । नच 'विरुद्धमिति नः क्व प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तत' इति न्यायावतारः; भेदाभेदयोरन्यत्र विरोधस्य दृष्टत्वेनात्र तदुभयावगाहिन्या मतेः प्रमात्वस्यैवाविश्वसनीयत्वात् । ज्ञानात्मकतयैवाविरोधस्योपपत्तेश्च । न च शब्दतत्त्वमेव तथा तथाऽवभासते इति वाच्यम्, तस्य ज्ञानात्मकत्वेऽविवादात्, ज्ञानभिन्नत्वे तु शब्दाश्रवणदशायामनुपपत्तेः । न च तत्राप्यन्तः सञ्जल्पः; तस्यापि ज्ञानविशेषातिरिक्तस्य दुर्निरूपत्वात्, स्पन्दनस्य प्राणधर्मस्य सम्मेलनेन ज्ञानविशेषे एवान्तःसञ्जल्पशब्दप्रयोगात् । स्पन्दनमपि च मन्मते ज्ञानात्मकमेवेत्यन्यत् । अत एव कैश्चिदुक्तम् —

अन्तः सञ्जल्पो वर्ण्यते मध्यमावाक् ।
सेयं बुद्ध्यात्मा नैष वाचः प्रभेदः ॥
बुद्धिर्वाच्यं वा वाचकं वोल्लिखन्ती ।
रूपं नात्मीयं बोधभावं जहाति ॥
पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमते नामान्तरं कल्पितम् ।
विज्ञानस्य हि न प्रकाशवपुषो वाग्रूपता शाश्वती ॥

(इति न्यायमञ्जर्याम्)

वाग्रूपता शाश्वतीति । एतदुत्तरार्धम् —

तदित्थं व्याप्तिग्रहस्थलानां न दौर्भिक्ष्यम्। ननु योऽयं ग्राह्य-ग्राहकभेदो ग्राह्यनीलपीतादिभेदो वा चकास्ति, स किं सत्यो वाऽसत्यो वा, आद्ये बाधः, द्वितीये तु नायमात्मा सत्यविज्ञानस्येति व्यभिचार इति चेन्न, भेदस्य स्वविषयकज्ञानात्मकतया सत्यत्वेऽपि बहिष्ट्ववदेवासत्यत्वकाल्पनिकत्वाद्यभिधानात्। अनुमिति-परामर्शयोः पक्षसाध्यविषयकत्वसाम्येनैक्यापत्त्या हेतुहेतुमद्भावा-सम्भव इति तु कुचोद्यम्, परामर्शस्यानुमित्यविषयव्याप्त्यादि-विषयकतयाऽऽकारवैचित्र्यात्। अतएव स्थाणुरयमित्येतदपेक्षया स्थाणुर्वा पुरुषो वाऽयमिति प्रत्ययवैचित्र्यम्। ननु स्थाणुत्वपुरुषत्व-योर्विरुद्धत्वेनैकज्ञानात्मकताया असम्भवः, तादृशाकारविशेषस्याली-कत्वे तु तदात्मकज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्योपत्तिविनाशाननु-भवापत्तिरिति चेदत्रोच्यते, तादृशज्ञानस्य युगपदुत्पन्ननानाज्ञानात्म-कत्वेऽविरलक्रमोत्पन्ननानाज्ञानात्मकत्वे वा क्षत्यभावात्। ज्ञानयौगपद्यञ्चानुभवबलात्, यज्जगदे तथागतैः—"तद्यथा विशालमते! महत उदकौघस्य वहतः स चेदेकस्य तरङ्गस्योत्पत्ति-प्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवत्येकमेव तरङ्गं प्रवर्तते, सचेद् द्वयोस्त्रयाणां सम्बहुलानां तरङ्गाणामुत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, यावत्सं-बहुलानि तरङ्गाणि प्रवर्तन्ते, न च तस्योदकौघस्य स्रोतसा वहतः समुच्छित्तिर्भवति; एवमेव विशालमते! तदोघस्थानीयमालय-

---

जातेऽस्मिन् विषयावभासिनि ततः स्याद्वाऽवमर्शोगिरो-
न स्याद्वापि न जातु वाग्विरहितो बोधो जडत्वं स्पृशेत्॥

—इति न्यायमञ्जर्याम्।

विज्ञानं सन्निश्रित्य प्रतिष्ठाय स चेदेकस्य विज्ञानस्योत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, चक्षुर्विज्ञानं प्रवर्तते, स चेद्द्वयोस्त्रयाणां स चेत्पञ्चानां विज्ञानानामुत्पत्तिप्रत्ययः प्रत्युपस्थितो भवति, सकृद्यावत्पञ्चानां प्रवृत्तिर्भवती"ति । प्रत्यय-शब्दोऽत्र कारणपरः । किञ्च तार्किकनयेऽपि मनसोऽणुत्वेन नयनघ्राणादिनानेन्द्रियकरणकज्ञानानां यौगपद्यासम्भवेऽपि एकस्येन्द्रियस्य युगपद्घटपटादिभिः सम्बन्धे ज्ञानयौगपद्यमौचित्यप्राप्तम्, तत्र नानाज्ञानोपगमे गौरवात् समूहालम्बनमेवैकं लाघवात्स्वीक्रियत इति तु न मानसावर्जिसमाधानम्, सामग्रीभेदेन कार्यभेद इत्युत्सर्गस्य लाघवमात्रापेक्षया दौर्बल्ये प्रमाणानाकलनात् । ज्ञानकरणमेकदैकमेव ज्ञानमर्जयतीत्यस्य परिभाषामात्रत्वात् । समूहालम्बनोच्छेदे द्वित्वादिप्रत्यक्षता न स्यादिति तु न, घटश्च पटश्चेत्यादिद्वित्वाविषयकसमूहालम्बनस्यैवाविनिगम्यत्वे तात्पर्यात्, घटपटावित्यादेरपि ज्ञानस्य मन्मते गतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । यथा च प्राभाकरैः पूर्वोक्तस्थले ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावमभ्युपेत्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं स्वसमवायिसमवेतत्वकालिकसम्बन्धाभ्यां कोटिद्वयस्मृतिविशिष्टधर्म्यनुभवात्मके संशयपदार्थे स्वीक्रियते इत्युक्तं चतुर्थे शारदायाम्, तथाऽस्माभिरपि स्वीकरिष्यते इति को विरोधः । आद्यसम्बन्धस्थाने स्वघटितसन्तानघटकत्वं निवेश्यमिति तु विशेषः समवायस्य समवायिनो वाऽनङ्गीकारात् ।

आद्यसम्बन्धस्थाने इति । कालिकसम्बन्धोऽपि द्वितीयो ज्ञान-

अस्तु वैकज्ञानात्मकत्वमेव संशयस्य, कोटिताख्यविलक्षणविषयतानिरूपकत्वमन्यत्राऽदृष्टमपि यथा तार्किकादिभिरत्र स्वीक्रियते तथाऽन्यत्राऽदृष्टमपि विलक्षणाकारत्वमीदृशमनुभवबलादेवास्माभिः स्वीकरिष्यते, विरुद्धप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गवारणस्यापि भवद्भिरिवास्माभिरपि सुकरत्वात्, इयांस्तु विशेषः—यद्भवद्भिः कार्यकारणभावे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे च विलक्षणविषयता प्रवेश्या, अस्माभिस्तु विषयस्थानीयो ज्ञानस्य विलक्षणाकारविशेष इति। वस्तुतस्तु विषयतायां बाह्यविषयसंस्पर्शिनो वैलक्षण्यस्य प्रकारान्तराणां वा संशये दुर्निरूपतायाः शारदायामावेदितत्वेन ज्ञानस्य विचित्राकारता भवतामपि स्वीकर्तुमुचितेति समाधिसाम्यमेव। एतेन समूहालम्बनादिस्थले नीलाकारस्य ज्ञानस्य पीताकारत्वेन पीताकारस्य च नीलाकारत्वेनानुपलम्भो

यौगपद्यपक्षे विज्ञानवादेऽपि सम्भवत्येव। अविरलक्रमोत्पत्तिपक्षे तु प्रथमज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे द्वितीयज्ञानस्योत्पत्तिरिति क्षणद्वयावस्थायित्वपक्षे द्वितीयक्षणमादाय कालिकसम्बन्धसम्भवेऽपि क्षणिकत्वपक्षे तदसम्भवेन स्वाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वं द्वितीयसम्बन्धो वक्तव्यः। क्षणस्य ज्ञानात्मकवस्त्वनतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावाभावेऽपि तद्व्यवहारस्य वैकल्पिकस्य विज्ञानवादेऽपि स्वीकार्यत्वात्। उच्यतां वा क्षणवृत्तित्वस्थाने क्षणात्मकत्वमेवेति भावः। ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावस्य स्वयं विवर्तवादे निरसनीयतया संशयस्य नानाज्ञानात्मकत्वे विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकेन परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताघटितेनाक्रान्तत्वानुपपत्तिरित्यस्वरसादाह अस्तु वेति।

नीलपीताकारयोरभेदे बाधकः, अन्यथैकैकाकारस्यापि ज्ञानस्योभयाकारत्वेनोपलम्भप्रसङ्ग इति निरस्तम्, नरसिंहवत्स्वकारणसामर्थ्याज्ज्ञाने वैजात्यस्य स्वीकर्तुं शक्यत्वात्। नचैवं प्रत्येकोचितव्यवहारस्य इदं नीलमिदं पीतमित्यादिकस्यापलापापत्तिः; भवदभ्युपगतनीलादिविलक्षणचित्ररूपेण समानयोगक्षेमत्वात्, वैजात्येऽपि भागोऽयं नरस्य भागोऽयं सिंहस्येति व्यवहारवत्सम्भवाच्च। ननु चित्ररूपस्यातिरिक्ततायां तावद्विवदन्ते तार्किकाः, नीलादेर्नीलाद्यतिरिक्तरूपाजनकत्वनियमात्, समानाधिकरणविजातीयरूपसमुदायादेव चित्रव्यवहारोपपादनात्, तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वेऽपि चित्रं रूपमिति प्रतीतावविवाद एव, एवं नरसिंहेऽपि नरत्वसिंहत्वयोरनभ्युपगमेन वैजात्यप्रतीतेश्चानुभविकत्वेनादोषः। इमौ नीलपीतौ घटावित्यादौ तु चित्रत्वप्रकारकप्रतीत्यनुदयेन कथं निर्वाहः, तथाच नीलपीतादिप्रत्येकातिरिक्ताकारस्वीकारासम्भवः, एकस्यापि नीलपीताद्यनेकाकारत्वं त्वेकस्याप्यनेकात्मतापर्यवसन्नं व्याहतमेवेति चेन्न, भावानवबोधात्, तथाहि 'इमौ नीलपीतौ' इत्यत्र ज्ञाने वैजात्यमनुभूयते न वा, आद्ये तदेवास्माभिश्चित्रशब्देनोच्यते इति चित्रत्वप्रकारकप्रतीतेः कः प्रसङ्गः? ज्ञाने वैजात्यस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात्, अन्यथा बाह्यसिद्धिरपि कुतः? घट इति ज्ञानात्पटस्यापि वा सिद्धिर्न कुतः? अतएव न विषय एव वैजात्यम्, असंसृष्टस्य विषयत्वे विषयान्तरसाधारण्यात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः। तस्माद्विषयाधीनं

असंसृष्टस्येति। ज्ञानेनेत्यादिः।

ज्ञाने वैजात्यं भवता वाच्यम्, बाह्यस्य विषयस्य दुर्निरूपत्वात्तु ज्ञानस्य तत्स्वकारणसामर्थ्यायातं मयाभ्युपगन्तव्यमिति काऽसङ्गतिः? किञ्च नीलत्वपीतत्वादे विरोध इत्येव ज्ञानात्मकताविप्रतिपत्तिदशायां कथमवधारितमायुष्मता? ज्ञानात्मकतासिद्धौ विरोधस्यैवामन्तव्यत्वात्, अन्यथा तु विरोधस्य सन्देहात्। पांसुलपादादयोऽपि नीलमितिबुद्ध्वा पीते न प्रवर्तन्त इति सिद्ध एव विरोध इति चेन्नूनं स्वाभीष्टसाधने देहात्मवादिनः पांसुलपादादय एव तव साहाय्यं रचयन्ति नतु विद्वांसः, तथा च स्वीकुरु देहात्मवादमपि। युक्तिविरोधेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, विरोधभानमेव विरोधो नत्वन्यत्, स च न सर्वपुरुषादिसाधारणः। तत्रापि किन्नियामकमिति तु प्रतिविधास्यते। अन्यथाख्यातिनिरासेन स्वप्ने चैकत्रैव नीलत्वपीतत्वादिप्रत्ययस्यानुभविकत्वेन कार्यकारणभावप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्य तत्र व्यभिचारित्वात्। यदाह खण्डनकारः 'स्वप्नदशः सर्वविशेषोपलम्भा'दिति। जाग्रद्वैधर्म्यं तु स्वप्ने बाह्यसिद्धिं विना तत्प्रतीतेः प्रमात्वनिरूपणञ्च विना न शक्यं निरूपयितुम्। एवञ्च नरसिंहे पूर्वोक्तनरत्वसिंहत्वव्यवहारानुरोधेन तादृशान्वर्थसञ्ज्ञानुरोधेन च तत्र तयोरावश्यकत्वेन हेत्वन्तरविशेषाच्च तत्र तयोरभावस्यापि धौव्येणावच्छेदकपक्षे चानवस्थानादिप्रसङ्गेन तत्रापि विरोधो भञ्जनीयः;

हेत्वन्तरविशेषाच्चेति। नरत्वसिंहत्वयोरभावस्याप्यंशभेदेनानुभवात्, जातेश्च व्याप्यवृत्तित्वात्, प्रत्येकं नरत्वसिंहत्वावच्छिन्नं प्रति क्लृप्तानां कारणानामत्राभावाच्चेत्यर्थः। अवच्छेदकपक्षे चेत्यादि।

एवं चित्ररूपस्थलेऽपीति ज्ञानाकारतैव युक्तेति।

किञ्चैकस्यापि नीलाद्यनेकाकारत्वे का क्षतिः? व्याघातइति चेन्न, अनेकत्वस्य नीलादौ विषयतासम्बन्धेन बुद्धिविशेषस्यैवोपगमात्, तस्य च व्याघाताप्रयोकत्वात्। एतेन—घटपटाविति धीः किङ्गतं द्वित्वमवगाहते, न स्वगतम्, तस्या एकत्वात्, नापि विषयगतम्, ज्ञानातिरिक्तस्याभावात्, एवं परचित्तविषयकं योगिज्ञानमपि किङ्गतं परत्वमवगाहत इत्यपि नाशङ्कनीयम्, द्वित्वस्य परत्वस्य च स्वज्ञानाकारमात्रत्वे एतादृशविकल्पानवकाशात्। यथाहि भवन्मते रूपादावपेक्षाबुद्धिरेव विषयतासम्बन्धेन द्वित्वादि नत्वन्यत्, तथा मन्मते सर्वत्रैव। वसुबन्धुस्त्वभ्यधात्, न केवलं परचित्तविषयकमेवापि तु स्वविषयकमपि चित्तमयथार्थमेव ग्राह्यग्राहकविकल्पस्याप्रहीणत्वादिति। तत्तु ऋजुतयोपेक्षितम्। उत्पलदेवोऽप्यवादीत्—"योगिनामपि भासन्ते न दृशो दर्शनान्तरे! स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति"......।

(इतीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्)

ननु भवदुक्तमपि प्रलापमात्रम्, एकस्मिन् भेदनियतापेक्षामतेरेवासम्भवात्, एवमन्यत्रापि तत्तद्विचित्राकारस्य किन्नियामकम्,

---

नरत्वतदभावादेरवच्छिन्नवृत्तिकत्वेऽवच्छेदकस्यापि किञ्चिदवच्छिन्नवृत्तिकताया अवश्यं वाच्यत्वात्, अन्यथा विरोधप्रसङ्गतादवस्थ्यादिति समुदायचर्चायां प्रागुक्तमिति भावः।

न दृशो दर्शनान्तरे इति। वेदान्तिनोऽपि दृष्टिसृष्टिवादे पुरुषान्तरीयज्ञानसुखादिकं न ज्ञायते किन्तु पुरुषान्तरीयत्वेन स्वस्मिन्नेव कल्प्यत इत्याकलयन्ति।

कादाचित्कः काचित्कश्चाकारः कादाचित्कं काचित्कं च कारण-
माक्षिपेत्, तथाच स्वीकार्यं बाह्यम्, समनन्तरप्रत्ययस्य साधा-
रण्यात्, न च वासनाप्रबोधो नियामकः; वासनानां मात्रयापि
ज्ञानातिरेकेऽपसिद्धान्तात्, प्रबोधार्थं च नियामकस्य गवेषणीय-
त्वात्, स्वविषयकज्ञानात्मकत्वे तदभावेऽभावप्रसङ्गेन नियामकत्वा-
सम्भवात्, नहि वासनाविषयिण्यपि धीधारा समुन्मिषति,
समनन्तरप्रत्ययविधयैव चैवं कारणतापर्यवसानेनान्यवासनात्मक-
घटप्रत्ययतः कथमपरवासनात्मकपटप्रत्ययसमुद्भवः, अयमेव हि
वासनासङ्क्रमो भवतां यन्नाम तादृशवासनात्मकज्ञानात्तादृश-
वासनात्मकज्ञानोत्पत्तिरिति, अन्यथा ज्ञानातिरिक्तस्थिरवासना-
स्वीकारप्रसङ्गात्, तथापि वा प्रबोधकस्यापेक्षणीयत्वादिति
चेदत्रोच्यते—बाह्यार्थाभ्युपगमेऽपि चक्षुरादिना तत्सन्निकर्षमात्रेण
न तत्प्रत्यक्षम्, तत्सद्भावेऽपि मनोऽनवधाने प्रत्यक्षानुत्पादात्,
मनोऽवधाने च निमित्तं मृग्यमाणमदृष्टविशेषो वा विषय-
विशेषबुभुत्सा वा स्यात्, नाद्यः, तथा सत्यदृष्टविशेषादेव
तत्तदाकारज्ञानकादाचित्कत्वस्य निर्वाहसम्भवेन घटादेरकिञ्चि-
त्करत्वात्। नचादृष्टविशेषोऽपि ज्ञानातिरिक्त एवेति न ज्ञाना-
तिरिक्तमात्रस्य प्रतिक्षेप इति वाच्यम्, अदृष्टविशेषो यदि
प्रागप्यासीत् तदा तदापि कुतो नेदानीन्तनं प्रत्ययमजीजनत्?
सन्नपि न सहकारिसमवहित आसीदिति चेत्सहकारिणो
दुर्निरूपत्वात्, बुभुत्साविशेषस्य सहकारित्वे द्वितीयकल्पेऽन्त-
र्भावात्; घटादेस्तत्सन्निकर्षस्य वा तथात्वे तु तस्य प्रागपि
सत्त्वेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। यदि चादृष्टविशेष इदानीमेवोत्पन्नः,

तदा तस्यापि पूर्वमनुत्पत्तिसिद्धये कारणविशेषो वक्तव्यः। यदि ह्यदृष्टविशेषस्य कारणमदृष्टविशेषान्तरमेव, तस्यापि चादृष्टविशेषान्तरमेवेति प्रवाहः, तदा ज्ञानप्रवाहेण किमपराद्धम्, अन्ततः स्वभावविशेषस्य सर्वत्र शरणीकरणीयत्वेन यादृशज्ञानानन्तरं यादृशज्ञानं दृश्यते तादृशज्ञानं प्रति समनन्तरप्रत्ययविधया तादृशज्ञानस्य जननस्वभावतोक्ते निर्बाधत्वात्, विषयविषयिभावस्य च भेदे दुर्निरूपत्वेऽदृष्टविशेषस्यापि ज्ञानात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽलीकतापत्तेः। इत्थमेव विज्ञानवाद्यभ्युपगतो वासनापरिपाको निष्कर्षणीयः। एतेन—आत्मनः स्थायिनोऽभावे घटमहमज्ञासिषमित्यनुभवो नोपपादयितुं शक्यः, पूर्वकालीनज्ञानस्यैतत्कालीनज्ञानभिन्नत्वेन तद्विषयत्वासम्भवादिति तादृशानुभवाधीनलोकव्यवहारमर्दनमिति—नाशङ्कनीयम्, स्थाय्यात्मोपगमेऽप्युक्तरीत्या स्वभावविशेषालम्बनध्रौव्येण स्थायित्वे वक्ष्यमाणबाधकेन च पूर्वप्रत्ययरूपस्वकारणसामर्थ्यकल्पनयैव तादृशाकारस्योपपादनीयत्वात्। नापि द्वितीयः, विषयविशेषबुभुत्साया विषयविशेषज्ञानाधीनतया तत्सिद्धौ बुभुत्साऽनुपपत्तेः, बुभुत्साविषयतावच्छेदकरूपेण ज्ञानासिद्धौ च तदनवच्छिन्नज्ञानोत्पत्तौ बीजजिज्ञासायां निरस्तकल्पे एव पर्यवसानम्। तस्मात् सूक्ष्मसंसारापर्यालोचननिबन्धन एव बाह्याभ्युपगम इति युक्तमुत्पश्यामः।

इत्थमेवेति। उक्तजननस्वभावतापर्यवसायितयैवेत्यर्थः। घटमहमज्ञासिषमिति। अहमर्थविषयकत्वावच्छेदेनायं ग्रहोऽनुभवः, घटज्ञानविषयकत्वावच्छेदेन तु स्मृतिः।

किञ्च ज्ञानं तावद्विषयनिरूप्यमिति भवतोऽप्यनुमतम्, विषयोऽपि च यदि ज्ञानादतिरिच्यते तदा विषयनिरूपणमपि ज्ञाननिरूपणायत्तमेव, न च विषयज्ञानमेव विषयनिरूपणम्; विषयनिरूपणं हीह न विषयप्रकाशनमात्रं विवक्षितम्, अपि तु विषयस्य सत्यत्वनिरूपणम्, तच्च प्रमात्वेन ज्ञाननिरूपणे आयतत इत्यन्योन्याश्रयः। बाह्यानां लक्षणान्तरखण्डनेच सति तल्लक्षणमपि प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूप्यमित्येवमप्यन्योन्याश्रय इत्युभयोरपि मा भूदसिद्धिरिति "सर्वनाशे समुत्पन्ने" इति न्यायेन ज्ञानस्यैव स्वविषयकस्य परिशेषः समुचितः, तस्य बाह्याभ्युपगमेऽपि ध्रौव्यात्। नह्येवं सति 'जानामी'त्येवानुभवो भवेदिति शक्यमापादयितुम्, विलक्षणाकारस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमात्।

किञ्च बाह्यं घटादि मायिकं याऽमायिकं वा, नाद्यः, मायिकवादे दृष्टिसृष्टिवादस्यैव मुख्यत्वेन तत्र बाह्याभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनतादेरुक्तत्वात्। द्वितीये तु परमाणुसमुदायो वा, तदतिरिक्तावयवी वा मृदाद्यवस्थाविशेषो वा, न तृतीयः—अवस्थायां विशेषस्य दुर्निरूपत्वात्, सदसत्कार्यवादयोश्चतुर्थे शारदायां निरस्तात्वाच्च, अत एव न द्वितीयः, किञ्च, अव्यासज्यवृत्तित्वे प्रत्यवयवमवयविकार्यकारित्वं स्यात्, व्यासज्यवृत्तित्वे तु यावदवयवप्रत्यक्षं विना प्रत्यक्षासम्भवः, व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। अस्याप्रयोजकत्वेन द्वित्वादिवैलक्षण्यमित्यत्र तु भण नियामकम्। प्रत्यक्षात्मकं फलमन्यथानुपपन्नमिति चेन्न, ज्ञानात्मकतायामप्युपपत्तेरन्यथानुपपत्तेरप्रसरात्, अन्यथाऽवयवभिन्नत्वाविशेषेऽप्यवयवी तत्रैव वर्तते नत्वन्यत्रेत्यत्र किन्नियाम-

कम्। समवायस्यायुतसिद्धत्वस्य च चतुर्थे निरस्तत्वात्। अत एव घटादौ गुरुत्वादेर्द्वैगुण्यप्रसङ्गोऽपि युक्त एव। किञ्च, तत्कपालवृत्तित्वविशिष्टोऽवयवी एतत्कपालवृत्तित्वविशिष्ट इति भवताऽपि न स्वीकार्यम्, विरोधात्, उपलक्षणत्वञ्च तत्तत्कपालवृत्तित्वयोरविद्यमानत्वगर्भं जीवत्यवयविनि न सम्भवदुक्तिकम्, उपाधित्वं तु स्यात्, तथाच यत्र घटत्वे सत्येतत्कपालवृत्तित्वं तत्र तत्कपालवृत्तित्वमित्येवोक्तं स्यात्, एवञ्चैतत्कपालवृत्तिर्घटः कथं तत्कपालवृत्तिरिति जिज्ञासाया नेदमभिधानं निवारकमित्यनुत्तरम्। तथाच कथमनेकावयवसमवेतोऽवयवी। किञ्च तद्देशवृत्तित्वविशिष्टस्यैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टेन भेदाभेद एव स्यात्स च ज्ञानाकारतां विना न निर्वहतीत्यावेदितमधस्तात्। एतेनावयविन्यावृतत्वानावृतत्वग्रहणाग्रहणसकम्पत्वनिष्कम्पत्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽपि बौद्धैरुक्तः समर्थनीयः, स हि कतिपयावयवावरणेऽप्यवयविनोऽनावरणमेवेत्यादिरीत्या कैश्चित्समाधीयते, परन्तु तदावयविनोऽनावरणे प्राग्वत्परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्गः, न चावयविनि परिमाणविशेषस्य समवायो नत्वभेद इति नावयव्युपलम्भेऽपि परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्ग इति वाच्यम्, समवायनिरासात्। किञ्च य एव घटोंऽशेनावृतः, स एवांशेनानावृतः, य एव घटोंऽशेन सकम्पः स एवांशेन निष्कम्पः, य एव घटोंऽशेन गृहीतः स एवांशेनागृहीत इत्यनुभवो दुरपन्हवः, तस्य प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनांशयोरेवावृतत्वानावृतत्वाद्यवगाहितोक्तौ तु संयोगतदभावावपि नैकत्र सिद्ध्येताम्, अवयवयोरेव तयोर्वक्तुं शक्यत्वात्, अनुभवानुरोधेनोत्तरं तु समानम्। अवयवधर्मै रेवावयविनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहे

चावयविनो निर्धर्मकत्वापत्तिः, परमाणुरेव त्रसरेणुरेव वा तत्तद्धर्मकः स्यात्, एकाकारधर्मप्रकारकप्रतीतेः क्वचित्साक्षात्सम्बन्धावगाहित्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धावगाहित्वमिति दौःस्थ्याच्च! बाधकसद्भावासद्भावाभ्यामावृतत्वादिधियो भ्रमत्वमेकत्र संयोगतदभावादिबुद्धेश्च प्रमात्वमिति चेन्न, भेदापत्तिरूपबाधकभियैवेत्थं परिकल्पने संयोगस्थलेऽपि तत्तौल्यात्। न चैवमस्त्ववच्छेदकभेदेनैवाविरोधः; अवच्छेदकस्य सर्वथैव घटादिभिन्नत्वे तद्भेदेने विरोधसमाधानासम्भवेन सर्वथैवाभेदस्य चानुभवविरोधेनासम्भवेन समवायेन प्रत्यवस्थानस्य च निराकृतत्वेन भेदाभेदोपगमस्य च दत्तोत्तरत्वेनावच्छेदकस्य चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वे विरोधतादवस्थ्येनावच्छिन्नवृत्तिकत्वे चात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थान्यतमप्रसङ्गेनावयविविलोपस्य दुर्वारत्वात्।

न च परमाणुरेवान्तिमोऽवच्छेदकः; तत्रापि युगपदनेकमूर्तसंयोगित्वस्यानेकदिगवच्छेदेनाभ्युपगतत्वेन पूर्वदिगवस्थितस्य परमाणोः परदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेनावृतत्वस्यावश्यकत्वेन च परमाणुनिष्ठसंयोगस्यावच्छेदकेऽप्यवच्छेदकान्तरस्य वक्तव्यत्वेनानवस्थाया दुर्वारत्वात्। एतेन दिग्दशकसंयोगनिबन्धनो दशावयवकत्वप्रसङ्गः परमाणौ, एवं तदवयवेष्वपीति शून्यतैवेत्यपि

परमाणोरतीन्द्रियतया तद्धर्माणां प्रत्यक्षानुपपत्त्या न तद्धर्मैरवयविनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहसम्भव इत्यरुचेराह त्रसरेणुरेव वेति। एवं च परमाणोरन्तिमावच्छेदकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वेऽपि दूषणान्तराभिधित्सयैव 'न च परमाणुरेवे'त्यादिनाऽग्रे आशङ्कितम्। शून्यतैवेत्यपि

समर्थितम्। तत्तद्दिक्सम्बन्धस्य परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेऽवच्छेदकताऽनुपपत्तेः। एतेन धर्मिग्राहकमानेन परमाणोर्निरवयवत्वसिद्धौ तत्र तत्तत्सम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वमेवोपेयमिति नाशङ्कनीयम्, एतादृशरीत्या धर्मिग्राहकमानस्यानुपपन्नताया एव प्रदर्श्यमानत्वाच्च। न च परमाणोः सावयवत्वेऽनवस्थाऽन्यथानुपपत्तिर्वा; बाह्यानुपगमे नैव सर्वानुपपत्तिशान्तेः। निरवयवद्वये च तद्विलक्षणपरिमाणकं द्व्यणुकं वेदान्तिगोष्ठीसिद्धा माया परमुत्पादयेन्नत्वन्यः कश्चिदिति मन्दधीधन्धकोऽयं परमाणुवादः। संख्यायाः स्थौल्यप्रयोजकत्वमित्यपि तार्किकाणां स्वगोष्ठीसमय एवेति त्रसरेणोः स्थौल्यानुपपत्तावन्त्यावयविपर्यन्तं तदनुपपत्तिरेव। एतेन परमाणुसमुदाय-

---

समर्थितमिति। मूर्तस्य निरवयवत्वमनुभवयुक्तिविरुद्धमिति हृदयम्। साङ्ख्यरीत्या तु परमाणूनां पञ्चतन्मात्रस्थानीयत्वेन तज्जन्यत्वेन वाऽन्ततोऽहङ्कारादिद्वारा प्रकृतौ पर्यवसानं लये इति प्रकृत्यात्मिकैवावस्था निरवयवा, नतु मूर्तात्मिकेत्यन्यत्। मूलतत्त्वस्य शून्यत्वे ततः परमाण्वादिपरम्परयाऽन्यथा वा जगदारम्भइति मनोरथमात्रम्। एवं मूलतत्त्वस्य व्यापकप्रकृत्यात्मकत्वेऽपि, व्यापकान्महदादिपरम्परयापि परमाणुकणानामपलपितुमशक्यानामुत्पत्तिः, ततश्च पृथिव्यादेरेति न स्वप्नेऽपि श्रद्धामर्हति। वक्ष्यते चैतद्विवर्तवादे। तस्मात्सर्वत्र परमनिर्भरौचित्यास्पदाचिन्त्यचमत्कारसारमायावादस्यैवाप्रतिहतस्वातन्त्र्यमिति तत्त्वम्। ननु परमाणुना यस्य कस्यापि संयोगो व्याप्यवृत्तिरेवेति कथञ्चिदास्ताम्, न चैवं परमाणुद्वयसंयोगस्यापि तथात्वे द्व्यणुकादौ प्रथिमानुपपत्तिः, परमाणुगतसङ्ख्यावशात्तदुपपत्तेः, अत आह निरवयवद्वये चेति।

पक्षोऽपि परास्तः। परमाणोरेव निराकृतत्वात्। अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गश्च घटादौ तार्किकैरप्यत्र पक्षे समर्थितः। एतादृशरीत्या परमाणुनिराकरणं तत्सिद्ध्यसिद्धिपराहतमिति तु कुशकाशावलम्बनमेवानन्यशरणस्य। भवदभ्युपगतत्वेनैव निराकार्यत्वात्, वक्ष्यते च च विकल्पबलाद्व्यवहारोपपत्तिः शून्यवादे।

ज्ञानाकारतायामनुभवविरोध इति चेत्, बाह्येऽपि युक्तिविरोधं किन्न पश्यसि? एवं सत्यनिर्वाच्यवादिन एव विजयेरन्निति चेन्नात्रातीव खेदः, ते ह्यस्माकं सतीर्थ्याः, बाह्याभिनिवेशिनो भवतस्तु पराजय एव। प्रबलयुक्तिविरोधे च बाह्यप्रतीतिर्ज्ञानाकारमेव भेदमुल्लिखन्ती समर्थ्यमाना न कामपि क्षतिमावहति, चिन्तितञ्च बहिष्ट्वम्, बुद्धिस्त्वमूर्ता भवतोऽपि सम्मतेति न तस्याः परमाणुवत्खण्डनभागिता।

एवं विमतं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यपि 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो' रिति बौद्धोक्तेर्विनिःसृतं समर्थनीयम्, तदविषयकप्रतीत्यविषयस्य तदात्मकतादर्शनात्,

---

परमाणूपरिवर्तमानपटलयोरेव संयोगस्ततश्च द्व्यणुकादिक्रमेण जगज्जनिरिति त्वतिवेलमापाततः कस्यचिदभिधानम्, पटलयोर्निरवयवत्वे उक्तदोषतादवस्थ्येन परमाणुस्वीकारवैयर्थ्येन तदन्तः परमाणुप्रवेशस्याप्यसम्भवदुक्तिकत्वेन च सावयवत्वस्य वाच्यत्वे जन्यत्वध्रौव्येण परमाणुसंयोगद्वारैव तदुत्पत्तेः प्रार्थनीयत्वे उक्तदोषानिर्मोक्षात्।

वक्ष्यते चेति। तथा च विकल्पोपनीतपरमाणोर्निराकरणसम्भव इति भावः। सतीर्थ्या इति। अनिर्वाच्यवादिषु शून्यवादिनां विज्ञान-

न च रूपप्रभयोर्भेदेन व्यभिचारः, प्रभाया रूपाविषयकप्रत्ययत्वा-विषयत्वेऽपि रूपाविषयकशाब्दादिविषयत्वदर्शनेन तदविषयक-प्रतीतिविषयतासामान्याभावस्याभावात् । नन्वाधाराधेयत्वाद्यो-स्तुल्यवित्तिवेद्यत्वेन तत्र व्यभिचारः, यदि चाधारादिपदजन्यो-पस्थितिविषयत्वस्याधेयत्वादावदर्शनेन न परस्पराविषयकप्रतीति-विषयत्वसामान्याभाव इत्युच्यते, तदा ज्ञानपदाधीनोपस्थिते-र्ज्ञानसामान्यविषयिकाया अपि घटादिविषयकत्वाभावेन घटा-दावपि स्वविषयकज्ञानाभेदो न सिद्ध्येत्, प्रतीतिशब्देनानुभव-मात्रविवक्षणेऽपि ज्ञानमस्तीत्यादिवाक्यजानुभवस्यापलापासम्भ-वेनोक्तदोष एव, नच ज्ञानमस्तीति बोधस्य स्वमात्रावगाहित्वम्, नतु सामान्यतोऽपि 'अयं घट' इत्यादिज्ञानान्तरावगाहित्वमिति

वादिसतीर्थ्यत्वं तावत्स्पष्टम्, वेदान्तिनामपि त्वस्त्येव तत्, उभयेषामपि प्रत्येकं नारायणात्मनो बुद्धात्मनश्च विष्णोः शिष्यत्वात् । शाक्यबुद्धस्य न विष्ण्ववतारत्वमपि तु त्रिपुरदैत्यवधकालोत्पन्नस्यान्यस्यैव, तेनैव कलिपर्यन्तं स्थितेन सौगतमतसूत्रपातसम्पादनम्, सर्वेषामपि विचाराणां वस्तुतोऽनादितया सुगतमतानुगतानां तेषां प्रचारणमेव वा, शाक्येन तु पश्चात्तद्वर्धनमेव कृतमित्युपगमेऽपि बाह्यखण्डनकर्तृत्वसाम्येन सतीर्थ्य-त्वोक्तिर्न विरुद्ध्यते, लक्षणया सदृशेऽपि सतीर्थ्यशब्दप्रयोगात् । बाह्य-खण्डनं पुनरनिर्वाच्यत्वस्य ज्ञानाकारत्वस्य वा सिद्धये इत्यन्यत् । न तु सामान्यतोऽपीत्यादि । तथा च ज्ञानमस्तीत्यत्र घटस्येव तज्ज्ञानस्याप्यभाने तयोः परस्पराविषयकप्रतीत्यविषयत्वं निर्बाध-मिति भावः ।

वाच्यम्, ज्ञानज्ञेयैक्यसिद्धिं विनैवं वक्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानविषयत्वेनैव ज्ञानाभेदसाधने चास्यानुमानस्य निष्फलत्वात्, तस्मात्प्रतीतिः प्रत्यक्षरूपैव विवक्षणीया, तत्र च तमसो रूपवद्द्रव्यत्वपक्षस्यैव यौक्तिकत्वेन प्रभाऽविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य रूपे दर्शनेऽपि रूपाविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य प्रभायामभावेन व्यभिचारो दुर्वारः, रूपं च तत्प्रभाया वाऽन्यस्य वेत्यन्यत्, एवं यस्य यूकादेः शरीरविशेषप्रत्यक्षविषयत्वं नियतं तत्राति व्यभिचार इति चेन्न, विशिष्य तज्ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वे तज्ज्ञानाभेदनिरूपितायास्तज्ज्ञानेऽवगताया व्याप्तेर्विवक्षायामदोषात्, अनुकूलतर्कोक्त्याऽप्रयोजकतायाः परिहृतत्वात्। तज्ज्ञानत्वं तु न तज्ज्ञानातिरिक्तमिति न व्यभिचारः।

अथवा तदविषयकज्ञानविषयतायोग्यत्वाभावे तदभेदव्याप्यत्वमिति सामान्यत एव वक्तव्यम्, योग्यतावच्छेदकं तु तदवृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्त्वम्, यूकविशेषादौ चैतदक्षतमिति न व्यभिचारः। भूतले घट इत्यादिप्रतीतिविषयस्याधाराधेयभावस्य तु विषयविषयिभाववदखण्डत्वमेवोचितमित्यपि ध्येयम्। नचैवं पक्षे हेतमत्तासन्देहः, बाह्यस्य निरस्ततया स्थौल्यादेर्विकल्पात्मकत्वस्यैव वक्त-

---

अप्रयोजकतायाः परिहृतत्वादिति। विशेषव्याप्तावप्रयोजकत्वशङ्का तावत्सत्वरमेव मतिं व्याकुलीकरोति, घटादेस्तज्ज्ञानभिन्नत्वे तज्ज्ञानविषयत्वाभावापादनेन तत्परिहारे त्वापाद्याभावेन तज्ज्ञानविषयत्वेनैवाभेदसाधनसम्भवेन प्रकृतहेतोरकिञ्चित्करत्वमित्यस्वरसादाह अथवेति। हेतुमत्तासन्देह इति। ज्ञानावृत्तित्वविशिष्टस्थौल्यादेर्घटादौ विरहस्या-

व्यतया पक्षधर्मतानिश्चयादिति । न चायं घट इतिव्यवहारापलापः, घटमहं जानामीतिज्ञानावगाहिन एव भवता व्यवहारस्य वाच्यत्वादितिवाच्यम्, घटं जानामीत्येवानुभवेऽपि घटोऽयमिति व्यवहारे बाधकाभावात् । घटोऽयमित्यनुभवस्यापि शपथेन निर्णये तु श्रीरामानुजानुयायिनामिवास्माकमपि तत्र स्वरूपतो ज्ञानभानाभ्युपगमसम्भवात्; जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य न स्वरूपतो भानमित्यस्य परिभाषामात्रत्वात् ।

ननु तत्तदाकाराविशेषितरूपेण ज्ञानस्योत्पत्त्याद्यननुभवाल्लाघवाच्च ज्ञानस्यैकत्वं नित्यत्वं व्यापकत्वञ्चास्थाय वेदान्तिना सन्धीयताम्, विषयस्यानिर्वाच्यताया एव शक्यवचनत्वादिति चेन्न, निराकारज्ञानस्यानुभवबाधितत्वेन लाघवादेरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च तादृशं ज्ञानं कालासम्बन्धि वा तत्सम्बन्धि वा, आद्येऽलीकत्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्यस्योत्तरक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्येन विरोधोऽस्ति न वा, आद्ये यत्पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं तन्नोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति कथं नित्यत्वादिकम् । द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं ज्ञानमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमितिज्ञानस्य प्रमात्वापत्तिः, न चैतत्पूर्वक्षणस्यैतत्क्षणदशायामविद्यमानत्वे शक्यमुररीकर्तुम् । अवच्छेदकभेदेनाविरोध इतिचेन्नूनमस्वस्थोऽ

निश्चयेन तदवृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्त्वाभावस्य पर्यवसितहेतोस्तदभेदरूपसाध्यसमानयोगक्षेमत्वादिति भावः । घटं जानामीत्येवानुभवेऽपीति । अयं घट इति जानामीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ।

सि, येन भूयः श्रावितमप्यनवस्थादिक न स्मरसि। पूर्वक्षणवृत्तित्वोपलक्षितमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति स्वीकारे न विरोध इति चेदेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टं यत् तदेव पूर्वक्षणवृत्तित्वोपलक्षितमिति कथं ज्ञेयम्, उपलक्ष्यतावच्छेदकाज्ञानात्, स्वरूपस्य क्षणान्तरसाधारण्यात्। अहो सिद्धमेतावतैव समीहितमिति चेदनवसरे प्रमोदोऽयं ते, यतः स्वरूपस्यैकस्य नानाक्षणमेलनासम्भवस्यैवेत्थमभिधित्सितत्वात्। एकदा मा भूत्कालभेदेन तु तत्कुतो न स्यादिति चेदुक्तोत्तरत्वात्, पूर्वादिक्षणस्य पूर्वादिक्षणावच्छेदेन मेलनोपगमे आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, तत्तत्क्षणसम्बन्धानां कालानवच्छिन्नत्वे सर्वेषां सर्वदा प्रतीतेः

अनवस्थादिकं न स्मरसीति। अधीगर्थदयेशामिति षष्ठी कर्मणः शेषत्वविवक्षायां नत्वन्यथा, अतएव 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैव षष्ठीप्रयोगस्य शेषत्वविवक्षायां निर्वाहेऽपि 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इति समासनिषेधमात्रकृते 'अधीगर्थेति' सूत्रमिति वैयाकरणैरुच्यते, अतएव च 'वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदाः, तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्यहमहम्भावावृतो निस्त्रपः'। इत्यादौ कवीनां बहुलं द्वितीयाप्रयोगा इतिभावः।

आत्माश्रयादिप्रसङ्गादिति। न चादिपदासाङ्गत्यम्, पूर्वक्षणस्य क्षणान्तरावच्छेदेन सम्बन्धशङ्काया एवानुदयेनात्माश्रयातिरिक्तदोषस्यासम्भाव्यत्वादिति वाच्यम्, क्षणिकवस्त्वात्मकतया पूर्वक्षणानामप्यानन्त्यात् परस्पराद्यवच्छेदेन मेलनोपगमेऽन्योन्याश्रयादिसम्भवात्। न चानन्त्ये एक एव पूर्वक्षण इति व्यवहारः कथम्, उपाध्यात्मकतापक्षेऽपि

प्रमात्वस्य दुष्परिहरत्वात्। एवमेव सहकारिभिराधीयमानातिशयविशिष्टस्यापूर्वत्वेन क्षणभङ्गोज्जीवनम्। न च सहकारिसमवधानमेवातिशयः, तद्विशिष्टस्यैवोक्तरीत्या भेदाभेदादिना च विकल्पोपहतत्वात्। एतेन व्यापकत्वमपि निराकृतप्रायम्, तद्देशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टस्यैतद्देशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टत्वमस्ति नवेत्यादिविकल्पकवलितत्वात्। उक्तञ्चैतदनुपदमवयविनिरासे। एवं कालाकाशादीनामपि नित्यत्वव्यापकत्वे प्रत्याख्येये। विषयस्यानिर्वाच्यत्वं यदुक्तं तदपि न; तस्य ज्ञानभिन्नत्वे ज्ञानविषयत्वासम्भवात्। तदभिन्नत्वे तु न मिथ्यात्वम्, ज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वाभ्युपगमात्। न च परमार्थिकत्वं यद्यर्थक्रियाकारित्वं तदा न तन्मिथ्यात्वं विरुणद्धीति वाच्यम्,

---

पर्यनुयोगस्यास्य तौल्यात्। प्रतिक्षणं प्रकृतिपरिणामानामप्यानन्त्येन क्षणस्य तदात्मकतापक्षेऽपि दोषसाम्यात्। वाङ्मात्रेण क्षणेऽतिरिक्तपदार्थतायाश्चाश्रद्धेयत्वात्। ईश्वरस्य सङ्कल्पः प्रभावो वा काल इत्यत्रापि पूर्वोक्तदोषस्य जागरूकत्वात्, तत्तदन्तर्याम्यात्मना भगवतः प्रभावसङ्कल्पयोरानन्त्यसम्भवात्। एकक्षणत्वेन व्यवह्रियमाणकाले भगवत एक एव सङ्कल्पो नानार्थगोचर इति तु नियन्तुमशक्यम्, प्रत्युतास्मदादिदृष्ट्याऽनन्तयुगानामपि भगवतः क्रमातिक्रमणपटोरेकक्षणत्वेन सङ्कल्पकवलीकारोपपत्तेरिति कल्पनामात्रप्राणैव कालकलनेति सर्वैरप्यनुमन्तव्यम्। सहकारिभिरिति। अत्राधिकं तत्त्वपदार्थखण्डनशारदाराजहंसयो र्द्रष्टव्यम्। पारमार्थिकत्वं यद्यर्थक्रियाकारित्वमिति। 'अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत्। अन्यत्संवृतिसत्प्रोक्त'मिति हि

भ्रमस्थले ज्ञानमात्रोत्पत्तिसमर्थने तस्यैवार्थक्रियाकारितया तद्भिन्नस्य सांवृतस्य काप्यर्थक्रियाकारितयाऽक्लृप्तत्वादिति ।

अथ ज्ञानस्य परमार्थिकत्वे सर्वशून्यतादेशनाविरोध इति चेदत्राह विंशिकाप्रकरणे वसुबन्धुः—"यो बालै धर्माणां स्वभावो ग्राह्यग्राहकादिः परिकल्पितस्तेन कल्पितेनात्मना तेषां नैरात्म्यं न त्वनभिलाप्येनात्मने"ति । अयमत्राशयः—ज्ञानभिन्नस्य प्रागुपदर्शितरीत्या विकल्पमात्रजीवितत्वेन ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्ना ग्राह्यता तन्निरूपिता च ग्राहकता विकल्पमात्रप्राणैव, अनभिलाप्यं तु ज्ञानवपुः स्वलक्षणम्, अननुगतमिति यावत्, अनुगमश्च देशतो वा कालतो वा, आद्यो विभुषु घटते, द्वितीयस्तु नित्यमात्रेषु, तदुभयमपि यत्र नास्ति तदेव पारमार्थिकम्, अन्यथोक्तरीत्या विरुद्धधर्माध्यासस्य दुर्वारत्वात् । तथाच 'ज्ञानवज्ज्ञेयमपि पारमार्थिकम्' 'ज्ञेयवद्वा ज्ञानमपि सांवृत' मिति मतद्वयनिराकरणं विज्ञानवादप्राणायितं निर्व्यूढम् । एवञ्च क्षणिकत्वादिकमपि न्यायानीतम् । अतएव सर्वं क्षणिकमिति भगवतो बुद्धस्य देशना । एतेनैवाशयेन तत्त्वसंग्रहे वेदान्तिमतमनूद्य विज्ञानस्य नित्यताभिधानं वेदान्तिनामपराध एवेति "तेषामल्पापराधं तु दर्शनं

प्रमाणवार्तिके धर्मकीर्तिः । अल्पापराधं त्विति । दीर्घनिकाये* ब्रह्म-

* दीघनिकायो, (पठमो भागो) ब्रह्मजालसुत्तं तृतीयभणवार (विभागः—२२) 'तत्र भिक्खवो, ये ते समणब्राह्मणा सस्सतवादा सस्सतं अत्तानं लोकं च पञ्ञापेन्ति चतूहि वत्थूहि, सब्बे ते छहि फस्सायतनेहि फुस्स फुस्स पटिसंवेदेन्ति ।' (बम्बई विश्वविद्यालय संस्करण)

नित्यतोक्तितः" इत्यनेनोक्तम्, अल्पेत्यनेन ज्ञानस्य वेदान्ते पारमार्थिकतोपगमेनांशे यौक्तिकत्वं सूचितम्। सौगतैकदेशिभिर्वात्सीपुत्रीयैरपि स्कन्धेभ्यो भिन्नाभिन्नत्वाभ्यामात्मनोऽनिर्वाच्यतैवोपगतेति न वेदान्तिसाम्यम्। अतएव—

"स्कन्धेभ्यः पुद्गलो नान्यस्तीर्थदृष्टिप्रसङ्गतः।"
नानन्योऽनेकताद्याप्तेः साध्वी तस्मादवाच्यता"

इत्येवं तन्मतमनूद्य—

"ते वाच्याः पुद्गलो नैव विद्यते पारमार्थिकः।
तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यत्वान्नभःकोकनदादिवद्"इत्यादिना

तत्त्वसंग्रहे निराकृतम्। त्रिंशिकाप्रकरणेऽपि—

"आत्मधर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवर्तते। विज्ञानपरिणामेऽसौ"...।

इति प्रघट्टके आत्मा जीवो जन्तुरित्यादिक आत्मोपचारःस्कन्धा धातव आयतनानि रूपं वेदनादिकञ्च विज्ञानपरिणामे एव न मुख्ये आत्मनि धर्मेषु च। कुतएतत्? धर्माणामात्मनश्च विज्ञानपरिणामाद्बहिरभावादिति निरूपितम्, एतेन मुख्यः कश्चिदात्मा

जालसूत्रादावपि प्राकृतभाषोपनिबद्धे आत्मनो नित्यतोक्तिर्ब्राह्मणानामज्ञश्रमणानां च चपलतामात्रमिति भिक्षून् प्रति बुद्धाभिहिततया स्पष्टमभ्यधायि। मरणानन्तरमात्मास्तित्वादिकं मयाऽकथितेषु निक्षिप्तम्, निष्प्रयोजनत्वात्तन्निरूपणस्य, नहीदं निर्वेदब्रह्मचर्यादावुपयुज्यते, नापि च मयाऽऽत्मास्तितायां प्रमाणमनुयुक्ता ब्राह्मणश्रमणाः किञ्चित्प्रतिपादयन्ति, तस्मात्तदुक्तिस्त्याज्येति च प्रोष्ठपादसूत्रे तथागतनिगदिततयोक्तम्, एवं मध्यमनिकायादावपि स्वयमयमर्थोऽन्वेषणीयः।

धर्मा वाऽपरिणामात्मकं विज्ञानं वा किञ्चित्स्यादिति भ्रमो निराकृतः । परिणामि विज्ञानमपि स्वपूर्ववर्तिविज्ञानपरिणाम एव, न तु नित्यमिति च "कारणक्षणनिरोधसमकालः कारणक्षण-विलक्षणः कार्यस्यात्मलाभः परिणाम" इत्यनेन स्फोरितम् । तत्र कालान्तेन दर्शनान्तरप्रसिद्धपरिणामवैलक्षण्यं दर्शितम् । बौद्धसिद्धान्ते वस्तुस्वरूपस्यैव क्षणात्मकतायास्तत्त्वसंग्रहादौ निर्णीतत्वेन कारणक्षणनिरोधसमकालत्वोक्तेः कारणनिरोध-समकालत्वे एव पर्यवसानात् । एतादृशार्थानभ्युपगमे एतद्दल-वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतएव सांख्ययोगादिसम्मतो नेह निरोधोऽनुरोध्यः, अपि तु तार्किकादिसम्मत एव । अन्यथा क्षणपदस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । अग्रे विज्ञानमात्रस्य प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्युक्त्या चायमभिप्रायो दृढीकृतः ।

"विज्ञानपरिणामोऽयं विकल्पो यद्विकल्प्यते ।
तेन तन्नास्ति तेनेदं सर्वं विज्ञप्तिमात्रकम्" ॥

इति कारिकाव्याख्यायाञ्च 'पूर्वकान्निरुद्धात्तज्जातीयविज्ञानात् विज्ञान-मुत्पद्यते' इति कण्ठरवेणोक्तम् । आस्तिकदर्शनेषु तु निखिलेष्वपि सौगतनये क्षणिकज्ञानाभ्युपगमाभिधानं सुप्रसिद्धमेव । क्षणिकतया स्रोतोवदविच्छेदेन प्रवर्तमानं चालयविज्ञानमनोविज्ञानप्रवृत्ति-विज्ञानं साकारमेव न तु वेदान्तिवत्किमपि विज्ञानं निराकारम् ।

तार्किकादिसम्मत इति । निरन्वयनाश इति भावः । वैयर्थ्य-प्रसङ्गाच्चेति । कारणतिरोभावमात्रस्य कारणनिरोधेत्युक्त्यैव लाभ-सम्भवादिति भावः । इति दर्शनसर्वस्वे विज्ञानवादे राजहंसः ।

यदाह वसुबन्धुः—"नहि निरालम्बनं निराकारं वा विज्ञानं युज्यते, नैव तन्निरालम्बनं निराकारं वेष्यते किं तर्ह्यपरिच्छिन्नालम्बनाकार"मिति। विशुद्धमपि ज्ञानं सन्तन्यमानमुपेक्षात्मकमेव न तु वेदान्तिवदानन्दात्मकम्, अलौकिकानन्दानभ्युपगमाल्लौकिकस्य च रागात्मकक्लेशानुविद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। तस्मात् क्षणिकं ज्ञानमेवानुच्छिन्नसन्तति विजातीयस्वगतभेदशून्यतयाऽद्वैतं परमार्थसदिति शिवम्। इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे विज्ञानवादपरिष्कारप्रकारः।

शून्यवादः ।

अथ परस्मिन्निव स्वस्मिन्नपि विषयविषयिभावस्य निरूपणासम्भवे स्वस्यापि रक्षणं नोचितमिति निष्पक्षपाताः शून्यवादिनः । नचोक्तरीत्या ज्ञानज्ञेयाभेदसिद्धौ शारदायां चतुर्थपरिच्छेदोक्तदिशा ग्राह्यस्य लक्षणान्तरासम्भवेऽपि ज्ञानाभिन्नत्वं वा ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं वा लक्षणमस्तु, सर्वस्य ज्ञानात्मकत्वव्यवस्थितौ देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति ज्ञानस्यैव क्रियाकर्मकर्तृतया भानेन तद्विरोधोद्भावनासम्भवादिति वाच्यम्, भेदस्य प्रथमे चतुर्थे चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वे तत्प्रतियोगिकतया तदायत्तसिद्धिकत्वेनाभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् । न च भेदप्रतियोगिकत्वोपलक्षितं तथापि सत्यं स्यात्; भेदप्रतियोगिकतासद्भावदशायां तस्या उपलक्षणत्वासम्भवात्, तदसद्भावदशायां त्वभेदस्यापि स्वरूपत्यागप्रसङ्गात्, उपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यां दोषाच्च । एतेन ज्ञानभिन्नाभिन्नत्व-

---

दर्शनसर्वस्वे शून्यवादे राजहंसः

उपलक्षितत्वस्येति । अस्य विशेषणत्वे उपलक्षितमपि विशिष्टमेवेति कथमुक्तरीत्या सत्यम्, उपलक्षणत्वे त्वनवस्था, उपलक्षितत्वोपलक्षितत्वस्यापि धर्मस्योपलक्षणताया एव वक्तव्यत्वात्, यदि तूपलक्षितत्वं न धर्मः किन्तु स्वरूपमात्रम्, तदा व्यावृत्तस्वरूपाज्ञानेन विषयत्वस्य ज्ञानभिन्नेऽपि स्वीकारप्रसङ्गः, नहि तस्य निस्स्वरूपतेति भावः ।

मपि पराकार्यम्। द्वितीये तु जन्यतावच्छेदकं निरूपणीयम्। न च ज्ञानत्वं तत्; आकारस्य ज्ञानभिन्नाभिन्नतायां पर्यवसानस्योक्तत्वेन ज्ञानत्वस्य तत्रासम्भवात्, अतएव तत्र ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमपि कथम्। ननु भेदस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वमुक्तमेव, किञ्च त्यक्त एव भेदाभेदपक्षः; अतएव घटमहं जानामीत्यत्र भेदाभेदस्फुरणमपि नापाद्यमिति चेन्न, साकारं सर्वं ज्ञानमिति मितिः प्रमिति र्वा भ्रान्ति र्वा विकल्पो वा, आद्ये आकारसाहित्यं नालीकं नवाऽऽकारात्मकं नवा ज्ञानात्मकम्, तथासति ज्ञानं ज्ञानमित्याद्यपि तादृशमितिजननाय प्रयुज्येत, अतएव सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानं स्वविषयकमित्यर्थस्य सर्वंप्रमेयमिति ज्ञानं स्वाभिन्नं स्वसामग्रीजन्यं वेति व्यवहारागोचरतया विषयत्वस्य ज्ञानाभिन्नत्वाद्यात्मकताऽशक्यशङ्कैव। द्वितीये तु ज्ञानस्य निराकारत्वप्रसङ्गः। तृतीये तु ज्ञानानां समेषां तादृशविकल्पविषयतया विकल्पात्मकत्वेन न किमपि ज्ञानं प्रमात्मकं स्यात्। अथ विकल्पो व्योमकुसुममित्यादिकः प्रमित्यनात्मकः, अयं तु विकल्पोऽपि प्रमित्यात्मक एवेति कथञ्चिद्ब्रूषे, तदा प्रथमकल्पोक्तदोषः। अथ मा भूत्कि-

---

नालीकमिति। प्रमितिविषयत्वादेव। न वाऽऽकारात्मकमित्यादि। तदात्मकं हि वस्तु प्रमित्या तन्निरूपितत्वेन तन्निष्ठत्वेन च न शक्यं विषयीकर्तुम्, साहित्यं त्वाकारनिरूपितत्वेन ज्ञाननिष्ठत्वेन च विषयीकृतं प्रमित्येति भावः। ज्ञानात्मकत्वाभावे तु हेत्वन्तरमप्याह तथा सति ज्ञानमित्यादि।

कथञ्चिद्ब्रूषे इति। आकारसाहित्यमात्रविषयकत्वावच्छेदेन विकल्पत्वं

ञ्चिज्ज्ञानं प्रमा, संवृत्यैव तु व्यवहारः, न चास्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां व्याघातः, यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन संवृत्यैव संवृतेर्व्यवस्थापने बाधकाभावात्, न हि संवृतिरपि पारमार्थिकीति वक्ष्यते येन तद्व्यवस्थापनाय पर्यनुयुज्येत, न च व्यवस्थापनापक्षाश्रयणमिदानीं मे कुलधर्मोऽपि तु खण्डनपक्षाश्रयणमेवेति न व्याघातशङ्कापि, द्रष्टव्यं च व्याघातखण्डनमनुमानखण्डने द्वितीयपरिच्छेदे च शारदायामिति मन्यसे, तदाऽस्मदीयशून्योद्यानरिरंसोस्ते स्वागतमादराद्विदध्महे। वस्तुतस्तु सर्वज्ञानाप्रामाण्याभ्युपगमोऽनुचित एव, व्यवहारदृशा ज्ञानानां प्रामाण्यस्य यौक्तिकदृशा चाप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वं हि नापवादस्थलं विना निर्वहति, शून्यत्वाशून्यत्वाद्योः सांवृतत्वाविशेषेऽपि शून्यत्वादिग्रहे उत्कर्षस्य कथञ्चिदवश्योपेयत्वादिति हि वक्ष्यते।

किञ्च ज्ञानत्वमपोहात्मकं वाऽन्यादृशं वा, उभयथाऽपि प्रतिव्यक्तिविश्रान्तं वाऽनुगतं वा, आद्येऽननुगमः, द्वितीये त्वपसिद्धान्तः, देशकालानुगमयोर्भवतैव विज्ञानवादशेषे निरस्तत्वात्। किञ्चानुगतत्वं व्यापकत्वमिह वाच्यम्, तच्च देशानवच्छिन्नत्वं वा तद्वन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाऽभावरूपम्, अभावश्चाव-

---

नतु सर्वज्ञानविषयकत्वावच्छेदेनेति हि न विषयविषयिभावनिरूपणं विना वक्तु शक्यते, नचान्यदवच्छेदकमस्तीति सर्वांशे विकल्पत्वमश्रद्धेयमिति भावेनोक्तं कथञ्चिदिति। नचास्यैवेति। अस्य न किञ्चन ज्ञानं प्रमेत्यस्य। स्वागतमादरादिति। शून्योद्यानरिरंसा हि न बुभुक्षोरपि तु मुमुक्षोरिति तस्यादरः समुचित एव, शून्यस्यापि

योरलीकः; तथा च व्यापकत्वे व्यापकत्वमस्ति, न वा, आद्ये आत्माश्रयोऽनवस्था वा, न चेष्टापत्तिः, व्यवहारानुगमदर्शनात्। सर्वस्य सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गश्च, जातेःसर्वव्यापकत्वात्। सम्बन्धभेदमादाय

चोद्यानत्वं रागद्वेषाद्युपप्लवोपशमप्रदतयेति भावः। अभावश्चावयोरलीक इति। अलीकत्वोक्तेः फलं द्वितीयकल्पनिराकरणे व्यक्तीभविष्यति।

जातेः सर्वव्यापकत्वादिति। तथाच जातेर्धर्मभूता व्यापकतापि तद्द्वारा सर्वं व्याप्नुयादितिभावः। जातिश्चापोहस्याप्युपलक्षणम्, अलीकेऽपि तस्मिन् देशानवच्छिन्नत्वरूपव्यापकतासत्त्वात्। ननु जातिः स्वाश्रयीभूतव्यक्तिकलापं नित्यमनित्यं वा समवायेन व्याप्नोति, स्वाश्रयशून्यदेशे तु कालिकेनैव वर्तत इति कथमुक्तप्रसङ्गोऽत आह सम्बन्धभेदमादायेति। अन्यत्र=साक्षात्त्वजातिखण्डनशारदायाम्। घटसंयुक्तादिदेशमवच्छेदकीकृत्यैव देशान्तरे कालिकेन घटाधिकरणतेति घटसंयोगादिशून्यदेशे उत्पन्ने घटादौ कथं घटत्वाद्यभिसम्बन्ध इत्यादिकं तत्र तत्रत्यराजहंसे च निरूपितम्। एवं च कालिकसम्बन्धस्यात्र शरणीकर्तुमशक्यत्वेन कथमपि जातिमात्रस्य व्यापकत्वे सर्वस्य सर्वजातिमत्तया जातेश्च तत्तन्निरूपितव्यापकतावच्छेदकतया सर्वस्य सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गः स्पष्ट एव। व्यापकतायां व्यापकताभ्युपगमस्तु प्रकृतः केवलमीदृशप्रसङ्गस्योपोद्बलक इत्येतावतैव तमाश्रित्य प्रसङ्गोऽयमुपन्यस्तः। एवं च सामान्यतः कस्यचित् कंचित्प्रति व्यापकत्वमिष्टमेव, विशिष्यापि धूमादिमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वानां प्रत्येकं वन्हित्वादिकं प्रत्येव व्यापकत्वमिति कथमयमुक्तः प्रसङ्ग इति न शङ्कनीयम्। जातिवादत्यागपर्यवसन्ने जातिव्यापकतावादत्यागे तु 'व्यवहारानुगमदर्शना'

प्रत्यवस्थानं तु निराकृतमन्यत्र। द्वितीये तु देशानवच्छिन्नस्य देशावच्छिन्नत्वं व्याहतम्, अनलीकाभाववादिमतेऽपि देशत्वकालत्वव्यापकत्वस्य जातिमात्रनिष्ठत्वेन तद्वर्जितदेशाभावेनोक्तव्याघातो दुर्वार एव। व्यापकताखण्डनशारदा चेहानुसन्धेया। नित्यसमजात्यापत्तिस्तु न, दूषणाक्षमत्वात्, अस्माकं व्यवस्थापनीयाभावाच्च, शून्यतायाः सर्वासिद्ध्यैव सिद्धेः। एवं क्षणिकत्वस्य क्षणिकत्वात्क्षणिकत्वाभ्यामपि क्षणिकज्ञानस्य दुर्निरूपत्वमेव, द्वितीये निर्धर्मिकधर्मासम्भवेन स्थायिस्वीकारप्रसङ्गात्, आद्ये चात्माश्रयापत्त्या नानुगमः, तद्व्क्षणायैव चापसिद्धान्तमवधीर्य क्षणस्यातिरिक्तपदार्थतां

दित्येतत्पर्यन्तमुक्तमेव दूषणमवगन्तव्यम्। प्रकृते च ज्ञानत्वस्यापि त्यागपर्यवसाने काऽसौ व्यक्तिर्या ज्ञानमितिनिरूप्येतेत्यलीकेष्वेवासौ लीयेत यदि निर्धर्मकस्वरूपमात्रसमर्थना वेदान्तिनां नेह कथञ्चिदर्थिता रक्षिका स्यात्। देशानवच्छिन्नस्येति। अभावस्यालीकस्य देशानवच्छिन्नत्वध्रौव्यादितिभावः।

'धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तितः। धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेत्॥' इत्युक्त्या व्यापकत्वे व्यापकत्वाव्यापकत्वविकल्पानुपपत्त्या व्यापकत्वविशिष्टतया धर्मिखण्डने नित्यसमजात्यापत्तिमाशङ्क्याह नित्यसमजात्यापत्तिस्तु नेति। दूषणाक्षमस्यैव जात्युत्तरत्वं यथा, तथा द्रष्टव्यमनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिशारदायाम्। स्ववक्तृभिमतव्याघातकस्य जातित्वपक्षे त्वाह अस्माकमित्यादि।

नानुगम इति। आत्माश्रयपरिहाराय क्षणिकत्वनानात्वस्य वाच्यत्वादिति भावः। अननुगमे इष्टापत्तिमाशङ्क्याह तद्व्क्षणायैवेति। स्वज-

शिरोमणिरप्यनुमेने । एवं ज्ञाने स्वनिरूपितविषयिताविशेषे सत्यतोपगमो न तद्धियः प्रमात्वसिद्धिं विना, सा च न तत्सत्यतासिद्धिं विनेति स्वविषयत्वाविषयत्वाभ्यामपि दुर्निरूपत्वमेव ज्ञानस्येति द्रष्टव्यं "सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्धियं विने" ति प्रघट्टके शारदायाम् । एवं प्रमात्वखण्डनशेषे शारदोदितप्रमात्वस्वतस्त्वपरतस्त्वनिरासप्रणाल्यापि ज्ञानज्ञेयसत्यतावधीरणीया, तस्मात्स्वविषयत्वं ज्ञाने सांवृतमेव वक्तव्यमिति परविषयत्वमपि तथैव, स्ववच्च परोऽपि सांवृत एव नत्वलीक इति न व्यवहारविरोधः । तदुक्तं लङ्कावतारे—

केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरैर्जनैः ।
तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते ।।इति।।

अतएव शून्यत्वं कालसम्बन्धित्वनियतं वेदान्त्यभिमतं मिथ्यात्वमेवेति शारदायां तत्र तत्रोपापीपदाम । अतएव आत्मतत्त्वविवेके

न्यविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मादिरूपोपाधेः क्षणव्यवहारहेतुत्वे हि नानुगमरक्षणम्, स्वत्वप्रवेशादिति भावः ।

ज्ञाने स्वविषयकत्वस्य सत्यरयैव परेणोपगतत्वेन तत्र दोषमाह एवं ज्ञाने स्वनिरूपितेत्यादि । स्वाविषयकत्वं तु परापेक्षायामनवस्थादिना योगाचारेण स्वयमेव निरस्यत इति स्वप्रकाशवादशारदायामनुसन्धेयम् । प्रमात्वखण्डनशेषे इति । तत्र पूर्वपक्षे स्वतस्त्वस्य सिद्धान्ते तु परतस्त्वस्य निरासप्रकाराः सूत्रिताः, तात्पर्यं तु द्वयो दुर्वचत्वे एव, प्रमात्वस्यैव खण्डने तदीयस्वतस्त्वपरतस्त्वचिन्ता हि व्योम्नि चित्रलेखनमनुहरतीति भावः ।

प्रपञ्चस्य विचारासहत्वसाधकप्रमाणादेर्विचारासहत्वं न वेति विकल्प्य द्वितीये तत्रैव विचारासहत्वसाधकत्वेनाभिमतानां युक्तीनां व्यभिचारः, आद्ये तु भवदीयविचारस्य भीतविचारकल्पत्वप्रसङ्गः, तथाहि—केनचिद्भीतेन राजद्वारि द्विरदमवलोक्य विकल्पितम्, किमयमन्धकारो मूलकमत्ति, आहोस्विज्जलवाहो बलाकावान् वर्षति गर्जति च, यद्वा बान्धवोऽयम् 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' इति परमाचार्यवचनात्, अथवा योऽयं भूमौ दृश्यते तस्य च्छायेति, दूषितं च, नाद्यः, तस्य शूर्पयुगलप्रस्फोटनाभावात्, न द्वितीयः; तस्य स्तम्भचतुष्टयाभावात्, न तृतीयः, तस्य लगुडभ्रामणाभावात्, न चतुर्थः, तस्य नरशिरःशतोद्गिरणाभावात्, ततो न किञ्चिदेतदिति। किमेतावता द्विपस्वरूपं निवर्तेत इत्युपहसतामुदयनाचार्याणामनिर्वाच्यवादहृदयानभिज्ञतां ज्ञापयितुं तदभिज्ञानामपि वा तेषां द्वैताभिनिवेशमात्रं द्योतयितुं द्वैताभिनिवेशशून्यानामपि वा तेषां द्वैतवादपरिष्करणस्यादृष्टवशात्प्राप्तौ स्वकर्तव्यनिर्वाहमात्रपरतां सूचयितुं खण्डनोपक्रमे एव शून्यवादे सांवृतसतोऽपि तत्तदाभासलक्षणानाक्रान्तस्य प्रमाणादेः साधकता समर्थिता।

ननु शून्यत्वं शून्यं न वा, आद्ये प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः, आत्माश्रयश्च, द्वितीये तु सर्वं शून्यमिति सिद्धान्तव्याकोपः, तदनादरेऽपि संविदोऽपि मिथ्यात्वे कथमशून्यसिद्धिः, विषयविषयिभावस्य मिथ्यात्वे संविदशून्ययोरपि तथात्वस्यौचित्यावर्जितत्वादिति चेन्न, शून्यताया अपि शून्यत्वात्, आत्माश्रयस्यानिर्वाच्यत्वपोषकत्वात्। अतएव शरीरगतदोषानपसार्यौषधस्यापि यथाऽपसारणं सुखावहम्, अन्यथा ग्लान्यापत्तेः, एवं शून्यताया अपि

मतान्तरवारिकाया वारणमावश्यकमेवेति दृष्टान्ताभिधानपुरस्सरं

यद्यशून्यं भवेत्किञ्चित्स्याच्छून्यमिति किञ्चन ।
न किञ्चिदास्त्यशून्यं च कुतः शून्यं भविष्यति ॥

इत्यत्र माध्यमिकवृत्तावुक्तम् । न चैवं प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः, निषेध्यतावच्छेदकस्य विषयत्वस्य प्रपञ्चशून्यतोभयसाधारण्येन तथा प्रसङ्गासम्भवादिति वेदान्तिवदेव समाधेयत्वात्, प्रक्रियादशायां सर्वत्रैव सांवृतसत्त्वोपगमेन समसत्ताकयोरपि स्वाप्नभावाभावयोरिव सांवृतसत्यत्वशून्यत्वयोरविरोधस्य तद्वदेव मयापि सुवचत्वाच्च । तत्किं शून्यतायाः सांवृतत्वमेव, तथा च मूले कुठाराघातः, उक्तं हि सौगतैः—

"द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोके संवृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः" ॥इति॥

"परमार्थमजरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यतास्वभाव" मिति च, उक्तञ्च भामत्यां 'शून्यवादिनामपि शून्यताया एव पारमार्थिकत्वा" दिति चेन्नूनं सुकुमारमतिरसि, येन शून्यतायाः शून्यतोक्तिं मृषित्वापि सांवृतत्वोक्तिं न मृष्यसे, यैर्हि सौगतै र्निर्वाणस्यापि पारमार्थिकत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः, तैः शून्यतायाः पारमार्थिकत्वं रक्षणीयमिति साहसम्, अतएव भावत्वे ध्वंसप्रतियोगितादेरभावत्वे च क्लेशाद्यात्मकप्रतियोगिदुर्निरूपताप्रयुक्तायाः स्वरूपतश्च दुर्निरूपताया आपत्तिमभिसन्धाय

"न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।
भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥" इति ॥

कुतएवास्य भावनेति । भावना = भावीकरणम्, भावात्मक-

"निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते ! मायोपमं स्वप्नोपम" मिति च माध्यमिकग्रन्थेऽभिहितम् । हन्तैवं कथं वचसां विरोधं धुनीमहीति चेदित्थम्—यथा

"न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥"

इति वदतां वेदान्तिनां वस्तुतो बन्धमोक्षव्यवस्थाविरहेऽपि —

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥"

इत्यादिना मोक्षस्यात्मरूपतया पारमार्थिकत्वोक्तिः, तथा प्रतियोगिनोऽभावेन परमार्थतः शून्यताया अनिर्वचनीयतामभिप्रेत्य सांवृतत्वेनासत्त्वेन वोक्ताया एव तस्याःसिद्धान्तान्तरनिरासनिरूपणदशायां तदपेक्षया कथञ्चिदादरणीयतामनुमत्य शिष्यप्रवृत्तये पारमार्थिकत्वोक्तिः, विनेयमत्यनुरोधेन नानाप्रकारै र्देशनाशैली त्वनादिकालप्रचलिता न गर्हामर्हति । अयं तु विशेषः—यद्वेदान्तिमते कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन तस्य परिशेषावश्यम्भावेन तदात्मकतया मुक्तेः पारमार्थिकत्वोक्तिसम्भव एव । बन्धस्यातात्त्विकतया तु तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मुक्तेरप्यतात्त्विकताभिप्रायेण निषेधसम्भवोऽपि । सर्वथापि मुक्तित्वेन रूपेण मुक्तिर्नास्त्येव । शून्यवादिमते तु कस्यचित्तत्त्वस्यापरिशेषितत्वेन न केनाप्यात्मना कस्यापि तात्त्विकत्वसम्भव इति शून्यताया यौक्तिकत्वरूपोत्कर्षमात्रविवक्षयैव पारमार्थिकत्वोक्तिः । तथाचाविद्यकत्वा-

---

तेतियावत् । भावतेतिपाठस्तु स्पष्टः । यौक्तिकत्वरूपोत्कर्षेति । जरामर-

विशेषेऽपि यथा वेदान्तिमते प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविभागः, तथाऽत्र सांवृतसत्यत्वाविशेषेऽपि लौकिकालौकिकसांवृतसत्यत्वविभागः। इयांस्तु विशेषः—यद्वेदान्तिमते व्यवहारसिद्धस्य प्रातिभासिकापेक्षयोत्कर्षः, अत्र तु व्यवहारासिद्धस्यापि शून्यत्वस्य युक्तिमात्रसिद्धतयोत्कर्ष इति। एतेन "संवृतिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदंसत्याभिनिवेशस्य प्रतिपक्षभावेन मृषार्थता भावानां प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः, नैव त्वार्याः कृतकार्याः किञ्चिदुपलभन्ते यन्मृषा वाऽमृषा वा स्या" दिति माध्यमिकवृत्त्युक्तं निर्व्यूढम्। एवञ्च नैरात्म्याभिनिवेशोऽप्यनुत्तमानामेव बौद्धानाम्, वस्तुतस्तु—

"बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितः"

इत्येव मुख्यः सिद्धान्तः। अतएव शून्यता मध्यमेत्यप्युच्यते, यदाहुः "आत्मेति काश्यप! अयमेकोऽन्तः, नैरात्म्यमित्ययं द्वितीयोऽन्तः। यदेतदनयोरन्तयोर्मध्यं तदरूप्यमनिदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञप्तिकमनिकेतमित्युच्यते। काश्यप! मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षे" ति। तथाच त्रिकालाबाध्यतत्त्वपर्यन्त-

---

णयोस्तु शून्यतास्वभावनिर्वाणेऽप्रसङ्गादेवाजरामरत्वोक्ति र्वस्तुस्वरूपोत्कीर्तनमात्रपर्यवसायिनी नानुपपन्नेति भावः।

एकोऽन्त इति। अन्तः सिद्धान्तः। मध्यमिति। भावनीयतया द्वयोरभावदशेत्यर्थः। द्वयोर्भावनाया अभाव इति यावत्। 'सत्यात्मनि परसञ्ज्ञा' इति वक्ष्यमाणनयेन संसारान्तःपातितयाऽऽत्मभावनाया अपि त्याज्यत्वात्। वस्तुगत्यैवात्मनैरात्म्ययोरभा वस्तु वक्ष्यमाणचतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वनयेन द्रष्टुमुचितः। प्रतिपत् = सिद्धान्तः। भूतप्रत्यवेक्षेति। सत्यत्वप्रतिक्षेपो वस्तुस्थितिर्वा। अगत्यैवेति।

मगत्वैव बौद्धानां चित्तसन्तोष इति शून्यतापि शून्यैवेति सर्वं शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्कर्षः। एवं स्थिते—

"अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चाल्पबुद्धयः।
भावानां, ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम्" ॥

इतिमाध्यमिकग्रन्थे शिवशब्दो दुःखाभावपर एवावगन्तव्यः, अतएवोत्तमसमाधौ दुःखाभाव एव नतु सुखमित्युक्तमभिधर्मकोषे। उपशमशब्दस्तूपेक्षासंविदतिरिक्तसंविदभावाभिप्रायेणेति न पौनरुक्त्यम्। शिवमित्यस्य शिवस्य लक्षणमित्यर्थकत्वे तु न पौनरुक्त्यशङ्कापि, ज्ञानज्ञेयनिवृत्तिस्वभावं सर्वकल्पनाजालरहितं द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणमिति तद्वृत्तावुक्तत्वात्। भामत्यां शून्यतायाः पारमार्थिकत्वोक्तिन्तु शून्यतायाः शून्यत्वेऽपि निषेधस्य

संसारशून्यत्वयोरज्ञातसतोरकिञ्चित्करत्वात्संसारभावना एव क्लेशजाल-जटिलाः शून्यत्वभावनयोपशमयितव्याः, उपशान्तासु तु तासु शून्यत्वभावनाऽपि निष्प्रयोजनत्वात्त्याज्यैवेति सकलविकल्पविलय एव 'अरूप्यमनिदर्शन'मित्यादिनोदीरिते माध्यमिकदर्शनप्रमेयपरिसमाप्तिः, किमाधारोऽसौ विकल्पविलय इत्यादिका तु वस्तुस्थितिर्वेदान्तदर्शनेनैव कणेहत्य स्वप्रमेयीकार्येति तत्त्वम्। पश्यन्तीति। परमार्थिकत्वेनेत्यादिः। भावानामितिपूर्वान्वयि। द्रष्टव्योपशमम् = दृश्यानामुपशममित्युचितोऽर्थः। संविदतिरिक्तेति। उपेक्षासंविद उत्तमसमाधावभ्युपगमादितिभावः। ज्ञानज्ञेयनिवृत्तिस्वभावमिति। अत्र ज्ञानपदं निर्वाणदशामभिप्रेत्य प्रयुक्तम्। परमार्थिकत्वोक्तिस्त्विति। इतोऽनन्तरं जिज्ञासासूत्रभाम-

परिशेषो ध्रौव्येणापततीति कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य शून्यवादिनोऽप्यभ्युपगम आवश्यक इति कृत्वाचिन्तया।

इदन्त्ववधेयम्—शून्यता शून्या नवेति विकल्प्य निरासो नित्यसमजातिलक्षणाक्रान्तइति तार्किकादिभिर्नेत्थं प्रत्यवस्थेयम्, अस्माकं तु किञ्चिदव्यवस्थापयतां श्रीगौतमेन गुरुणोद्गीर्णायां वितण्डायामुत्तमाधिकारितया तादृशरीत्या तत्र तत्र खण्डनेऽपि

त्यामेव सर्वोपाख्यारहिततयाऽपदार्थत्वोक्त्या शून्यस्यालीकत्वध्वननमपि कथञ्चिदेव नेतव्यम्, दृश्यस्य स्वीयसत्त्वानभ्युपगमेऽधिष्ठानस्यापि च पारमार्थिकस्यानभ्युपगमेऽलीकतैव समर्थिता स्यादिति तदभिप्रायोहन-सम्भवात्। अन्यथा तु शून्यतायाः सत्यत्वे तदाश्रयस्यापि सत्यत्वाव-श्यम्भावेन शून्यताया अपि च शून्यत्वेन सामान्यत एव शून्यस्यालीकत्व-ध्वननमसङ्गतमेव स्यात्। बौद्धेनापि च केनचिद्द यदि दृश्यस्यालीकतोक्ता स्यात्, तर्हि समाध्यवस्थां नाटयता परम्, नत्वपगतसमाधिमदघूर्णितेन विस्फारितलोचनेनेति मन्तव्यम्। वैराग्याविर्भावार्थं तु दृश्येऽलीकत्वस्य भावनां समर्थयितुं तस्याभिधानं केन नानुमन्येत, नत्वेतावता वस्तुगतिरसौ स्यात्। यदि तु निखिलप्रपञ्चाभाव एव शून्यताशब्देनोच्यते, सोऽपि च शून्य एव, प्रपञ्चान्तःपातित्वात्, अभावस्यालीकता चाऽऽकलितैव सौगतैरिति वर्ण्यते, तदा सुतरां शून्यतायाः सत्यतोक्तिराञ्जस्येन योजनां नार्हति, परन्त्वभावस्याधारभिन्नत्वेनालीकत्वस्य कथञ्चिन्मर्षणीयत्वेऽप्याधाररूपतया तथात्वं भृशं शिथिलायत इति शून्यताया आधारे एवैत्र सत्यता पर्यवस्यति। श्रीगौतमेन गुरुणोद्गीर्णायामिति। अनया वचोव्यक्त्येदं व्यज्यते—यद्यप्यत्यादरेण वितण्डाकथोपदेशकृतया न्यायसूत्र-

न दोषः, यदा तु कथाविशेषे तार्किकादिरपि वैतण्डिकतामालम्बते तदा तस्याप्यनिर्वाच्यवादिकार्यकारित्वेन तदनुचरत्वमेवापद्यत इति। तदित्थं—

"आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः" ॥

इत्यपि निरूपितप्रायाभिप्रायं मन्तव्यम्। तथाहि—आकारसहिता = पारमार्थिकाकारसहिता केवलां = सांवृताकारसद्भावेऽपि परमार्थत आकाररहिताम्, विषयविषयिभावस्यैकत्रापि विचारासहत्वस्योक्तत्वात्। स्वस्थां = वस्तुगत्या स्वविषयत्वाभावेऽपि सांवृतस्वविषयत्ववतीम्, एतेनैवाभिप्रायेणास्माभिः शारदायां स्वप्रकाशवादे शून्यवादिमतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमवादि। परमार्थतस्तदभावाभिप्रायेण तु क्रियाकर्मविरोधादिना तन्मते

प्रणेता नास्मद्दृष्ट्या वीतराग इति वीतरागेषु प्रथमस्य तथागतस्य शिष्याणां नासौ माननीयो नः, तथापि पररीत्या परोपदेशनैपुणीपूतचेतसामस्माकमभीष्टसिद्धये एव किञ्चिदुपदिदेशेत्येतावता गौतमेति तथागतनामाङ्किततया च किञ्चिदिव माननीयतां न न यातीति। गोतमशब्दवच्च गौतमशब्दोऽपि न्यायसूत्रकर्तरि प्रयुज्यत इति। भवतां गुरुणेति वार्थः।

सांवृतस्वविषयत्ववतीमिति। इत्थमेव—

'अर्थो ज्ञानसमन्वितो मतिमता वैभाषिकेणोच्यते,
प्रत्यक्षो नहि बाह्यवस्तुविसरः सौत्रान्तिकैराश्रितः।
योगाचारमतानुगैरभिहिता साकारबुद्धिः परा,
मन्यन्ते बत मध्यमाः कृतधियः स्वस्थां परां संविदम् ॥'

क्वचिद्ग्रन्थे तन्निरासोऽपि नासङ्गतः। बाह्यार्थानङ्गीकारमात्राभिप्रायेण तु क्वचित् ज्ञानपारमार्थिकत्ववादियोगाचारस्यापि शून्यवादित्वोल्लेख इति विवेक्तव्यम्। उक्तश्लोके ईदृशसंविदभिधानपि शून्यवादिमते संसारदशायामेव न तु मोक्षदशायाम्, प्रदीपनिर्वाणवदात्महानरूपमोक्षस्य तन्मते तदीयनिबन्धेषु सुप्रतीतत्वात्। उक्तञ्च लङ्कावतारे भगवता—

"यथा न भावो नाभावो गगनं कथ्यते मया।
आलयं हि तथा काये भावाभावविवर्जितम्॥
लोकायतमिदं सर्वं यत्तीर्थ्यैर्देश्यते मृषा।
कार्यकारणसद्दृष्ट्या स्वसिद्धान्तो न विद्यते॥
अहमेकः स्वसिद्धान्तं कार्यकारणवर्जितम्।
दिशामि शिष्यवर्गस्य लोकायतविवर्जितम्॥
चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते।
ग्राह्यग्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितम्।
यावत्प्रवर्तते चित्तं तावल्लोकायतं भवेत्॥"

इत्युक्तिरपि योजनीया। वस्तुतस्तु सूक्ष्मसिद्धान्तनिष्कर्षणवेलायां नेदृशश्लोका आश्रयणीयतां यान्ति, आपातत एव परसिद्धान्तज्ञानवतापि व्युत्पत्तिमात्रेणेदृशश्लोकरचनोपपत्तेरिति ध्यातव्यम्।

प्रदीपनिर्वाणवदिति। 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः'। इति हि वदन्ति।

सद्दृष्ट्येति। पारमार्थिकत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः। तैर्थिकानामितिशेष.। न विद्यते=नोपपद्यते। अथवा कार्यकारणयोः पारमार्थिकत्वाभ्युपग-

आलयं = आलयविज्ञानम् । कार्यकारणवर्जितमित्यनेन निर्वक्ष्यमाणोऽजातवादापरपर्यायः प्रतीत्यसमुत्पाद आसूत्रितः । चित्तमात्रमिति । वस्तुतो न परविषयकं नापि स्वविषयकमिति मात्रपदस्वरसः । एतेन निरुक्तकैवल्यस्वस्थतयोरासूत्रणम् । तदाह न दृश्यइत्यादिना । द्विधेत्यस्य व्याख्यानं ग्राह्यग्राहकभावेनेति । दृश्यते इति । यत एव केवलं दृश्यते, न तु विचारेणाप्येवं व्यवस्थापयितुं शक्यते, अत एव शाश्वतोच्छेदवर्जितम् । न नित्यं नाप्यनित्यमित्यनिर्वाच्यम्, अतएव क्षणिकत्वाक्षणिकत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वं प्रागावेदितम् । एवञ्च मोक्षदशायां संविदनवस्थानं दृश्यत्वलिङ्गेनैव ज्ञानेऽपि शून्यत्वस्य साधनं च सूचितम् । नचात्मनो वेदान्त्यभिमतस्यादृश्यत्वेन तत्र मिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम्, अदृश्यस्य तस्याप्रामाणिकताया निष्प्रयोजनतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । विषयत्वमात्रं च लिङ्गम् दृङ् नवेशे प्रयोजनाभावात् । एवञ्च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं न परमार्थसत् विषयत्वात्, बाधयोग्यत्वाच्च, नाप्यसत्, कालसम्बन्धात्, तुच्छस्य पक्षतावच्छेदकानालिङ्गितत्वान्न प्रथमे सिद्धसाधनम्, बाधयोग्यत्वस्य च

ममाश्रित्यास्माकं सिद्धान्तो नास्ति, किन्तु परेषां तैर्थिकानामेव, अतएव तेषां लोकयतप्रायतेतिपूरणसंवलितार्थः । न नित्यमिति । शाश्वतपदं भावप्रधानमितिभावः । बाधयोग्यत्वाच्चेति । विषयत्वप्रतियोगित्वकार्यत्वादिकं सम्बन्धमात्रमत्र योग्यतावच्छेदकमवश्यापेक्षप्रतीतिकमिति तस्यैव हेतुत्वं यद्यप्यौचित्याऽऽनीतम्, तथापि व्याप्यत्वे सति पक्षधर्मत्वं

नासिद्धिः, असत्त्वाभावसाध्येऽपि च न बाधासिद्धी, विषयो न सदसन् विरोधात्, निषेधश्चासत्ख्यात्युपनीतस्येति द्रष्टव्यम्, विषयस्तात्त्विकत्वेन सदसद्भेदयोरभाववान् सदसद्भेदाभ्यां निरूपणानर्हत्वादिति शून्यत्वसिद्धिः। पूर्वेष्वपि साध्येषु परमार्थ-सत्त्वादिनाऽनिर्वाच्यत्वस्य यथासम्भवं हेतुता द्रष्टव्या। एतेन च कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तत्वमपि दर्शितम्, यथा च ज्ञेयांशे फलतो वेदान्तिनामप्यत्र सम्प्रतिपत्तिस्तथाऽनिर्वाच्यत्वनिरुक्तौ शारदायां दर्शितम्। अत्र च स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासाय शारदासमेतं खण्डनमेवाखिलमवलोकनीयम्। वस्तुतस्तु परमतनिरासमुखेनैव शून्यतासाधनौचित्यं न तु तत्र लिङ्गोपन्यासोऽप्यमन्दप्रयोजनक इत्युक्तप्रायम्। तावल्लोकायतं भवेदिति। अस्मद्दृष्ट्या तार्किका-दयोऽपि लोकायतप्राया एव, स्थूलदर्शित्वसाम्यात्, लोके विस्तृत-त्वाच्च, सूक्ष्मदर्शिनां हि विरलतैव स्यात्, प्रमाणविचारे निपुणा

हि हेतुत्वं न बाधयोग्यतायामपि न सम्भवति। विषयत्वादिकं तु हेत्वन्तरं परं स्यादितिभावः। विरोधादिति। सत्त्वासत्त्वप्रकारेण प्रमाणेनाबोधितत्वादित्यर्थः। तेनासामानाधिकरण्यरूपविरोधस्य सत्त्वा-सत्त्वयोरेव वर्तमानत्वेऽपि न क्षतिः। सत्त्वासत्त्वयोर्विषयत्वावच्छेदेना-वृत्तित्वे साध्ये तु सामानाधिकरण्याभावस्यापि हेतुता सम्भवत्येव। नच विषयस्य सदसदुभयात्मकता नैतावता निषिद्धा स्यात्। विषयत्वा-वच्छिन्नाधिकरणतानिरूपितनिरूपकतावच्छेदकोभयत्वानाश्रयत्वस्य साध्यत्वे तात्पर्यात्। यदि चात्र हेतुसिद्धिरेव साध्यसिद्धिः, तदा परस्परविरह-रूपत्वरूपविरोधस्य हेतुताऽस्तु। परस्परत्वस्याननुगमेन त्वत्रानुमानद्वये-

अपि तार्किका न प्रमेयविचारणाचणा इति निश्चप्रचमिदं विपश्चिद्-पश्चिमानाम्, नव्यन्यायतत्त्वं तु गौरवलाघवकार्यकारणभाव-प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावप्रकारमुद्रासंसर्गमुद्रानिवेशेष्वेव समाप्तम्। विशिष्य चाखण्डोपाधिनिधिरेव कथमपि नव्यैरर्जितः, परन्तु वेधसाऽसावप्यनिर्वचनीयतासेविसात्कृतः कर्मविपाके आजन्म-दरिद्रतया परिक्लप्तेषु तार्किकेषु तत्स्वामित्वमनुचितमितिमत्या। अथवा प्रमाणानामपि स्वभावतोऽनिर्वाच्यतैवेति तत्पोषणायैवैतेऽवतीर्णा इति नेपालम्भो युक्तः प्रमोदाधायिनि जने, एतावता प्रयत्नेन निर्वचनेऽपि तदुक्तरीतिभिरेव दोषाणां जागरूकत्वात्। अद्य यावच्च न कोऽपि निर्वक्तुं शशाकेत्यग्रेऽपि कः शक्ष्यति, वस्तुस्वभावोल्लङ्घनस्याशक्यत्वात्। एतेनानिर्वचनीयवादिनमुद्दिश्य तदीयनिर्वचनाशक्त्यभिप्रायेण 'सोऽयं पवनतनयवार्तामुपश्रुत्य तत्स्पर्धया बालवानरः कियदपि दूरमुत्प्लुत्य महार्णव एव पतितः प्राह, अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायण'मिति तार्किकैः स्वोपहास एव कृत इति द्रष्टव्यम्, भवान् निर्वचनानि भङ्क्तुम-प्रभुरित्यन्योऽपि न प्रभविष्यतीत्यस्य वक्तुमनौचित्यादित्यलमति-प्रपञ्चेन।

नैवाभीष्टसिद्धिः, सत्त्वमसत्त्वाधिकरणावृत्ति, असत्त्वाभावरूपत्वात्, असत्त्वं सत्त्वाधिकरणावृत्ति सत्त्वाभावरूपत्वादिति। अत्र सामान्यव्याप्तौ संयोगतदभावादौ व्यभिचारवारणाय तु व्याप्यवृत्तित्वमपि हेतुघटकी-कार्यम्। अनिर्वचनीयतासेविसात्कृत इति। अखण्डोपाधितावादस्या-निर्वचनीयतावादपर्यवसायित्वमिति हृदयम्।

कालसम्बन्धित्वे सति सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वादिवच्छून्यत्वस्य लक्षणान्तरमपि द्रष्टव्यम् । यदाहुर्माध्यमिककारिकासु—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

प्रतीत्य समुत्पादः = स्वभावेनानुत्पादः, कारणसापेक्षत्वात्, उपादाय कारणानि प्रज्ञप्तिः = कारणापेक्षतयोत्पन्नत्वप्रतीतिः । मध्यमा प्रतिपदिति । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तित्वाभावः, स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तित्वाभावः, अतो भावाभावान्तद्वयरहितत्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत् = मध्यमामार्ग इति तद्व्याख्यातारः ।

अत्र कालसम्बन्धित्वे सत्युत्पन्नस्वभावत्वाभावो लक्षणम्, अन्यथाऽलीकेऽतिव्याप्तेः, नित्येऽपि न सा, तस्यालीकताया उक्तत्वाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु विशेष्यदलेन किं विवक्षितम्, न तावज्जन्यतावच्छेदकधर्मराहित्यम्, घटत्वादेस्तादृशधर्मस्यापोहात्मकस्यान्यादृशस्य वा घटादौ सद्भावात् । नापि निरपेक्षोत्पत्तिकत्वाभावः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, सिद्धसाधनाच्च, अत एव न सापेक्षोत्पत्तिकत्वम्, नवोत्पत्तितादात्म्यानापन्नत्वम्, उत्पत्तेरपि कार्यत्वेन लक्ष्यतया तत्राव्याप्तेश्च, नापि यावत्सत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वस्याभावः, मन्मते क्षणिकानभ्युपगमेन प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, स्थिरत्व-

---

प्रतियोगित्वादिवदिति । आदिनाऽऽदेयं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वम् ।
प्रतीत्येति । कारणानि प्राप्येत्यर्थः ।

मादायार्थान्तराच्च, सिद्धसाधनाच्च, नाप्युत्पत्तिधर्मकत्वाभावः, उत्पादस्य भवताऽपि स्वीकारात्, अन्यथा प्रतीत्यसमुत्पादशब्दप्रयोगासङ्गतेरिति; मैवम्, पारमार्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताककार्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, कार्यविशेषं प्रति कारणतयैव प्रायो नित्यस्य साधनेन कार्यासिद्धौ न तत्सिद्धिसम्भवः, पारमार्थिकत्वञ्च मन्मतेऽप्रसिद्धमप्यसत्ख्यात्युपनीतं भासिष्यत इत्यदोषः। कार्यत्वसामान्याभाव एव वा विवक्षणीयः, स्वाप्नभावाभावादिन्यायेनोक्तेन कार्यत्वेन सांवृतेन स्वीकृतेनापि विरोधाभावात्। प्रतीत्येति ल्यबन्तेन तु कारणसापेक्षतोक्तिः सांवृतत्वव्यक्तीकरणाय, उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा सापेक्षमात्रस्य सांवृतत्वात्। एवञ्च सांवृतोत्पत्तिकत्वमपि लक्षणान्तरं सम्भवति।

अथ कथमेतदवधार्यमिति चेदत्र गीतं सौगतैः—

"अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परोऽभविष्य-
ज्जायेत तर्हि बहुलः शिखिनोऽन्धकारः।
सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च
तुल्यं परत्वमखिले जनकेऽपि यस्मात्॥" इति

अयम्भावः—घटःस्वस्माद्वोत्पद्यते परस्माद्वा, आद्ये स्वस्य पूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातः। द्वितीये तु परत्वस्य तन्त्वादिसाधारण्येन ततोऽपि घटोत्पत्त्यापत्तिः। न च यत उत्पत्तिरनु-

न तत्सिद्धिसम्भव इति। तथा च न तत्रातिव्याप्तिरितिभावः। प्राय इत्यनेन साक्षितया सूचितसिद्धिकस्य नित्यचिन्मात्रस्य त्वग्रे निरसनीयतेति भावः।

भूयते तत एवोत्पद्यते; यत्तत्पदार्थस्यैव पृच्छ्यमानत्वात्। तत्किमन्धोऽसि? हन्त यद्यहमन्धस्तदा भवतोऽन्धतमत्वमेवापद्यते, बाह्यदृष्टिवैधुर्यापेक्षयाऽन्तर्दृष्टिवैधुर्यस्याधिकदोषत्वात्। तथाहि—यस्य यत्कारणं ततस्तदुत्पद्यत इति भवतोऽभिप्रायः; यदा च कार्यकारणभाव एवाक्षिप्यते तदा स कथं सिद्धवदुद्देश्यकोटौ निवेशयितुं शक्यते। न च यद्यन्निरूपितकारणतया लोकसिद्धमित्युद्देश्याशयः; तस्य सांवृतसाधारण्यात्। प्रमितत्वान्तर्भावे च कारणत्वस्यैव निरूपणीयत्वात्, अन्यथा कथं तदीयं प्रमात्वमवधारणीयम्। तत्र च नैयत्यादिघटितलक्षणानां चतुर्थे दुर्निरूपताया उक्तत्वेन नव्यतार्किकैरपि च तस्याः स्वीकृतत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपतायाश्चाननुगमापादकत्वेन स्वं न स्वीयमित्यनुभवबाधितत्वेन चासम्भवेन पदार्थान्तरत्ववाचोयुक्तेश्च लक्षणाभिधानविकलायाः कार्यक्षमत्वेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणस्य च प्रतीतौ विशेषस्यैव बुभुत्स्यमानतयाऽन्योन्याश्रयप्रसञ्जकत्वेन विशेषसत्त्वसमर्थनमन्तरेण प्रतीतेः प्रमात्वेनानिर्णीतायाः कूटसाक्षित्वेन चानिर्वचनीयताचरणचुम्बनातिरिक्तगतेरभावात्। अधिकं तु चतुर्थे सम्बन्धखण्डने कारणताखण्डने च शारदायां दर्शनीयम्। चेतनमनपेक्ष्यैव प्रतिक्षणं तत्तत्कुर्वद्रूपत्वविशिष्टकारणकूटाधीनोत्पत्तिस्वभावत्वं प्रतीत्यसमुत्पाद इति तु "इदं प्रत्ययफल" मिति बुद्धोक्तेरुत्थितं सौत्रान्तिकप्रस्थानीयं न तु शून्यताप्रस्थानीयमित्युक्तमविसंवादित्वखण्डनशारदायाम्।

अथैवं सर्वशून्यत्वे आत्महानमेव मोक्षः स्यात्, पुरुषार्थत्वाभावात्तु तन्न सङ्गच्छत इति चेन्न, दुःखं तावत्सर्वोऽपि जिहासति

येन केनचिदुपायेन, अतएवाप्रतिसमाधेयव्याधिभिर्देहात्माभिमानिभिर्जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागोऽर्थ्यते, परन्तु जन्मान्तरेऽपि क्लेशोपनिपातावश्यम्भावेन प्राणत्यागो नात्यन्तिक उपायोऽपि त्वात्मनाश एव, यदाह—

सत्यात्मनि परसञ्ज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ ।
अनयोः सम्प्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते ॥ इति ॥

दोषाणां क्लेशमूलत्वं तु सुविदितमेव । एवञ्च दुःखोपद्रुतात्मसद्भावापेक्षयाऽऽत्मनाश एव श्रेयानिति कथं न पुरुषार्थः । तार्किकैरपि सुखविरहेऽपि दुःखहानेः पुरुषार्थत्वं समर्थ्यत एव, परन्तु प्रागभावासहवृत्तेर्युगपदशेषविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनान्तरीयकत्वदर्शनेन तेषामप्यात्महानमापद्यत इति साम्यमेवेत्यद्वैतवादिनो वदन्ति, तदनापत्तावपि वाऽस्फुरद्रूपस्तदाऽऽत्मा सन्नप्यसत्सम एवेति नात्मसद्भावो मुक्तेः पुरुषार्थतायामुपयुज्यते । एवं च सत्येव धर्मिणि बन्धविश्लेषो मोक्षपदवाच्य इत्यप्यगत्या त्याज्यम्, अप्रयोजकञ्च ।

अथ भवत्वेवम्, तथापि संविदः क्षणिकत्वेन स्वभावत एव नाशसम्भवेन मोक्षार्थं प्रयत्नवैयर्थ्यमेव, न च सन्तानस्य विनाशाय प्रयत्यते, तस्यातिरिक्तत्वाभावात्, अन्यथा सन्तानिनाशेन तन्नाशो-

---

नित्यतयैवात्मरूपधर्मिग्राहकप्रमाणविरोधेन प्रागभावासहवृत्तेरित्यात्यादिव्याप्तिसङ्कोचाभ्युपगमेनाह तदनापत्तावपीति प्रागभावासहवृत्तेरिति तु पाकस्थले व्यभिचारवारणायोच्यते । नान्तरीयकत्वं तु तत्र कालिकव्याप्तिः ।

ऽपि कुत इति तन्नित्यत्वमपि स्यात्, नित्यत्वं च स्ववृत्त्यवृत्तिभ्यां भवद्भिरपलप्यते, आद्ये आत्माश्रयात्, द्वितीये च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावरूपनित्यत्वे कालानवच्छिन्ने कालावच्छिन्नत्वरूपानित्यत्वप्रसक्तौ व्याघातादिति चेत्, सत्यम्, सन्तानस्य सन्तानिभिन्नाभिन्नत्वाभ्यां दुर्वचतया सांवृतस्यैव विनाशो मोक्ष इति स्वीकारात्, उक्तविकल्पपराहतिस्तु सांवृतत्वं पुष्णातीति न दोषः। बन्धस्य दुर्निरूपत्वादेव तु बन्धमोक्षव्यवस्था नास्थीयत इत्यवादिष्म।

यत्तु निस्साक्षिकबाधसिद्ध्यसम्भवेन नित्यस्य साक्षिणोऽभ्युपगम आवश्यकः, अन्यथा तस्यापि बाध्यत्वे तद्बाधसिद्धये साक्ष्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसक्तिरिति वेदान्तिनोच्यते, तत्रेत्थं समाधेयम्, आनिर्वाणं ज्ञानधारा तावदभ्युपेयत एव, निर्वाणकाले तु यद्यपि नास्ति ज्ञानमिति नान्तिमज्ञाननाशप्रत्यक्षसम्भवः, तथापि न वयं योगजधर्मप्रभावानभ्युपगन्तारो येन भाविप्रत्यक्षं न भवेत्। नवा चार्वाका इव प्रत्यक्षमात्रोपजीविनोऽपि तु संवृतिदशायामनुमानोपजीविनोऽपि, अनुमानञ्चेदानीमपि सन्ततित्वलिङ्गकमुच्छेदसाध्यकं शून्यत्वसाध्यकं वा विचारासहत्वादिलिङ्गकं सम्भवत्येव, अनुमितेश्च स्वविषयकत्वं सांवृतमनुमन्यत एवेति न तद्भानायापि साक्ष्यपेक्षा, मुक्तिकाले च बाधभानं किं किञ्चित्फलं प्रसूते येन तदा तदर्थं साक्ष्यपेक्ष्येतेति भवानेव प्रब्रूताम्। एतेन विशुद्धज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इत्यप्यपास्तप्रायम्।

एतेनेति। उक्तानुमानेनेत्यर्थः। अपास्तप्रायमिति। 'बुद्धितत्त्वे स्थिता बौद्धा गुणेष्वेवार्हताः स्थिताः। स्थिता वेदविदः पुंसि अव्यक्ते

यदपि निरधिष्ठानकभ्रमो न दृष्टचर इति सदधिष्ठानमवश्यमङ्गीकार्यमिति वेदान्तिन आहुस्तत्रापीत्थं नः प्रतिभाति, अधिष्ठानं हि स्थूलदृशां तावद्रजतादेः शुक्त्यादिकम्, वेदान्तवासनावासितमतीनां तु परमार्थसच्चैतन्यम्, तत्राद्यं सांवृतं न ममापि दण्डवारितम्, अधिकसत्ताकत्वं तु रजतापेक्षया तस्य दृष्टिसृष्टिवादे भवतां निष्कृष्टमतेऽपि नास्ति येन शुक्तेरप्यधिष्ठानं तदपेक्षयाऽधिकसत्ताकं सिद्ध्यत् त्रिकालाबाध्यत्वे पर्यवस्येत्। किञ्च सांवृतत्वेऽपि व्यवहारानुरोधाच्छुक्तेर्यदि रजतापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं स्वीक्रियेत, तावतापि शून्यत्वाभङ्गात्, अन्यथा भवतोऽप्यनिष्टप्रसङ्गात्, शून्यत्वमिथ्यात्वयोरैक्यात्, तदापि दृष्टत्वादेव शुक्तेरधिकसत्ताकत्वं न तु तस्याधिष्ठानतायामप्युपयोगः, उपयोगे वा द्वितीयकल्पे एवान्तर्भावः।

पाञ्चरात्रिकाः' ॥ इत्यागमिकवचने बौद्धपदं न शून्यवादिपरम्, किन्तु योगाचारपरमिति शून्यवादिना मोक्षे ज्ञानसन्तानो निराकार्य एव, उक्तं चैतत्पूर्वमपीति भावः। अधिकसत्ताकत्वं स्वीक्रियेतेति। एतेनेदमपि सूचितम्—यद्विशेषादर्शनेन भ्रमस्तस्याधिष्ठानत्वमितिरीत्यापि न त्रिकालाबाध्यतत्त्वपर्यन्तं धावनीयम्, शुक्तेर्विशेषादर्शनेन तावद्रजतभ्रमः, शुक्तेरपि सांवृतत्वेन तु तद्भ्रमः शून्यत्वरूपस्य तद्विशेषस्यादर्शनेन, शून्यत्वस्यापि सांवृतत्वेन तु तद्भ्रमोऽप्युपपाद्यः, स च शून्यत्वस्य स्वरूपत एव शून्यत्वेन स्वस्यैव स्वविशेषत्वेन विशेषधर्मविधया तददर्शनेनैवोपपद्यते। विशिष्य शून्यत्वस्वरूपानालोचनया हि तस्मिन्नपि तात्त्विकतां कश्चिदभिमन्यते। शून्यत्वस्य तु घटादौ संवृतिरूपावगमो युक्तिसमर्पितः, तत्र च तदभावोऽ

प्यस्त्येवेति नासांवृतत्वम् । एतच्च बाध्यत्वात्सांवृतत्वोक्त्या परतो व्यञ्जितम् । एवं चात्र—घटादौ शून्यतावगमः संवृतिरूपः कस्य ज्ञानेन निवर्तेत इति वक्तव्यम्, औषधवत्तन्निवृत्तेरप्यावश्यकतायाः प्रागुक्तत्वात् । घटत्वादिज्ञानेन निवर्तेत इति तु न युक्तम्, तत्सत्त्वेऽपि युक्त्या शून्यतावगमात्, नापि शून्यत्वज्ञानेनैव, विरोधात्, तथा च किञ्चिदन्यत्तत्त्वं वाच्यमिति—न वाच्यम्, घटादाववगम्यमानशून्यतायां तात्त्विकत्वावगम एवेह निवार्यः, स च तत्स्वरूपालोचनया निवर्तेत एव ।

अभावस्य साधारत्वनियमबलादपि न पराभिमताधिष्ठानसिद्धिः, तत्तद्देशकालयोरेवानुभूयमानयोराधारत्वात्, तत्तद्देशादेप्यभावस्याधारो व्यवहारसिद्धो देशविशेषादिरेव, न खलु सर्वस्य ध्वंसः शून्यताघटको येन तद्दशायामाधारपर्यनुयोगः स्यात्, अन्ततश्च पूर्ववर्णितस्य भावाभावविलक्षणगगनस्यैव महाप्रलयादौ परिशेषावश्यम्भावात्, नापि च तादृशगगनेन ब्रह्मवादिना सिद्धसाधनमपि युक्तमुद्भावयितुमिति ।

परन्तु तादृशगगनस्यापि शून्यतयाऽभावावश्यम्भावेन तदधिकरण किञ्चित्स्यात् । तदेव चास्तु ब्रह्म, वक्ष्यमाणरीत्या च तत्स्फुरणाद्यात्मकमिति शक्यते वक्तुम् । अथ तादृशगगनस्यास्ति किञ्चिदधिकरणं व्यवहारसिद्धं यदि, तदा तदेवाभावस्यापि भविष्यति, नास्ति चेत्, तदा भावस्येवाभावस्यापि निराधारतया किमपराद्धम्, एवं च महाप्रलयादिकमस्तु मा वा, अद्यापि तु सर्वस्य शून्यताऽस्त्येवेति निराधारैव सा नृत्यतिवति मौनमस्तु ब्रह्मवादिनामिति चेत्, अभावस्य निराधारताया सर्वथैवाननुभवपराहतत्वात् । एवमभावस्याप्यभावस्तस्याप्यभाव इति यदि, तदा ते मौर्ख्यविज्रम्भितमदम्, यदि नैवम्, तदा तस्य पारमार्थिकत्वं स्वरूपेण वा तदा-

द्वितीयस्य तु किमर्थमपेक्षेति चर्च्यताम्। तदभावे सत्तानुवेधो न स्यादिति चेत्स्यादेवं यद्यस्माभिर्याचितमण्डनन्यायेन रजतादौ शुक्त्यादौ च सत्ताऽनुमन्येत, यदा तु तेषां सांवृतमेव सत्त्वं स्वकीयं स्वीकुर्मस्तदा काऽपेक्षाऽधिष्ठानस्य भगवतः। हन्त यदि स्वकीयं सत्त्व तदा कथं सांवृतम्, तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य संवृतिरूपत्वाभावात्, यदि तु सांवृतं तदा कथं स्वकीयमितिचेदुत्स्वापमिवैतत्, तथाहि—भवतां मिथ्यात्वं यदि प्रपञ्चस्य स्वकीयम्, तदा कथं

धारात्मना वा प्रसज्यत एव, आधारस्यौचित्यप्राप्तत्वे तु तेनैव रूपेण पारमार्थिकत्वं वक्तुमुचितम्। एवं ज्ञानधारोच्छेदस्यापि स्वीकृतत्वेन तदाधारविचारोद्धुरीकारेण पराकार्यःपरः। अभावस्यालीकत्वं तत्राधारभिन्नत्वेन परमुपेयताम्, नत्वाधारात्मनापीति प्रोक्तं पुरेति नमो वेदान्तिपादपांसुभ्यो विजयश्रीसपर्यापात्रेभ्यः। यदि त्वभावस्याधारात्मकता नानुमन्यते, घटाद्यभावस्य कालविशेषावच्छिन्नभूतलाद्यात्मकत्वे ज्ञानविशेषरूपत्वे वा कालज्ञानयोर्विशेषव्यवहारनिदानस्याभावातिरिक्तस्य दुर्निरूपत्वात्, शृङ्गग्राहिकया तयोरुपादानस्य व्यक्त्यानन्त्येनानुपपत्तेः, कैवल्ये व्यावर्तकयोःकालज्ञानयोरभावाच्च। आधाराधेयभावस्य चैक्येऽभ्युपगमः कस्मैचिदेव रोचेत, तदा निष्कृष्टं समाधानं दर्शनसर्वस्वशेषे द्रष्टव्यम्। शून्यतामते च सर्वनिर्वाणमहाप्रलययोरुपगमे तदा संवृतिसामग्र्यभावेन नाभावानां सांवृतत्वसम्भवः, नहीदानीन्तनसंवृत्या तदानीन्तनानां सांवृतत्वम्, भ्रान्तेरेतावानपि च महिमा दुःसहो यदसौ स्वसमयेऽपि स्वविषयमुपकल्पयेत्, किम्पुनःसमयान्तरे। अभावानां पारमार्थिकत्वे तु कञ्चिद्भावं विना तेषां बुद्ध्यारोहणे परमपङ्गुतैवेत्यलम्।

प्रपञ्चे तन्मिथ्या, यदि तु मिथ्या तदा कथं स्वकीयमिति साम्यात्, तस्मात्स्वकीयमपि सत्त्वं बाध्यत्वात्सांवृतमिति नासुन्दरम्, अतएव भवतां मते शुक्तौ रजतस्योत्पत्तावपि बाध्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वम्, अन्यथा रजतवति रजतप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वमपि दुर्लभं भवेदिति रजतस्य मिथ्यात्वं दूरोत्सारितं स्यात्, तस्माद्बाध्यविषयकत्वेन भ्रमत्वं भवतोऽनुमतमेवेति नेयमपूर्वा सृतिः।

अथास्तामेतदपि, तथाप्यबाध्यस्य कस्यचिदभावे बाध्यत्वव्यवहारोऽपि कथम्? प्रमितेरभावे च संवृतिरपि किमपेक्ष्येति चेत्प्रत्युक्तमेतत्, अशून्यस्याभावेन शून्यत्वमपि न वस्तुतः किञ्चित्, एवं संवृतिरपि। बाध्यत्वं च निरुक्तं शून्यत्वमेव, नत्वधिष्ठानतत्त्वज्ञानबोध्याभावप्रतियोगित्वम्। व्यवहारस्त्वसत्ख्यात्यापि सम्भवति। तथाह्यसत्ख्यातिर्द्वेधा, मिथ्यार्थविवक्षयाऽसच्छब्दप्रयोगेऽयं घट इत्यादावाद्या, अलीकविवक्षया तत्प्रयोगे तु भवदभ्युपगतविकल्पवृत्तिस्थानीया द्वितीया, प्रकृते त्वबाध्यांशे द्वितीया बाध्यांशे प्रथमेति विवेकः। ननु मिथ्याभूतस्यापि कालसम्बन्धित्वोपगमेन व्यवहार्यत्वसम्भवेन स्यादाद्या, द्वितीया तु कथङ्कारम्; अलीकस्याव्यवहार्यत्वेन तत्र सङ्गतिग्रहासम्भवाच्छाब्दविषयत्वानुपपत्तेः, यदाह 'समयसीमविक्रमत्वाच्छब्दस्ये' ति, समयसीमोल्लङ्घने तु शशविषाणादिशब्दात्कूर्मरोमादिविकल्पस्याप्युदयप्रसङ्गात्, शब्दस्वाभाव्यात्त्वतिप्रसङ्गवारणे व्युत्पन्नवदव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयापातादिति चेन्न, यथा भवन्नये पदेषु शक्तिग्रह एव विशिष्टवाक्या-

---

यदाहेति। आत्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्यः।

र्थबोधमाधत्ते, न तु वाक्यस्यापि विशिष्टार्थे पृथक् शक्तिग्रहः, तथा प्रत्येकं शशादिशब्दानामेव शक्तिग्रहोऽखण्डालीकबोधमाधत्ताम्, अन्यथा 'शशविषाणात्कूर्मरोम भिन्नम्' 'गवि शशविषाणं नास्ती' त्यादिप्रतीतेरनुभवसिद्धाया भवताऽपलपनीयत्वप्रसङ्गात्, अलीके न व्यवहार्यत्वमिति वदतापि भवताऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधस्याशक्यत्वेनान्यथाऽलीके व्यवहार्यत्वोपगमप्रसङ्गेनानलीके एव तन्निषेधे स्वसिद्धान्ताक्षेपकत्वप्रसङ्गाच्च, तथा च यथा यथाऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधस्तथैव तथैव तस्य व्यवहार्यत्वप्रसङ्ग इति चित्रम्। व्यवहार्यत्वव्यापकं सत्त्वमित्यभिधानेनापि फलतोऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधबुद्धेरवश्योपेयत्वात्। ईदृशस्थलेष्वनुभवापलापं कुसृष्टिकल्पनाञ्चापेक्ष्याखण्डालीकभानोपगमेऽनुभवानुरोधिव्यवहारसौकर्यस्यैव विनिगमकत्वात्। एवञ्चालीकेतिशब्दस्यापि शक्तिग्रहोपपादनमावयोः समानमेव। बौद्धार्थे च शक्तिग्रहोऽन्यत्र सुप्रतीत एवेति नेह वितन्यते। प्रमाणेनासदंशानुल्लेखेऽसत्ख्यातित्वासिद्धेस्तदुल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणताया असतो वा सत्त्वस्यापत्तेरिति तु न सत्, संसर्गांशेऽसत्ख्यातेःप्राचीनतार्किकैरपि स्वीकृतत्वेन तद्विषयकप्रमाणेऽप्युक्तपर्यनुयोगसाम्यात्, ज्ञानपारतन्त्र्येणासद्भानं प्रमाणेऽपीति समाधानं तु समानम्, संसर्गस्य सत्त्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेनैव भ्रमत्वमिति नव्यमतं तु बहुशः क्षुण्णं शारदायाम्। वस्तुतस्तु मन्मतेऽसत्ख्यातेरपि सांवृतत्वेन तत्र प्रमाणानुयोगोऽनाकलितपरसिद्धान्तस्यैवेति भवत्स्वेव तादृशपर्यनुयोगनिराकरणभर इति।

केचित्तु—निरुपाख्यादिपदानामलीकेऽनुभावकत्वाख्यशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया सङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिद्वारा जनकत्वमावश्यकम्, तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, साक्षो च भ्रमप्रमाबहिर्भूत इति नासत्ख्यातित्वासिद्धिर्नवा प्रमाणस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गः, नच निर्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम्, तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयत्वादेश्च धर्मस्य तत्र स्वीकारेण 'उपाख्याया अभावो निरुपाख्य'मित्यादियोगेन वाचकशब्दरूपोपाख्याविरहादेरलीके साक्षिणा प्रसिद्धयोक्तविरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्, 'अनेन पदेनालीकं बोध्य'मिति संकेतसम्भवाच्चेति—वदन्ति। अस्या रीतेरादर्तव्यत्वे शून्यवादे परमतसिद्धसाक्ष्यनभ्युपगमेऽप्यनुभववैषम्यायोगेन भ्रमप्रमाबहिर्भूतक्षणिकज्ञानपरिकल्पनयैव निर्वहणीयम्, युगपन्नानाज्ञानसम्भवस्य विज्ञानवादे उदीरितत्वादिति। तस्माच्छून्यतैवाद्धया विजयत इति शिवम्।

इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे शून्यवादपरिष्कारप्रकारः।

लघुचन्द्रिकोक्तमनुवदति केचित्त्विति। इति दर्शनसर्वस्वे शून्यवादे राजहंसः।

—❀—

स्वातन्त्र्यवादः ।

अथोक्तवादद्वये ज्ञानज्ञेयाभेदातिरिक्तांशं निराकर्तुं नित्यं स्फुरणतत्त्वं च वेदान्तिसाधारण्येन व्यवस्थापयितुं काश्मीरिकशैवाद्वैतिमतमनुसृत्य स्वातन्त्र्यवादः प्रस्तूयते ।

विज्ञानवादोक्तरीत्या ज्ञानस्य स्वातिरिक्ताविषयकत्वव्यवस्थितौ यदि तस्य क्षणिकत्वं तदा घटमहमज्ञासिषमित्यादिरनुभवो नानुरुध्येत, नह्ययं भ्रमो बाधकाभावात्, न च पूर्वकालीनस्य ज्ञानस्यैतत्कालीनभिन्नत्वे तद्विषयत्वसम्भवः । यत्तु—स्थाय्यात्मोपगमेऽपि पूर्वोपदर्शितरीत्या स्वभावविशेषालम्बनध्रौव्येण स्वकारणसामर्थ्यविशेषकल्पनयैव तादृशाकार उपपादनीय इति; तत्सत्यम्, स्वभावविशेषस्य सर्वसाधारणस्य स्वातन्त्र्यनाम्नाऽस्माभिरपि समर्थयिष्यमाणत्वात्, परन्त्वसौ स्वभावविशेषः क्षणिकस्य ज्ञानस्य वा स्थायिनो वेति विमर्शे द्वितीय एव कल्पो युक्तः, तत्र स्वभावविशेषस्याप्येकस्यैव कल्पनीयत्वेन लाघवात्, अन्यथा क्षणिकज्ञानस्यानुत्पत्तिदशायां तादृशस्वभावविशेषाणा-

---

दर्शनसर्वस्वे स्वातन्त्र्यवादे राजहंसः ।

घटमहमज्ञासिषमिति । अहमर्थविषयकत्वावच्छेदेन भूततावि-षयकत्वावच्छेदेन चास्यानुभवत्वम्, घटज्ञानविषयकत्वावच्छेदेन त्वग्रे

मनन्तानां कल्पनम्, पूर्वपूर्वज्ञानेषु च तदीयानन्तसम्बन्धकल्पनम्, तादृशस्वभावानां पूर्वपूर्वज्ञानेषु सत्त्वेऽपि घटमहमज्ञासिषमित्यादिरनुभवः कुतो नाजनिष्टेति पर्यनुयोगवारणाय तदुत्पादविरोधिस्वभावानामनन्तानां कल्पनम्, परस्परविरुद्धस्वभावानाञ्च सामानाधिकरण्यकल्पनम्, सामानाधिकरण्ये च सति विरोध एव नेति पुनरप्युक्तपर्यनुयोगवारणायानन्तस्वभावान्तरकल्पनम्, पुनश्चैवम्, उक्तज्ञानोत्पादविरोधिस्वभावविशेषधारोच्छेदिस्वभावविशेषस्य चोक्तज्ञानजनकज्ञाने कल्पनम्, पुनश्च तस्यामेव धारायां कालान्तरे उत्पत्स्यमानोक्तज्ञानजातीयज्ञाननिर्वाहाय तदुत्पादानुकूलतद्विरोधिस्वभावधाराकल्पनं चेत्यादि ब्रूहि मध्यस्थतामास्थाय कस्य प्रमाणस्य गोचरो येन नित्यामेकामनुभूतिं नातिष्ठसे। नित्ये ह्येकस्मिन् स्वभावे सर्वदैकाकारभानप्रसङ्गभङ्गायापर्यनुयोज्यत्वमपि कल्प्येत, अनित्यानां तु जीवनमपि यदा परोपजीवकम्, तदा कथमपर्यनुयोज्यत्वम्। एतावता च तत्तत्स्वभावविशेषस्य तत्तज्ज्ञानात्मकत्वेऽपि बाधकमुक्तप्रायम्, पूर्वज्ञानेनेदानीमेवेदृशं ज्ञानं कुतो जनितमित्यत्र स्वभावविशेषेणोत्तरस्य पूर्वज्ञानत्वे एव पर्यवसानेनानुत्तरत्वाच्च। तदित्थम्—

"एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम्।

स्मृतित्वमुक्तम्। तदीयानन्तसम्बन्धेति। असाधारणधर्मस्वरूपः स्वभावविशेषो यदि, तदेदम्। तस्य ज्ञानात्मकत्वे त्वेतावतेत्यादिना वक्ष्यति। उत्पत्स्यमानेति द्वितीयज्ञानान्वयि। तदुत्पादानुकूलतद्विरोधीत्यत्र द्वन्द्वः। एतावतेति। उक्तपर्यनुयोगसद्भावेनेत्यर्थः।

ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥
नचेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।
स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥"

इति यदुक्तमुत्पलदेवैस्तदुपपादितम् । अयं घट इत्यादिर्ज्ञान-शक्तिः, घटमहमज्ञासिषमित्यादिः स्मृतिशक्तिः; व्यावृत्तेर्वस्तुतोऽभावेन तदवगाहिनी विकल्पात्मिकाऽपोहनशक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ नित्यत्वे प्रागुक्तस्य बाधकस्य का गतिरिति चेत्, दुर्गति-रेव, तादृशचिदसिद्धौ बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेः, तत्सिद्धौ तु बाधकं तस्याः किं करिष्यति, प्रत्युत तदधीनसिद्धिकतया तदनु-कूलतयैव वर्त्स्यति । न च बाधकज्ञानं सामग्र्यभावादेव पूर्व-मनुत्पन्नमिति समाधानसम्भव इति वाच्यम् । सामग्र्या अपि ज्ञानात्मकया पूर्वमापाद्यत्वात् । एवं शून्यवादेऽपि शक्यं पर्यनु-योक्तुम्, तेन शून्यताया असाधनीयत्वेऽपि परमतनिरासमुखे-नार्थिकसिद्धेरवश्योपेयत्वेन तत्र पर्यनुयोगस्य दुर्वारत्वात् । तेन सांवृतसामग्रीसद्भावोऽनुमन्तव्य इति चेदेतदेव कुतः ? व्यवहारानु-रोधादिति चेन्नन्वस्माभिरपि पूर्वज्ञानानुसन्धानाधीनव्यवहारानु-रोधादेव नित्यं स्फुरणमास्थितमिति किन्न पश्यसि । न च तथाप्य-विनिगम्यत्वम्; लाघवस्य विनिगमकत्वात्, न च क्षणिकैरपि

प्रागुक्तस्येति । विज्ञानवादे 'द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्ववै-शिष्ट्यस्य' इत्यादिनेत्यादिः । बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेरिति । पूर्वापरपरामर्शानुपपत्तिरुक्ता रीतिः । पर्यनुयोगस्येति । आर्थिकसिद्धिरेव पूर्वं कुतो नाभूदित्यस्य ।

निर्वाहसम्भवः, क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्या निर्वहणासम्भवे क्षणिकै- र्निर्वाहसम्भवोक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वात्। नित्यत्वस्यापि निर्वहणासम्भवे नित्येनापि निर्वाहसम्भवाभिधानमुन्मत्तकृत्यमेवेति चेत्, निर्धर्म- कतायामेव तात्पर्यात्। तत्किमस्थिरवृत्तिज्ञानानुपगम एव? तदुपग- मस्य प्रक्रियामात्रत्वात्। निर्वाहकत्वमपि धर्मः प्रक्रियापतित एव, कथं च निर्धर्मकेऽसाविति चेद्वस्तुतो निर्वाहकत्वस्या- प्यनिर्वाह्यत्वात्।

एवञ्च क्षणिकं वा कतिपयकालावस्थायिनं वा कालत्रयावच्छिन्नं वा भवदुक्तं बाधकं बाधताम्, को वारयति, कालानवच्छिन्नं तु कथं बाधताम्। हन्तैवमलीकत्वं प्रसक्तमिति चेदद्धा यदि कालान- वच्छिन्नमलीकं तदा कालोऽप्यात्माश्रयभिया कालानवच्छिन्नो मन्तव्य इति सोऽप्यलीक इत्यलीकानवच्छिन्नमलीकमलीकावच्छिन्नं तु परमार्थसदित्यर्थकं वाक्यं ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो भवान्। तस्मात्सूर्यादिसञ्चारात्मककालस्तावच्चिदात्मकमहाकालेनानुप्राणित- त्वेनावच्छिन्नः, तादृशमहाकालस्तु न केनापि कालेनावच्छिन्न इति धर्मिग्राहकमानबाधेन नोक्तकल्पनोन्मेषोऽपि। तदिदमभि- प्रेत्योक्तं खण्डने "कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचार" इति।

किञ्च भवदीयवाक्यघटकीभूतकालपदार्थश्चिद्वाऽचिद्वा, न द्वितीयोऽपसिद्धान्तात्। नाद्यः, तथासति चिदनवच्छिन्नत्वस्य

क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्येति। क्षणिकत्वस्य क्षणिकत्वे आत्माश्रयः, अक्षणिकत्वे तु निर्धर्मिकधर्मावस्थानासम्भवेन स्थायिस्वीकारप्रसङ्ग इत्युक्तम्। अपसिद्धान्तादिति। योगाचारं प्रतीदम्।

चिद्तादात्म्ये पर्यवसन्नत्वेन तस्य च चिति मयाऽप्यनभ्युपगतत्वेन कथमलीकत्वशङ्कापि । तदेतेन—

"इह कालो नामेदम्भावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्तं विशिष्टीकुर्वन् तत्सङ्कोचादनित्यं सम्पादयति, आत्मनश्च चित्स्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः, न च स्वप्रकाशे योजकान्तरमस्ति" इत्यभिनवगुप्तपादोक्तमप्युपपादनीयम् । अयमात्मेतिव्यवहारस्तु न विश्वोत्तीर्णावगाहने क्षमोऽपि तु नरशक्त्यात्मताविशिष्टावगाहन इति परतो व्यक्तीभविष्यति । इदन्त्वमेव हि जड़त्वम्, क्रियात्मककालोऽपि च तादृशः, न च निर्धर्मकस्य चैतन्यस्य जडविशिष्टत्वसम्भवः, विरोधात्, तदधीनसिद्धिकस्य च तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति ।

किञ्चालीकं स्फुरति न वा, नचेत् कथमलीकत्वप्रसङ्गः, स्फुरति चेत्, तत्स्फुरणात्मकमेव गत्यन्तराभावादिति कथमलीकत्वप्रसङ्गः, नहि स्फुरणभिन्नं सस्वरूपं किञ्चिदलीकम्, बुद्धिरेव हि तत्र तादृशी । तदाह शिवदृष्टिटीकाकृत् 'अवस्त्वपि प्रकाशमानं

चिदतादात्म्ये पर्यवसन्नत्वेनेति । स्वातन्त्र्यवादिनाऽभेदे एव विषयविषयिभावाभ्युपगमेन चिदवच्छिन्नत्वं चिद्विषयत्वं चिदभेदपर्यवसायि । चित्तादात्म्यविरुद्धावच्छेद्यता त्वत्र मतेऽप्रसिद्धैव, चिद्विषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः ।

योजकायत्तइति । योजको विशेष्यविशेषणप्रतिसन्धाता । परिच्छेदकत्वेति । ध्वंसप्रतियोगिताप्रयोजकत्वेत्यर्थः । बुद्धिरेव हीति । प्रक्रिया-

चिद्रूपमेव' इति । अलीकस्य स्फुरणात्मकत्वेऽपि खपुष्पकूर्मरोमादिशब्देभ्य एकाकारधीस्तु न, मायाशक्तिवशाद्भिन्नतया प्रथितशब्दस्यापि विषयीकरणात्, इदं च व्युत्पन्नाव्युत्पन्नसाधारणम्, व्युत्पत्तिश्च शून्यवादोक्तरीत्या । एतेन कालानवच्छिन्नस्यापि परमार्थत्वे खपुष्पादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम्; प्रतीतेः कालावच्छिन्नत्वे च प्रतीतिरूपतया खपुष्पादेरपि तथात्वमौचित्यप्राप्तमित्यन्यत् । प्रक्रियादशायामन्तःकरणतत्त्वस्वीकारेण क्षणिकविपर्ययादिज्ञानाभ्युपगमात्, यदाहुरभिनवगुप्तपादाः "नवनवाभासाः प्रतिक्षणमुदयव्ययभाजः" इति ।

"सौक्ष्म्यस्य चावधिर्ज्ञानं यावत्तिष्ठति स क्षणः ।
अन्यथा न स निर्वक्तुं निपुणैरपि पार्यते ॥"

इति च तन्त्रालोके। प्रकारान्तरेण क्षणनिर्वचनभङ्गस्तु नेह प्रस्तूयते, मन्दप्रयोजनत्वात् । न चैवं घटादेरपि तत्तत्क्षणिक-

---

दशायां तु बुद्धिरिह वृत्तिविशेषावच्छिन्ना चिदवगन्तव्या । यावत्तिष्ठतीति । नच विभुविशेषगुणस्योत्तरवर्तिविशेषगुणनाश्यत्वनियमाज्ज्ञानस्य क्षणद्वयावस्थायित्वध्रौव्यम्, एवं प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य कारणत्वेन वर्तमानस्यैव च प्रत्यक्षविषयत्वेन द्वितीयक्षणे स्वविषयकप्रत्यक्षदशायां ज्ञानेनावस्थातुमुचितमिति-वाच्यम्, स्वभावत एव ज्ञानस्य विनाशित्वोपगमेनोक्तनियमस्याकिञ्चित्करत्वात्, क्षणिकज्ञानानां नित्यचिद्भास्यत्वाभ्युपगमाच्च, स्वातन्त्र्यवादे स्वविषयकत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्चेतिभावः ।

क्षणनिर्वचनेति । स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वम्, स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वमित्यादिक्षणनिर्वचनम् । मन्दप्रयोजनत्वादिति ।

ज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न नु परमार्थचिद्रूपत्वमिति शङ्क्यम्, क्षणिकज्ञानानामपि चिद्विषयत्वेन तथात्वात्, तेषां भेदप्रतीतेराविर्भावतिरोभावप्रतीतेश्च भगवतश्चिद्वपुषः स्वातन्त्र्यचमत्कारमात्रसारत्वादिति वक्ष्यते। आह च—

मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा।
कथिता ज्ञानसङ्कल्पाध्यवसायादिनामभिः" ॥ इति ॥

॥ सैवेति। चितिशक्तिरेवेत्यर्थः। प्रासङ्गिकमिदम्। प्रकृतमनुसरामः—

अथास्त्वेवम्, तथापि नित्यत्वे नित्यत्वमस्ति नवेत्यादिविकल्पय निरसनस्य किमुत्तरम्, एवं प्रकाशस्य व्यापकताया अप्यवश्योपेयत्वेन तस्याप्युदीरितरीत्या दोषभाजनत्वमेवेतिचेन्न, नित्यत्वव्यापकत्वादिकं धर्मजातं तद्विशिष्टञ्च चिन्मात्रातिरिक्तमेवमपलप्यते चिन्मात्रं वा। नाद्यः, तदपलापेऽस्माकं क्षत्यभावात्, नहि घटे निषिद्धे पटो निषिद्धो भवति। नित्यत्ववैशिष्ट्यं फलतोऽपलप्यते इति चेत्तस्यापि चिदतिरेको वा तदनतिरेको वेति विकल्प्यत्वात्। न द्वितीयः, चिद्रूपापलापस्य भवतोऽप्यनिष्टत्वात्। क्षणिकत्वविशिष्टं मदिष्टमितिचेत् क्षणिकत्वस्याप्युक्तरीत्या दौःस्थ्यात्, तस्मात्सर्वधर्मविवर्जितं सर्वकल्पनाविकलं किमपि लोकोत्तरं तत्त्वमवश्यापेयम्, एवं च विरुद्धधर्माध्यासस्य तद्भेदकत्वशङ्कैव नावतरति, सर्वधर्मराहित्याभिप्रायेण तु तस्य शून्यत्वमप्युच्यमानं

यावत्तिष्ठति ज्ञानं तावत्येव मया तादृशलक्षणानां समन्वेतव्यत्वादितिभवः।
सर्वधर्मराहित्याभिप्रायेणेति। लोके शून्यशब्दस्याभावाधिकरणे एव

न काममपि क्षतिमातनोति, निस्स्वरूपत्वं तु कुतः ? एवं च स्वतःसिद्धिरपि स्वेतरानपेक्षतया निर्धर्मकस्यैव सम्भविनी न तु क्षणिकज्ञानस्य। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह खण्डनकारः—"प्रकाशात्मतामात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवेन जड़ात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्ते" रिति। उक्तञ्च वेदान्तिभिरेव--

"अन्तर्भावे तु बाह्यानां चित्स्वभावो निरञ्जनः।
बहिर्भावे तु बाह्यत्वाच्चित्स्वभावो निरञ्जनः"॥ इति॥

एवञ्च दिव्यलोचनमुन्मील्यैवालोचितं वेदान्तिभिः 'साक्षिणो बाधासम्भव' इति। तद्विकलस्तु शून्यवादी सधर्मकमेव सर्वं बाधमानो भ्रान्तो मोदत इति। धर्मिणो भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा तत्समसत्ताकस्यैव धर्मपदमुख्यार्थत्वम्, अत्यन्ताभिन्ने तु धर्मत्वं परिभाषामात्रमेव, एवञ्च स्वीकृतमिदन्निर्धर्मकत्वमभिनवगुप्तपादैरपि, यदाहुस्तन्त्रालोके--

"नचास्य विभुताद्योऽयं धर्मोऽन्योन्यं विभिद्यते।

प्रयोगो नत्वभावप्रतियोगिनि, तथाहि वक्तारो भवन्ति शून्यं गृहमिति, अत एव स्वच्छन्दतन्त्रे—

अशून्यं शून्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते।
अभावः स समुद्दिष्टो यत्र भावाः क्षयं गताः॥ [४—२९२]

इत्यत्र निष्प्रपञ्चचिदानन्दरूपपरशिवस्यैव शून्यत्वमुक्तम्, अत्राभावपदमुत्तरार्धानुसारेणाभावाधिकरणपरमिति भावः। एवं च स्वतः सिद्धिरपीति। तत्तद्धर्मवैशिष्ट्यस्य चित्स्वरूपातिरिक्ततया चित्स्वरूपमात्रनिष्ठस्वतःप्रकाशतामहिम्ना तस्य समर्थनानुपपत्तेरितिभावः।

एक एवास्य धर्मोऽसौ सर्वाक्षेपेण वर्तते ॥

तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधिः" । इति ।

विभुतादेः प्रकाशात्मकत्वेन परस्परमप्यैक्यमेवेत्यहम्प्रत्यवमर्शाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिरेव मात्रयापि ततोऽनतिरिक्तापि धर्मशब्देन व्यवह्रियत इति तत्सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या । अधिकञ्चाग्रे वक्ष्यामः । एतेन विषयविषयिभावस्य निरस्ततया सांवृतत्वेन सम्बन्धिनोरपि तथात्वमित्यपि प्रत्यादिष्टम् । उक्तरीत्या चित्सिद्धौ विषयविषयिभावस्य तदनतिरेके तत्सिद्धिरेव तत्सिद्धिः, अतिरेके तु तद्बाधेन चिद्बाधश्चौरापराधेन माण्डव्यनिग्रहमनुहरति । न वा चितोऽसिद्धौ किञ्चिन्निरसनमपि सिद्ध्यतीत्युक्तम् । एवं च लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति मर्यादा निर्धर्मकचित्येव व्यभिचरिता । तदाह खण्डनकृत्—"वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूप" मिति । आह च तन्त्रालोककारोऽपि—

प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते ।

तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः ॥ इति ॥

निरसनमपि सिद्ध्यतीति । पूर्वापरपरामर्शस्य निरसनप्राणस्य स्थायितत्त्वसापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेवेति । अत एवाभौतिकचित्स्वरूपास्तितायां प्रमाणे भरद्वाजेनानुयुक्तस्य भगवतो भृगोर्भणितिः—

'तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।

लघ्वाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि' ॥ इति ।

(म० भा० शा० अ० १८७)

अत्र हि चरमचरणे चितिश्चकास्ति स्वरूपप्रतिष्ठा स्वतः समाधाविति भाति ।

समाधौ स्फुरणस्य चित्तेनैवान्यथासिद्धिशङ्का

ननु न तावदिदं सम्प्रज्ञातमधिकृत्य, यद्यपि नास्ति किञ्चित्स्फुरणं किन्तु शून्यमेवेत्यसम्प्रज्ञाताधिकारेऽपि न शक्यं वक्तुम्, लिङ्गादिप्रतिसन्धानाभावेऽपि 'तदा शून्यमेवासी'दितिपरामर्शस्य जायमानस्य स्फुरणं विनाऽनुपपत्तेः, स्वरूपसतो हि परामृश्यमानता न दुष्टचरीति सम्प्रज्ञाते सुतरां दुरपह्नवं स्फुरणम्, तथापि क्रियाशक्त्यात्मकप्राणसहचरस्य ज्ञानशक्त्यात्मनश्चित्तस्य पदे पदे परिवर्तनशीलस्यावश्योपेतव्यस्य वृत्त्यपरपर्याया दशैव काचित्स्वतःस्फुरति सम्प्रज्ञात इत्यनुज्ञायताम् । ध्येयमात्रगोचरा सा न स्वात्मानमपि गोचरयेदिति त्वीदृशसूक्ष्मार्थेऽनुभवस्य दुर्विवेकतया न सशपथं केनाप्यभिधातुं प्रभूयते, प्रत्युत नित्यस्फुरणस्य कुटस्थतया संस्कारात्मकावस्थाविशेषासादनेऽप्रगल्भतया परामर्शानुपपादकत्वेन वृत्तिविशिष्टरूपेण तथात्वोपगमस्य च प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन वृत्तावेव पर्यवसन्नत्वेन तद्विषयकसंस्कारोपार्जनार्थं वृत्त्यन्तरस्य तद्विषयकस्य स्वीकारे नानावृत्तिमत्तया सम्प्रज्ञातपक्षत्यागप्रसङ्गेन तस्याः स्वविषयकतायाः सर्वैरुपेतव्यतया नित्यचित्यात्मकस्फुरणस्य स्वतःसिद्धत्वं समाधौ लभ्यत इत्यभिधानमप्रमाणम् । न च समाधौ वृत्तिरूपदशानाशस्य तयाऽविषयीकारानुपपत्त्या तस्य स्फूर्तिः काचिन्नित्या स्यात्; न स्यात्, तस्मिन् समये तावद् 'वृत्तिनाशो मे स्फुरती'ति न प्रतीतिः, न वा 'इदानीं वृत्तिनाश' इति प्रतीतिः । प्रतीतौ वा न समाधिरिति वृत्त्यन्तरस्यापि तादृशनाश-

विषयकस्य तदा स्वीकारे का क्षतिः, पश्चात्तु जातो 'वृत्तिसामान्याभाव एव ममाभू'दिति परामर्शो न शक्यो नित्यस्फुरणेनाप्युपपादयितुमित्युक्तमेव । असम्प्रज्ञातसमाधेश्चायं परामर्श इति तत्रापि नित्यं स्वतः स्फुरणमिति निराकृतमेतावता ।

अथ भवतापि त्वेष परामर्श उपपाद्य एवेति चेत्तर्हि मिलित्वा मन्त्रयावहे, यथा क्लृप्तेन चित्तेनैवोपपन्नः स्यादसौ । निरोध एव स्वात्मानं वेत्तीति तावन्नैवावाभ्यामभ्युपेयम् । निरुद्धावस्थचित्ते एव तु निरोधवेदिता कुतो न कल्प्यताम् । अथ वेदकचित्तसद्भावे निरोध एव कथम् ? उद्रिक्ता न काचिद्दशा चेतसस्तदेत्येतावतैव निरोधव्यवहारात्, अनुद्रिक्तं तु चित्तमन्तर्निलीनमिव स्वात्मानं किमिति न जानीयात्, उक्तपरामर्शोपपादने हि प्रवृत्तावावाम्, तत्रान्या का गतिरिदानीम् । यदि तु चित्तस्य साक्षात्स्वयमेव निरोधविषयकत्वे तन्नाशेनैव संस्कारस्यार्थनीयत्वेन व्युत्थानविलोपापातः, सूक्ष्मदशयैव चित्तस्थितेरित्युच्यते, तदाऽत्यन्तसूक्ष्मतया काचिच्चेतसः परिणतिस्तदन्तःस्तरे शयानेव वृत्त्यन्तराभावमवगाहमाना स्वसूक्ष्मावस्थात्मकसंस्कारार्जनस्य प्रभवन्त्यनुमन्यताम् । यदि च सैव परिणतिर्वृत्त्यन्तराभावकालीनतया निरोधावस्थेत्याद्रियते, तदा निरोधः स्वयमेव स्वस्य वेदितेतिपक्षोऽपि निरुपप्लव एव पर्यवस्यति । तस्मात्समाधौ भवदभिमता भाति चितिरिति कथं विश्वसनीयम् ।

अथ—चित्तस्यानानन्दतया समाधौ परिस्फुरत आनन्दस्य स्वरूपभूततैवेत्येवं वस्तुगतिमाश्रित्य 'पश्यत्यात्मानमात्मनि' इत्युच्यते, योगजधर्मप्रसूतार्षदर्शनेन पदार्थान्तरस्येवात्मनोऽपि नित्यत्वादिना निर्णयो हि नात्र विवक्षिततया सम्भावितोऽपि, किन्तु यस्यां कस्यामपि निरोधा-

वस्थायामवर्जनीयतया स्वरूपभूताऽऽनन्दात्मिका चितिः स्वतः स्फुरत्येवेति, संस्कारार्जनाय तु त्वया रचिता प्रक्रिया रमणीयैवेति--ब्रूषे, तदपि न, एवं हि सर्वेष्वपि समाधिषु सुखस्फुरणप्रसङ्गात्, न चानुभववैषम्यं युज्यते, शून्यप्रायाऽप्यवस्था कदाचिदासाद्यते हि योगिना, साङ्ख्ययोगैश्च त्यक्तः स्वरूपसुखपक्षः, सत्त्वोद्रेकनिबन्धनं च सुखं चैत्तमेवानुत्तमसमाधावनुभूयते इति शक्यं वक्तुम्, उत्तमे तु समाधौ संविदुपेक्षात्मिकैव, इत्थमेव च निरोधमार्गगाः सौगता अपि संगिरन्ते, श्रीगोरक्षनाथसिद्धैरपि सिद्धसिद्धान्तपद्धतौ 'सर्वतत्त्वानां समावस्था निरुद्यमत्वमनायासस्थितिमत्त्वम्' इति समाधेर्लक्षणे निवेशितानायासस्थित्या दुःखाभावमात्रस्यैव तत्र सद्भावः किल सूचितः। तस्मादनुभवकलहे कथमियं वस्तुगतिर्निश्चीयताम्।

अथैवमुच्यते—चित्तस्य स्थायितया पूर्वापरानुसन्धानाधीनव्यवहारनिर्वाहकत्वोपपत्तावपि परिणामित्वेनानित्यतयाऽनादिभवप्रवाहानुभवितृतानुपपत्त्या नित्योऽस्ति कश्चित्तदनुभविता कल्पनार्हः, नहि नानाचित्तोपगमे तज्जनकादृष्टोपार्जनस्यादरणीयत्वे स्वामिनं विना निर्वाहः, न खलु पूर्वचित्तमुत्तरचित्तस्य स्वाभोग्यस्य स्वामि, एवं चायमेव नित्यः पुमान् समाधाववर्जनीयतया चिद्रूपः परिस्फुरतु, चित्तं चोक्तरीत्या संस्कारार्जनानुकूलां दशामाश्रयतु। अचिद्रूपमात्मानमादाय तु नात्र प्रत्यवस्थीयते, तथासति निरोधसमाधौ कथञ्चिदुद्गत्या चेतसो निर्वर्णितपरिणतेरेकस्याः सोऽहम्प्रत्ययेऽपि तादृशात्मभानार्थं परिणत्यन्तरमसह्यमेव प्रसज्येत, गुणगुणितादात्म्यस्यैव च प्रामाणिकत्वेनेच्छाज्ञानाद्यागमापायद्वारा तादृशात्मनोऽपि चित्तवदेवानित्यताया अपि प्रसक्त्या स्वीकारानर्हत्वाच्चेति;

नैतदपि सारम्, साङ्ख्यनये सर्वथोच्छेदाभावेन चित्तस्य त्रिकालानुस्यूता दशैव पुरुषकार्यकारिणीति शक्यवचनत्वात्, यदि च खाण्डनिकरीतिमाश्रित्य चित्तस्य दुर्निरूपलक्षणप्रमाणकार्यकारणभावादिकतया दृश्यत्वादिना च मिथ्यात्वं व्यवस्थाप्यासंसृष्टमेव चिन्मात्रं सत्यतया निर्णीयेत, तदापि समाधिकालीनानुभवस्योक्तरीत्या चित्तेनैवान्यथासिद्धिशङ्काग्रस्ततया विशिष्याभौतिकचितौ प्रमाणतयोपन्यासो न युक्तः प्रतिभातीति पूर्वपक्षः।

चिदतिरिक्ते चित्ततानिरासः

अत्रोच्यते—स्यादेवमन्यथासिद्धिशङ्का यदि चित्तं किञ्चिदतिरिक्तं स्यात्, अवश्यमुक्तरीत्योपेया चितिरेव तु तत्तद्विषयसम्बद्धा चित्तमिति रहस्यवेदिनां विमर्शः, तथा च प्रत्यभिज्ञाहृदयसूत्रम्—'चितिरेव चेतनपदादवरूढा चेत्यसङ्कोचिनी (चेत्येन सङ्कोचिनी) चित्तम्' इति। तादृशसम्बन्धानुकूला तु चितिस्वभावभूता काचिदचिन्त्यप्रभावा शक्तिः, अतएव—चितेस्तत्स्वभावभूतायाश्च शक्तेर्व्यापकत्वेनैकत्वेन च सुखदुःखादिव्यवस्था न स्यादिति चित्तमतिरिक्तं ताभ्यां प्रतिशरीरं भिन्नं सुखाद्यनुभवितृ स्वीकर्तुमुचितमिति—नाशङ्कनीयम्, स्वातन्त्र्यवशादेव तस्याः शक्तेस्तत्तच्छरीरावच्छेदेनोत्पन्नसुखादेस्तत्तच्छरीरावच्छेदेनैवानुभवोपपादनसम्भवेन जडेऽनुभवितृताकल्पनाया असहनीयत्वात्। चितौ त्वनुभवरूपायामनुभवितृताव्यवहारो विषयिताविशेषाश्रयत्वनिबन्धनः, ज्ञानमर्थं गृह्णातीत्यादौ ज्ञानार्थकधातूनां विषयितापरत्वदर्शनात्। अन्यत्रमना अभूवमिति व्यवहारस्तु विषयान्तरसम्बद्धतया चितिमेवालम्बते।

ननु चितितच्छक्त्योश्चाञ्चल्यमसम्भवि, तस्यापकृष्टपरिमाणधर्मत्वादित्यतिरिक्तं चित्तं स्वीक्रियतामिति चेन्न, नहि भ्रमणं चाञ्चल्यं किन्तु वासनानामुन्मेषः, नाडीमार्गेषु प्रचारस्तु प्राणस्यैवावधानभाजाऽनुभूयमानश्चित्तीयत्वेनाध्यवसीयते, शक्तेरेव हि तस्य तादृशी, चितिरेव तु तत्र शक्त्या नाडीमार्गसंलग्नेव दर्शिता। ननु ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्था संस्कारवासनादिशब्दैरुच्यते, न च कूटस्थचितेः सा सम्भवति; मैवम्, चितौ पूर्वः विषयसम्बन्ध एव हि विद्यमानतादशायां क्षणिकज्ञानसद्भावव्यवहारं निर्वाहयन्नुत्तरविषयसम्बन्धदशायां संस्कारादिशब्दव्यवहार्यतां भजते, न त्वन्यः कश्चित्संस्कारः, अतीतस्यापि विषयसम्बन्धस्य सूक्ष्मरूपतया सद्भावाच्च पुनः प्रबोधोऽपि सम्भाव्यते, संस्कारप्रबोधः स्मृतिरिति त्वनर्थान्तरमेव, तयोः पूर्वापरभावमाश्रित्य पार्थक्यकल्पनायां प्रमाणाभावात्। ननु विजातीयसंस्कारस्य प्रबोधोऽपि विजातीयतयोच्यमानः कथञ्चिद्विश्वसनीयः स्यात्, अतीतविषयसम्बन्धस्य तु कःप्रबोध इतिचेत्, चित्याऽतीतविषयसम्बन्धसम्बन्ध एव, घटेन हि सम्बद्धा चितिः 'अयं घट' इत्यनुभवव्यवहारहेतुतामासादयति, प्राचीनेन घटसम्बन्धेन तु सम्बद्धा 'स घट' इति तत्तोल्लेखिव्यवहारमर्जयति। उत्तरोत्तरविषयसम्बन्धेन तु विषयान्तरसञ्चारतयाऽत्र वक्तव्येन प्रतिबन्धात् 'अयं घट' इत्येतद्व्यवहितानन्तरमेव 'स घट' इति व्यवहारो न प्रसूयते। स्वसम्मतसंस्कारस्योद्बोधकतया परैर्यद्युच्यते, तत् तत्तोल्लेखिव्यवहारे जननीये चितेरेव सहकारितयाऽस्माभिर्वक्तव्यम्, अयं तु विशेषः, यदन्यत्र सदृशदर्शनचिन्तादिकं पृथक्, अत्र तु सहचरितधर्माद्याकारतां शक्त्याऽऽपादिता चितिरेव। विद्यमानस्य विषयसम्बन्धस्य सम्बन्धं चितावादाय तु घटमहं जानामीत्यादिव्यवहारः। एतावता च 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इतिश्रुतेरपि विरोधो

न शङ्कनीय इत्युक्तप्रायम्, निर्वर्णितवासनाप्रबोधेऽन्नस्य विशिष्य वैचित्र्याधायकतेत्यत्र तत्तात्पर्यात्। दृढोऽस्य संस्कारः, बुद्धिरस्य तीव्रेत्यादौ तु तत्तत्फलानुकूलं शरीरविशेषावच्छेदेनादृष्टादिरूपसहकारिवैजात्यं चितावभिप्रेयते।

नन्वन्यादृशसंस्कारस्योपादानं चित्तमात्मा वोच्यते, विषयसम्बन्धस्योपादानं तु न चितिः, अपरिणामित्वात्, नापि विषयः, सम्बन्धो ह्यत्र न संयोगो विवक्षितः, अनुमित्यादिविषये तदसम्भवात्, अपि त्वाकारताऽऽख्यः, सोऽपि च कैश्चिद्द यद्यपि वृत्तेरेव नियन्त्रितः, तथापि चित्तपरित्यागे तद्वृत्तेरपि त्यक्ततया त्वया स चितेरेव वक्तव्यः, एवं च परोक्षस्थलीयविषयस्य तदुपादानत्वे तस्य न प्रत्यक्षं स्यात्, नह्युपादानं विहायोपादेये प्रत्यक्षता दृष्टचरीतिचेन्न, अन्येषामपि मते ज्ञानज्ञेयसम्बन्धस्य विषयो नोकरीत्यैवोपादानम्, नापि ज्ञानम्, नैयायिकानां तस्य गुणत्वात्, चित्तपरिणतिभेदस्य ज्ञानत्वपक्षे तस्य द्रव्यत्वेऽपि द्वयोः सम्बन्धं प्रति नैकस्य सम्बन्धिन उपादानत्वसम्भवः, सविषयकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्त्या विषयविषयिभावं प्रति तस्योपादानतया असम्भाव्यत्वाच्च, नहि विषयिताशून्या कापि ज्ञानस्यानित्यस्य दशा केनचिदुररीकृता। अथ नैयायिकानां विषयविषयिभावस्य स्वरूपसम्बन्धरूपतयाऽनतिरिक्तत्वेन न सम्बन्धिद्वयीयोपादानातिरिक्तोपादानापेक्षितेति चेत्तथापि तेषां विषयताऽतिरिक्तः पदार्थ इतिनिष्कृष्टपक्षे पर्यनुयोगसम्भवात्, सनिरूपकभावपदार्थमात्रस्यानित्यतायाऔचित्येन तस्या नित्यताया वक्तुमशक्यत्वात्। तस्माद्यदाऽनुभवैकशरणैः संयोगस्यापि गुणत्वपरिभाषां परित्यज्य निमित्तमात्रायत्तावस्थाविशेषरूपत्वं सम्बन्धिनोः स्वीकृतम्, तदा का कथा सम्बन्धान्तराणामिति न प्रकृते उपादानजिज्ञासा युक्ता, निमित्तता तु शक्तिविशेषे तदुपाहृतदृष्टादृष्ट-

कारणेषु च न दुर्लभा। तथापि यदि कस्यचिदापातत उपादानजिज्ञासा स्यात्तदापि शक्तिरेवेयमुपादानभावेऽपि प्रभविष्णुरेव विचित्रचमत्कारतया। अत एव प्रस्तुतसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयबहिर्भूतेयं कथं तदुपादानमिति न चोदनीयम्, न चेदेवम् शुक्त्यवच्छेदेन चितौ जातस्य रजतसम्बन्धस्य न रजतमुपादानम्, युगपदध्यासेन तस्य सम्बन्धात्पूर्वमसद्भावात्, नापि चितिः, अपरिणामित्वात्, नापि शुक्तिः, सम्बन्धस्य व्यावहारिकत्वापातात्, किन्त्वेतत्त्रितयबहिर्भूताऽविद्येति कथमिति वेदान्तिभिरपि मौनमुद्रैवाश्रयणीया स्यात्।

नन्वेवं विषयसम्बन्धस्य सूक्ष्मदशामादाय संस्कारव्यवहारोपपादनमप्यनुपादेयमेव, घटादेरेव सूक्ष्मदशाया लोके प्रसिद्धिर्न तु सम्बन्धस्य, न च घटादेर्नाशकालीनसूक्ष्मदशायाश्चितौ सम्बन्ध एव घटादेः सूक्ष्मसम्बन्धः; घटादेरनाशेऽपि तद्विषयकसंस्कारस्योपपाद्यत्वात्, शरीरविशेषावच्छिन्नचितेः स्थूलावस्थघटादिनैव सम्बद्धाया अपि सम्भवाच्चेति चेन्मैवम्, उत्तरविषयसम्बन्धेनाभिभूततायाः एव फलबलकल्प्यायाः सूक्ष्मताशब्देन विवक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु सकृज्जातो विषयसम्बन्धो न कदापि विलोपमापद्यते, अत एवातीतानल्पकल्पवृत्तान्तप्रतिभासो महायोगिनाम्। न च विषयेषु नष्टेष्वपि तत्सम्बन्धो न नश्यतीति कथम्; सम्बन्धान्तरापेक्षया विषयविषयिभावसम्बन्धस्य विलक्षणस्वभावत्वात्, संयोगादिदृष्टान्तानुसारे त्वतीतादिविषयकानुमित्यादेर्भवतोऽप्यभावापत्तेः

अथ हानोपादानादेरननुगतत्वेनाज्ञाननिवृत्तिस्थानीयमनुगतं चितौ जातस्य विषयसम्बन्धस्य किं फलमिति चेत्पूर्वकालावच्छिन्नस्य विषयसम्बन्धाभावस्य निवृत्तिरेव, ज्ञाननाश्यत्वेन रूपेण भावरूपाज्ञानस्यान-

भ्युपगमनीयताया वक्ष्यमाणत्वात्, शक्तिविशेषतया तु तदुपगमे नाशानर्हताया अपि प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। तथा चैतदुक्तं भवति, शरीरविशेषावच्छेदेन पूर्वं शक्त्याऽननुज्ञातश्चितौ घटादेः सम्बन्धः स्वस्वातन्त्र्योद्भासितप्रमाणप्रक्रियासम्पत्त्यनन्तरमनुज्ञायत इति। चितेर्व्यापकतया सर्वदैव विषयमात्रसम्बद्धत्वेऽपि घटादिव्यवहारे कादाचित्कत्वं हि तत्तदिन्द्रियलिङ्गादिव्यापृतिकालीनचित्सम्बन्धस्यैव तत्तद्व्यवहारहेतुताश्रयणेन समर्थनीयम्।

नन्वेवं विषयसम्बन्धस्यैव चितौ चित्ततार्पकत्वे स्थिते ब्रह्मविषयकज्ञानविलोपप्रसङ्गः, स्वस्मिन् स्वस्यासम्बन्धादितिचेदेकत्र विषयविषयिभावाभ्युपगमपक्षे स एव सम्बन्धो ब्रह्मणि, तदनभ्युपगमपक्षे तु ब्रह्मेतरसम्बन्धाभाव एव ब्रह्मसम्बन्धतया व्यवह्रियते, यदाह ब्रह्मैव प्रकृत्य—

जाग्रतः प्रत्ययाभावं यस्याहुः प्रत्ययं बुधाः।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः॥ इति महोपनिषदि।

तदेवं संस्कारतन्मूलकपरामर्शादिव्यवस्थायाश्चित्यैवोपपादनसम्भवे समाधौ तत्तद्विषयसम्बन्धाभावरूपनिरोधं कदाचिद्गाहमाना कदाचिच्च तमपि न्यक्कृतवतीव सा स्वत एव स्फुरतीति युक्तमुक्तं समाधिधनेन ब्रह्मर्षिप्रवरेण श्रीभृगुणा पश्यत्यात्मानमात्मनीति।

इदन्त्ववधेयम्—ज्ञानतत्संस्कारस्मृतीनां प्रक्रियायाश्चितौ सञ्चार एवात्र तात्पर्यम्, कायव्यूहस्थल इवैकस्याश्चितेरनन्तशरीरेषु कर्मसम्पादकताभोक्तृतादशाऽऽश्रयणसम्भवेऽपि मृत्य्वादिसमये उत्क्रान्त्याद्यौपयिकतया स्वोचितशब्दैरुच्यमानमातिवाहिकशरीरघटकं वस्तुजातं मूलशक्तेरवस्थाविशेषरूपं तु स्वीकार्यमेव। इच्छाकृत्योरपि चान्यथाऽनुपपत्तेः।

ज्ञानाद्युपयुक्तातिरिक्तचित्तस्वीकारपक्षे तु तस्य समाधौ चिद्भास्य-कोटावेव प्रवेशोऽनुद्रिक्तस्य विषयविशेषाकारतां वा गतस्येति भासिकायाश्चित: स्वत: स्फूर्तिरौचित्यप्राप्तैवेति पूर्वपक्ष एवोक्तम्, 'प्रमाणवत्त्वादायात: प्रवाह: केन वार्यते' इति नयेन च समाधौ सूक्ष्मायाश्चित्तव्याप्तेरपि प्राप्ताया मर्षणीयत्वात् । अस्मिन् पक्षे 'चितिरेव चेतनपदादवरूढा चेत्यसङ्कोचिनी चित्तम्' इति सूत्रं तु कथञ्चिदेव योजनीयम्, पृथिव्यादिकं यथा चितिरेव, न तु चिति: पृथिव्यादिकमेव, तथा चित्तमपि चितिरेव, न तु चितिश्चित्तमेवेति विवर्तवादे निरूपयिष्यमाणत्वात् । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इतिश्रुत्या च चेत्यस्य पूर्वं सृष्टिमादाय तेन सङ्कोचिनी सती चित्तमित्यस्याप्युपपत्ते:, ऐश्वरप्रमातृताया: सृज्यापेक्षया प्राक्तनत्वेऽपि चैत्रमैत्रादिप्रमातृतायास्तदनन्तरभावित्वात्, अतएव चित्तस्य विशिष्य चितिरूपत्वाभिधाने किं बीजमिति नाशङ्कनीयम्, तस्य प्रमातृताघटकत्वेनाभ्यर्हितत्वादिति । किन्तु नेयं सूत्रव्याख्या स्वरसिकीति तु स्पष्टमेव । प्रकाशात्मताया: प्रकाश्ये चितिरेव चित्तमित्येतावतैव बाधनसम्भवेन चितावुद्देश्यायां विशेषणद्वयनिवेशानौचित्यात् । 'तत्परिज्ञाने (परिपूर्णस्वरूपप्रत्यभिज्ञाने) चित्तमेवान्तमुर्खीभावेन चेतनपदाध्यारोहाच्चिति:' इत्युक्तसूत्रविरोधाच्च, नहि त्रिगुणात्मकचित्तमेव चिति: स्यात्कथमपि, एवं हि तादृशचित्तदशायामवच्छेदशून्यचित्स्वरूपस्यापलाप आपतेत् । अन्वेषणीयश्चायमर्थो योगवासिष्ठादावपि यच्चिदेव वासनाकलुषिता सती चित्तजीवादिशब्दैर्व्यवह्रियतइति । इत्थं तु परं व्याख्यायताम्—चेत्येन = अन्त:करणाद्युपाधिना सङ्कोचिनी = परिच्छिन्ना सती चितिरेव चित्तम् = जीव इत्यर्थ इति ।

'मनोबुद्धिरहङ्कारस्तथा तन्मात्रपञ्चकम् ।
एतत्पुर्यष्टकं प्रोक्तं देहोऽस्यावातिवाहिकः ॥'

इति वदतो योगवासिष्ठकारस्यापि तु पुर्यष्टकघटकतया किञ्चिदन्तःकरणं सम्प्रतिपन्नमेव । उपाधिकृतावच्छेदतिरस्कारे तु जीवत्वदशाया अप्यपगमेन ब्राह्मस्वरूपोज्ज्वलीभाव एव 'तत्परिज्ञाने' इत्यादिसूत्रेण वर्ण्यत इति ।

आत्मन एवानन्दरूपत्वं सत्त्वोद्रेकदुःखाभावादेस्तु तद्व्यञ्जकत्वमित्युपपादितमद्वैतस्वरूपनिरूपणशारदातद्राजहंसयोरिति समाधावानन्दास्वादनमादायापि स्वरूपभूतचितेस्तत्र भानमिति शक्यत एव वक्तुम् । कफवातपित्तानां साम्येन यथाऽवस्थितौ स्थूलशरीरस्य स्वास्थ्यम्, एवं सत्त्वरजस्तमसां साम्येनावस्थितावान्तरं स्वास्थ्यमिति सत्त्वानुद्रेककालीनसमाधौ स्वरूपभूतानन्दस्य भासमानस्याप्यनुल्लसितत्वैवेति कृत्वा तस्य तत्र नैव भानमित्युक्तिरपि प्राप्तावसरा सम्पद्यते केषाञ्चित् । समाधौ निस्सीमसुखास्वादे हि पुण्यप्रचयोऽपेक्ष्यत इति तस्य फलदानानुन्मुखत्वदशायां कथं विजातीयः सत्त्वोद्रेकः कथं च तादृशसुखास्वादः स्यात् । नन्वेवं गुणानां वैषम्यादान्तरं स्वास्थ्यं तु विलुप्तमेव; किमेतावता, दूषणतया प्रसिद्धमपि क्वचिद् गुणतां याति यतः, अतएव वातपित्तप्रकृतेरिव रोगप्रसक्त्यविशेषेऽपि कफप्रकृतेर्जनस्य बहवो गुणा निरूपिताश्चरकादौ । एवं च समाधिसुखास्वादस्यापि स्थायित्वाभावेन केचित्ततोऽपि वैराग्यं प्राप्य गुणत्रयसाम्यकालीनमेव समाधिमुत्तमतया वर्णयाम्बभूवुरिति रुचिवैचित्र्यमेवोत्तमानुत्तमसमाधिविभागे बीजमिति तमादायकस्याश्चिद्वस्तुस्थिते र्निरूपणमनुचितम् । भावुका ह्यसमसुखोल्लासमयीमेव

तदित्थं निरूपितं स्फुरणतत्त्वम्, अनौपाधिकप्रेमास्पदतया तु वेदान्तदर्शन इव तदानन्दात्मकमपि। यो वै भूमा तत्सुखम्" "आनन्दं ब्रह्मणो रूप" मित्यादिश्रुतेश्च।

दशामुत्तमतयाऽऽकलयन्ति। एवं चैतेभ्य आन्तरस्वास्थ्यस्वरूपमप्यन्यादृशं रोचेत। स्वस्मिन्=उल्लसत्पूर्णानन्दे तिष्ठतीति स्वस्थः, तस्य भावो हि स्वास्थ्यमिति। गुणत्रयसाम्यकालीनोऽपि च समाधिर्नाल्पैःपुण्यैः प्राप्यत इति तस्यापि कादाचित्कत्वेन ततोऽपि वैरस्यं कुतो नासाद्यते। 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्' इति न्यायेन तु समाधानं समानमन्यत्राभिनिवेशात्। स्वरूपगोपनकारिण्या च शक्त्या पूर्वमावृतोऽपि परानन्दस्तदुपकल्पितोपायकलापसम्पादनैरात्मनैव प्रकाशते। अत एव—सुखस्य संवेद्यमानतयैव प्रथनात्तस्याः संवेदनाक्षेपकतया मोक्षेऽपि संवेद्यसंवेदनयोर्द्वयोरभ्युपगमेऽद्वैतहानिः, तयोरैक्ये त्वेकत्र विषयविषयिभावप्रसङ्ग इति शङ्कोत्पतन्त्येवोपहता सम्पद्यते, सुखस्यानावृततया एवापेक्षणीयत्वादिति। सौगतादिभिः सत्त्वादिगुणत्रयानङ्गीकारेणादृष्टविशेषमादायैव तत्स्थानीया व्यवस्था समर्थनीयेति त्वन्यदितिशिवम्।

तदित्थमिति। पूर्वप्रकरणराजहंसेऽभावस्वरूपालोचनप्रणाल्या तु पारमार्थिकैकभावसिद्धिस्तत्प्रकरणीयमूले 'निषेधस्य परिशेषो ध्रौव्येणापतती' त्युक्त्या व्यञ्जितैवासीदिति नात्र तदनुपनिबन्धेऽपि काचित्क्षतिः। इत्यादिश्रुतेश्चेति। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दित्यादिका श्रुतिरादिपदार्थः। 'तच्च ज्ञानं नात्मधर्मो धर्मत्वे जडताऽऽत्मनः। ज्ञानस्य जडशेषत्वं न दृष्टं नच सम्भवि। तस्मादात्मा ज्ञानरूपः सुखरूपश्च सर्वदा। सत्यः पूर्णोऽप्यसङ्गश्च द्वैतजालविवर्जितः॥' इति च देवीभागवते।

आत्माऽऽनन्दमयः सर्वप्रियहेतुत्वतः शिवे !
भारादित्यागसुव्यक्तसुखात्मत्वाच्च शङ्करि ! ॥"

इति परमानन्दतन्त्राच्च । स्वरूपभूतसुखस्यापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेरात्मसद्भावेऽपि क्लेशानुपपत्तेश्च प्रकारस्तु शारदायां दर्शितः । इदानीन्तु वेदान्तसिद्धान्तात्स्वातन्त्र्यवादवैषम्यं निरूप्यते ।

तथाहि—यथा लौकिकः प्रतिभासो न विमर्शनात्मकः, नचैवं विमर्शत्वस्य स्मृतिजननयोग्यतानियततया तद्विकलमुपेक्षात्मकं ज्ञानं न स्यात्; न स्यादेव, मनोऽवधाने मया तृणं स्पृष्टमित्यादौ प्रमातृविश्रान्त्यपरपर्यायस्याहमर्थलग्नतया भानस्यौचित्यावर्जितत्वेन विमर्शात्मकतापत्तौ स्मृतिजननयोग्यताया आवश्यकत्वात्, मनोऽवधानाभावे च ज्ञानोत्पत्तेरेवासम्भवात्, नचाजिज्ञासितविषयकज्ञानानामुपेक्षात्वं सर्वानुभवसिद्धमेव, तैश्च संस्काराजननेन स्मृतिजननयोग्यताऽपि तत्र नास्तीति वाच्यम्, अजिज्ञासितविषयकज्ञानं हि दृढतरत्वादिरूपवैजात्यविशेषविशिष्टं संस्कारं नाधत्ताम्, संस्कारमात्राधानं तु कथं वार्यताम्, एतेन संस्काराजनकत्वमुपेक्षात्वमिति परास्तम् । एवञ्च विशिष्य मनोऽवधानं विना ज्ञानदर्शनेऽपि सामान्यतोऽपि मनोऽवधानं विना

क्लेशानुपपत्तेश्चेति । अहङ्कार एव क्लेशानां मूलमिति परवैराग्येण निवर्तनीयः स सत्यपि चिन्मात्रे आत्मनि । तस्मिन् सति नाहङ्कारो निवर्तत इति तु भ्रमः, प्रत्युत तदसद्भावे निराधाराऽहङ्कारनिवृत्तिरेव कथमिति भावः ।

विमर्शनात्मक इति । लौकिको विमर्शो ज्ञेयस्य ज्ञानद्वाराऽहमर्थ-

ज्ञानोत्पत्तौ न मानम्। अहमर्थलग्नतया तु भानाभावे भानमपि जड़प्रायमेव।

तथा विश्वोत्तीर्णोऽपि प्रकाशो विमर्शात्मक एव। विमर्शश्चासौ चैतन्यस्फुरत्तास्पन्दसत्तैश्वर्यादिशब्दितोऽपि। चैतन्यञ्च वेदान्तिनामिव न स्वव्यवहारे संविदन्तरानपेक्षत्वपर्यवसन्नं स्वप्रकाशत्वमात्रम्, अपि तु केवलस्वात्मभाने स्वात्मकविश्वाकारतया च भाने इतरानपेक्षत्वम्, अत एव स्वात्मकवेद्यांशप्राधान्यविवक्षायां विमर्शशब्देन वेदकांशप्राधान्यविवक्षायां तु तदेव प्रकाशशब्देनोच्यत इत्यपि क्वचिद्व्यवहारः। उक्तचैतन्यमेव स्वातन्त्र्यम्, इयमेवास्य शक्तिदशाप्युच्यते स्पन्दत्वमपि किञ्चिच्चलनात्मकत्वमुक्तार्थे एव पर्यवस्यति, अन्यथाऽनित्यत्वप्रसङ्गात्, अतएवोक्तम्—

किञ्चिच्चलनमेतावदनन्यस्फुरणं हि यत्।
ऊर्मिरेषा विबोधाब्धेर्न संविदनया विना॥

(इति तन्त्रालोके)

अनन्यस्फुरणं स्वयमेव तथा तथा प्रकाशमानत्वमिति तत्सम्प्रदायः। एवञ्च विश्वस्यैव दृश्यमानस्य स्वातन्त्र्यगर्भीभावे तस्य चिदात्मकत्वमेव।

एतेन दृग्दृश्ययोर्दर्पणप्रतिबिम्बभावोप्यादर्शितः, प्रतिबिम्बस्य दर्पणपार्थक्ये मानाभावेन दर्पणात्मकत्वेन दृग्दृश्ययोरभेदस्यैव विज्ञानवादे निरूपितस्य तेन विवक्षितत्वात्। विस्तरं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः। बिम्बस्थानीयतायाः प्रकाशे विमर्शात्मके दर्पणा-

लग्नतया भानम्। अलौकिकस्त्वग्रे निरुक्तः। बिम्बस्थानीयताया इति।

त्मकेऽपि व्यवहारस्तु भेदमौपचारिकमादायैवेत्यत्र नातीवाभिनिवेष्टव्यम्, उक्तविवक्षितार्थस्यैवादरणीयत्वात्। प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्ववादस्तु न युक्तः, क्वापि न मिथ्यात्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एवञ्च जड़भासाऽपभासैव चिद्भिन्नतया प्रथनमूला, तादृशप्रथनेऽपि मूलमुक्तस्वातन्त्र्यमेव, भेदस्यापि तद्घटकाकारघटकत्वात्। एवञ्चात्र दर्शने वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गोऽपि नावतारणीयः, वैषम्याद्यात्मना दुःखित्वाद्यात्मना पुण्यापुण्याद्यात्मना च स्वयमेव स्फुरणात्। न चैवमितरापेक्षत्वमप्रसिद्धं कथं निषिध्यते? खपुष्पमित्यादिविकल्पालोचनेन दत्तोत्तरत्वात्। न च सुखित्वादिरूपेणैव कुतो न भाति? नियतात्मना भाने किमिदं स्वातन्त्र्यमपि तु परिच्छिन्नत्तिरेव। दुःखस्वरूपाननुभवे च सुखस्वरूपस्यैव विवेक्तुमशक्यत्वेनोक्तपर्यनुयोगस्यैवासम्भवात्। तस्माद्द्वन्द्वात्मना भानमपि फलतः सुखप्रतीतय एव। आहुश्च–'हिंसाप्यनुग्रहः स्याद्व्रणगदिनां शस्त्रवैद्यकव' दिति। सर्वथाऽपि स्वातन्त्र्यमपर्यनुयोज्यमेव। एतेन विश्वाकारत्वे सततमेव सर्वैराकारैः कुतो न भातीति परास्तम्।

प्रक्रियादशायान्तूक्तस्वातन्त्र्यशक्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण विभक्ततया वर्ण्यते, सर्वस्यापि व्यवहारस्य त्रितयनान्तरीयकत्वात्, ज्ञानशक्तिरप्यनुभवस्मृत्याद्यनेकशक्त्यात्मिका, 'स तपोऽतप्यते' ति

विमर्शे जडप्रधाने जलस्थानीयताविवक्षायां प्रकाशस्य सूर्यस्थानीयस्य बिम्बत्वम्, प्रकाशे निष्प्रतिबिम्बदर्पणात्मकत्वविवक्षायां तु विमर्शस्येच्छाशक्तिघटितस्य बिम्बकार्यकारितया तत्स्थानीयत्वम्, सप्रतिबिम्बदर्पणास्थानीयता तु विमर्शस्येति विवक्षावैचित्र्येण विवेक्तव्यम्।

श्रुतिसिद्धमालोचनमपि ज्ञानशक्तिरूपमेव । सर्वं च सर्वात्मकमेव, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वध्रौव्यात् । तथापि तु तत्तद्रूपस्य प्राधान्याप्राधान्यविवक्षायामुक्तत्रिकव्यवहारः । एवं तदेव परपरा-परापरात्मकं क्रमेणाभेद-भेदाभेद-भेदभानप्रयोजकमनुत्तरेच्छो-न्मेषात्मकं 'अ इ उ' इति मातृकाक्रमव्यङ्ग्यं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीद्' 'एकोऽहं बहु स्याम्' 'सच्च त्यच्चाभवत्' इतिश्रुतिभिः क्रमेणावगाहितं शिवशक्तिनरात्मकं 'अहं भवामि, त्वं भवसि, इदं भवति' इत्युत्तममध्यमप्रथमपुरुषैः समीक्षितमीक्ष्यते, परमेश्वरो हि प्रथमं तटस्थ इवेति प्रथमपुरुषः, उपासनादशायां तु त्वमित्यव-भासते इति मध्यमपुरुषः, तत्त्ववेदनवेलायां त्वहमिति चकास्ती-त्युत्तमपुरुषः । एवं च पूर्णाहन्तोल्लेखिपरामर्शमादायैव परत्वम् । तदाह—

'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ततोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' ॥ इति ॥

शक्तितत्त्वमेवाक्षरमित्युक्तम्, नरतत्त्वं तु क्षरमिति, अत्रैव घटा-देरन्तर्भावः । इदन्तास्पदतयैव तेषु चित्त्वे सत्यपि जडत्वव्यवहारः ।

तदेव परपरापरापरात्मकमिति । शिवैकीभूतं स्वातन्त्र्यं तदा परामृश्यते ।

मातृकाद्यर्थसंक्षेपः ।

अ इ उ इति मातृकेति । एतत्त्रितयस्यैव प्राधान्यादिह चर्चाऽऽदृता, मातृकान्तरेष्वपि विस्तरस्तु तन्त्रालोक—परात्रिंशिकाविवरण—मातृका-

चक्रविवेकादौ सूक्ष्मेक्षिकयाऽवगन्तुमुचितः। किञ्चित्तूच्यते—[1]अनुत्तरत-
त्त्वमेव स्वात्मविश्रान्ततया [2]आनन्दरूपं विश्वोल्लासने [3]इच्छाशक्तिमा-
श्रित्य [4]ईशितृदशामधिशय्य विश्वस्य [5]उन्मेषेण [6]ऊनतामिव स्वयं याति,
द्वैतप्रतिभासेन हि वस्तुतत्त्वमावृतमिति सुविदितमेव। अत्र चेकारेणेच्छा-
सामान्यं द्योत्यते। स्वविषयविशिष्टतया तद्विवक्षायां तु विषयस्य प्रकाशक-
प्रकाश्यात्मना द्वैविध्यात्तेजोरूपस्य प्रकाशकस्य वह्निबीजेन रेफेण पृथिव्या-
द्यात्मनः प्रकाश्यस्य च पृथिवीबीजेन लकारेणोपलक्षणीयतामाश्रित्य ऋ[7]
(रि) [8]ऌ (लि) इति मातृकाद्वयमाविर्भावितं परशिवेन, अत्र चानु-
त्कटैवेच्छा प्रतीयते, उत्कटां तां द्योतयितुं तु [9]ॠ (री) [10]ॡ (ली) इति
मातृके प्रथेते।

अत्रैवमप्याहुः—यथा हि योगी सर्वविकल्पशून्ये स्वात्मनि प्रवि-
विक्षुः प्रथमं भास्वररूपसंवित्तिमासादयति, तदनु तु निश्चले रूपे प्रवि-
शति। एवमनुद्भिन्नबाह्यप्रसरतया शून्यप्राये स्वात्मनि कदाचिद् विश्रा-
म्यन्तीच्छाशक्तिः प्रथमं भास्वररूपं तेजोमयमवगाहते, अनन्तरं तु
निश्चलरूपानुप्रवेशे पदमर्पयतीति द्योतनाय रलश्रुत्यनुगमः, अथवा
केषाञ्चिदिष्यमाणानामचिरस्थिरत्वम्, केषाञ्चित्तु चिरस्थिरत्वमिति सूच-
नाय, रेफस्याग्ने र्लकारस्य च स्थिरस्वभावपृथिव्या बीजत्वादिति। अत्र
पृथिव्याः निश्चलस्वभावत्वं प्रातीतिकं वा वास्तवं वेति चिन्तनीयमेव।
'भूगोलस्तु महेशानि! कदम्बकुसुमप्रभः। सदा भ्रमति देवेशि!'
इत्यादिवचनानामपि शक्तिसङ्गमतन्त्रादौ सद्भावात्। जगज्जनकत्वेनेच्छाया
इष्यमाणरूषितं रूपं निरूप्यते न तून्मेषशक्तेरिति तु द्रष्टव्यमेव। न
चोन्मेषशक्तेर्जनकत्वाभावेऽप्यनुत्तरस्य जनकत्वेन तत्र विषयरूषणा स्यादेव;
विषयरूषणादशायामनुत्तरस्येच्छारूपतायामेव पर्यवसानादिति मन्तव्यम्।

अनुत्तरानन्दयोरिच्छाया उपचयार्थं संयोजनमे[११]कारेण तयोरुन्मेषस्य संयोजनं तु [१२]ओकारेण प्रत्याय्यते। अत्रैवौत्कट्यप्रतीतिस्तु मात्राधिक्ये सति [१३]ऐऔ[१४] इत्येतद्द्वयेन स्यात्। आसां वियुक्ततयेव संयुक्ततयेव च दर्शितानां शक्तीनामाश्रयतया विवक्षितं तत्त्वं तु [१५]बिन्दुनाऽऽवेद्यते, वेत्तीति विन्दुरिति व्युत्पत्या स्फुरणतत्त्वं हि विन्दुः। विवर्तवादे वक्ष्यमाणरीत्या शब्दार्थयोरैक्यमाश्रित्य तु सर्वत्रैवात्र अकारोऽनुत्तरतत्त्वमित्यादिसामानाधिकरण्यव्यवहारः। विसर्जनं तु पदार्थनामन्तर्बहिश्च, तत्राद्यं विलापनं द्वितीयं तूल्लासनमिति द्योतयन् बिन्दुद्वयात्मा [१६]विसर्गः स्यात्। इयं च शक्तिप्रधाना दशा। अपि च दर्शितयोः शक्तिशक्तिमतोः सामरस्यमाविष्कर्तुं प्रवृत्तोऽयं विसर्गः। अत एवाकारहकारयोः सामरस्येनोच्चारणमस्य युक्तम्, तयोश्च शक्तिशक्तिमद्रूपत्वं 'अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमः शिवः। हकारो व्योमरूपः स्याच्छक्त्यात्मा सम्प्रकीर्तित' इत्यादौ प्रसिद्धमेव। अत्रान्तर्विसर्जनानुकूला बहिर्विसर्जनानुकूला च दशा शक्तेः स्वलक्षणात्मिकैव, फलीभूतयोस्त्वन्तर्विलयबहिरुल्लासयोः शक्तेः सूक्ष्मस्थूलदशात्मकत्वम्, तत्राद्या शैवी, बाह्याभाससम्भेदत्यागे शक्तेः शिवात्मकत्वात्, द्वितीया तु जाड्यप्रधाना नरतत्त्वमयी।

चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाख्यास्तावत्पञ्च शक्तयः 'सर्वे सर्वार्थवाचकाः' इति नयेन अ इ ऋ ऌ उ इति मातृकापञ्चकेनावगन्तव्याः, इकारश्रुतिघटिततयोक्तरीत्या इकारानन्तरं ऋकारऌकारयो निर्देशः शोभत एव, अत एव वैयाकरणैः 'अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः, इचुयशानां तालु', इतीकारस्थानं निर्दिश्य 'ऋटुरषाणां मूर्धा, ऌतुलसानां दन्ता' इति ऋकारऌकारयोः स्थानं निर्दिष्टम्, पश्चात्तु 'उपूपध्मानीयानामोष्ठौ' इत्युक्तम्, अत्र च स्थान-

साम्येनाकारात्मा सूक्ष्मो नादो जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां तत्तत्स्थानेन स्पर्शादिप्रयत्नसाहाय्येन किञ्चित्स्थौल्यमिव यातःकवर्गरूपतां प्राप्नोति, एवमिकाराद्यात्मा सूक्ष्मो नादश्चवर्गादिरूपतामिति शक्यं कथञ्चिदनुभवपथमवतारयितुम्, अन्यथा स्थानसाम्यस्याकिञ्चित्करत्वापत्तेरित्युक्तशक्तिपञ्चकात्कवर्गादिवर्गपञ्चकोदयः, सर्वस्य सर्वात्मकत्वेन चैकैकस्या अपि शक्तेः पञ्चशक्त्यात्मकतया प्रतिवर्गं वर्णपञ्चकाविर्भावः। तत्र कवर्गः पृथ्वीजलतेजोवायुव्योमात्मा, शब्दार्थयोरैक्यस्योक्तत्वात्, तेषां वाचको वा, एवमग्रेऽपि। चवर्गो गन्धरसरूपस्पर्शशब्दात्मा, टवर्गं उपस्थपायुपादपाणिवागात्मा, तवर्गो घ्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्रात्मा, पवर्गो मनोबुद्ध्यहङ्कारप्रकृतिपुरुषात्मा। उक्तशक्तिपञ्चकादेव तु यवर्गशवर्गयोरप्याविर्भावो निर्दिष्टस्थानसाम्येनावगन्तव्यः, दन्तोष्ठ्यवकारस्य तु चरमशक्तिद्वयस्थूलरूपता, तत्राद्यो वर्गो नियतिरागकला-विद्येति तत्त्वचतुष्टयात्मा, मायायाः कालस्य चात्रैवान्तर्भावमाहुः। अन्तः = प्रमातृतत्त्वे कञ्चुकवदवस्थानमभिप्रेत्य त्वेतेषामन्तःस्थशब्दव्यपदेश्यता। शवर्गं तु शषसा ईश्वर-सदाशिव-शक्तिरूपाः, हकारस्तु सर्वमन्त्रमूलभूतानाहतमयी काचिच्छक्तिदशा। ईश्वरादितत्त्वेष्वभेदांशस्योन्मेषेण शवर्गस्योष्माभिधानत्वमित्याहुः। शेखरे तु ऊष्मा = वायुस्तत्प्रधानो वर्गोऽयमित्युक्तम्। एवमवर्गेण साकमष्टौ वर्गाः।

एतावता 'अह'मिति प्रत्याहारोऽपि निरूपितः, अकारहकारयोः 'अकारः सर्ववर्णाग्र्य' इति प्रागुद्धृतवचसा शिवशक्तिरूपयोर्मध्ये तत्त्वान्तराणामपि समावेशात्, तयोः समरसीभावानुभवाय 'नादस्यान्ते शिवं स्मरे'दिति स्वाभाविकस्थित्या नादमुत्थाप्य द्वादशान्ते तद्विलापनेनात्म-

विश्रान्तेः सर्वमन्त्रानुसन्धानफलीभूताया लाभमालोच्यान्ते मकारप्रयोगः। अयञ्च 'अह'मितिशब्दो वैयाकरणैरव्ययेषु निक्षिप्यते, अस्मच्छब्दनिष्पन्नाद् अहन्तादिशब्दसिद्ध्यसम्भवात्, अस्मच्छब्दस्य हि तलि 'अस्मत्ता' इति स्यात्, एकार्थतायां तु मम भावो 'मत्ता' इति स्यात्, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यस्य प्रवृत्तेः। 'ममता' इति तु विभक्तिप्रतिरूपकाव्ययादेव। 'युष्यसिभ्यां मदिक्' इत्युणादिसूत्रानुसारेण अस्यति = सर्वाक्षेपेण वर्तते, अस्ति वा त्रैकाल्येऽपीतिरीत्या तु अस्मच्छब्दार्थोऽप्यनुत्तरतत्त्वात्मैव पर्यवस्यति। योषादिशब्दनिष्पादकयुषिधातोस्तु निष्पन्नो युष्मच्छब्दो चिदचिन्मिश्रितमेव तत्त्वमवगमयति, अत एव प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषे एवान्तर्भावमभिप्रेत्य 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो'रिति शाङ्करभाष्ये पुरुषद्वयमेवोपात्तम्, उत्तमपुरुषस्यैव चिन्मात्रत्वेन विषयित्वात्।

संयुक्ताक्षरेषु मातृकायामुपलक्षणविधया कस्यचिद् दर्शनीयत्वे स्वरेष्वकारविसर्गयोराद्यन्ततयोक्तरीत्या व्यञ्जनेषु प्रथमोपस्थितककारस्याकारात्मकतया विसर्गसकारयोश्च शक्तिरूपतया लोकेऽपि तयोः स्थान्यादेशतात्मकसम्बन्धस्य प्रसिद्धतया च ककारसकारसंयोजनात्मा क्षकार एव दर्श्यते।

एतावता चाक्षप्रत्याहारोऽपि व्याख्यातः, यमादाय जपगणनौपयिकी अक्षमाला प्रवृत्ता, अत्र हि अकारात्प्रभृति क्षकारपर्यन्तं वर्णजातं विभाव्यते, क्षकारं सुमेरुस्थानीयं कृत्वा हकारोत्तरं ळकारस्य लकारावस्थाविशेषस्य प्रक्षेपेण पञ्चाशद्वर्णसम्पत्त्याऽनुलोमप्रतिलोमगत्या च शतसङ्ख्यापूर्तौ पूर्वोक्तवर्गाष्टकसम्मेलनेनाष्टोत्तरं शतं सम्पद्यत इति।

एवम्—ओमित्यपि प्रत्याहार एव, यद्यपि केचिदकारं ऋग्वेदादिः उकारो यजुर्वेदमध्यः, मकारः सामवेदान्त्य इत्येवं तस्य वेदत्रयप्रत्याहारतां वर्णयन्ति, तथापि पूर्वोक्तस्य अ–इ–ऋ–लृ–उ–इति शक्तिपञ्चकस्यान्तर्णीतसकलमातृकाचक्रस्याप्यसौ प्रत्याहारः सम्भवत्येव, अन्ते मकारयोजनं त्वनुपदमुदिताहम्प्रत्याहारन्यायेनैव, उक्तशक्त्याश्रयतया च बिन्दोरन्ते योजनं युज्यत एव, अन्यथा हि उकारशक्तिविलासीभूतपवर्गान्तर्गतमकारस्य दर्शैवोज्ज्वला काचिद्बिन्दुरित्येवमेव शक्तिपञ्चकान्तर्णीतता बिन्दोर्वक्तव्या स्यात् । एवञ्चान्तर्णीतसकलशक्तिचक्रं प्रकाशात्मबिन्दुतत्त्वमेव प्रणवार्थः, लक्षणया तु कैश्चिच्चिन्निष्कृष्टं चैतन्यं तदर्थतया परं वर्ण्यते । तत्र यद्यपि अ–उ–म्—इत्येषामुच्चारणे मुखस्य विकासकिञ्चिन्निमीलन-मुद्रणैः सर्वतो विविक्तताऽनुत्तरधामनि, उन्मेषे किञ्चिद्द्वैतसंस्पर्शः, मकारे तु सर्वथैव द्वैततादात्म्यं सृष्टिक्रमेण सूच्यत इति शक्यते कथञ्चिद्वक्तुम्, तथापि मोक्षमन्त्रेऽस्मिन् संहारक्रमस्यैवौचित्यप्राप्ततयाऽन्ते प्रकाशात्मबिन्दोरेव निवेशिततया च मुखविकासादित्रयेण प्रत्येकं क्रमेण भेदभेदाभेदाभेदावस्थाः सूच्यन्त इत्यवोचितं वक्तुम्, अध्यारोपापवादन्यायेन चानुत्तरानन्दयोरुन्मेषदशायां प्रसरणेन ओभावप्राप्त्या बिन्दोरेव परिशेषः शोभामाधत्ते ।

अत्रावान्तरप्रभेदादरे तु मकारोपरि बिन्दुः, अर्धचन्द्रः, रोधिनी, नादः, नादान्तः, शक्तिः, व्यापिनी, समना, उन्मना इति मात्राणां सत्त्वेन संहत्य प्रणवे द्वादश मात्राः सम्पद्यन्ते, स्वच्छन्दतन्त्रोक्तरीत्या अकारोकारमकाराणां ह्रस्वदीर्घप्लुतरूपत्वे तु तिस्रो वर्धन्ते, सर्वोर्ध्वदेशोपलक्षितं विश्वोत्तीर्णं महाबिन्द्वात्मकं तेजस्तु वामकेश्वरतन्त्रे निरूपितमिति

जडेष्वपि क्वचित्परतत्त्वात्मकताध्यवसानेन तु 'मेरुः शिखरिणामहम्' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः। यदाह तन्त्रालोके—

तस्यैव तु स्वतन्त्रत्वाद्द्विगुणं जडचिद्वपुरिति,

शक्तिरूपताध्यवसानेन तु 'शृणुत ग्रावाणः' इतिमध्यमपुरुषप्रयोगः। एवमन्यत्रापि साङ्कर्यं द्रष्टव्यम्। सम्प्रदायत्वस्य सिद्धान्तोपासना-

---

मिलित्वा षोडश गण्यन्ते, अत्रैव क्वचिन्नामादिपरिवर्तनेन तु षोडश नारदपरिव्राजकोपनिषदि (पृ० २७६)। माण्डूक्योपनिषदि प्रसिद्धानां चतसृणां विश्वविश्वः, विश्वतैजसः, विश्वप्राज्ञः, विश्वतुरीय इत्येवं परस्परं प्रगुणीकारेण षोडशेति तु प्रस्थानान्तरं परमहंसपरिव्राजकोपनिषदि। संक्षिप्य तु अकारोकारमकारबिन्दुनादा इति मात्रापञ्चकम्, ह्रस्वदीर्घप्लुतसूक्ष्मातिसूक्ष्मेति तु तासां कालपञ्चकम्, ब्रह्मविष्णुरुद्रेशसदाशिवेति तु वाच्यपञ्चकम्, एवं तदधिष्ठेयधराप्रकृतिमायेश्वरसदाशिवतत्त्वानां चतुर्थं वर्णोच्चारयितृत्रवस्थानां तु जागरास्वप्नसुषुप्तितुर्यतुर्यातीतानां पञ्चमं पञ्चकमिति स्वच्छन्दतन्त्रे। इदं च प्रसङ्गादावेदितम्। प्रकृतमनुसरामः।

स्कन्दपुराणे तु (माहे० खं० कौ० खं० अ० ५) मातृकाचक्रमधिकृत्य चतुर्दशस्वराश्चतुर्दश मनवः, अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीया जरायुजादयश्चत्वारः, ककारादयष्ठकारन्ता द्वादशादित्याः, डकाराद्या बान्ता एकादश रुद्राः, भाद्या षकारान्ता अष्टौ वसवः, सहौ अश्विनौ। इत्येष भावार्थः। तत्त्वार्थस्तु य एतानाश्रित्य क्रियापरास्तेऽर्धमात्रात्मके नित्ये पदे लीयन्त इति निरूपितमिति।

द्विगुणं जडचिद्वपुरिति। प्राणादिकमिदन्ताहन्तास्पदतया जड-

चारत्रितयपर्याप्तत्वेऽपि सिद्धान्तमात्रसंशोधनाय प्रवृत्तस्य मे इहोपासनादिसौधमनारुह्यैव किञ्चिदभिधाने विज्ञैर्न्यूनता न देशनीया। एतावता च त्रिकदर्शनत्वमपि व्याख्यातम्। अयं च सामान्यविभागः।

अथावगतमेतत् प्रपञ्चस्तु सोपादानो वा निरुपादानो वा, नाद्यः, शिवस्यातिरिक्तोपादानापेक्षित्वेऽद्वैतभङ्गात्, यत्तु दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतिशैवैः श्रीकण्ठभाष्यादौ नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चशक्तिविशिष्टतया केवलः शिवः सर्गकाले स्वसङ्कल्पमात्रेणोपादानकारणमनपेक्ष्यैव तत्तन्नामविशिष्टं सकलं चिदचिदर्थजातं प्रकाशयतीत्युक्तौ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'तस्माद्विराडजायत' इत्यादिश्रुत्या मायापुरुषयोरुपादानत्वसिद्धौ कथं निरुपादानत्वमित्याशङ्क्य यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य स्वशरीरपृथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते तथा न परमेश्वरात्पृथक्सिद्धं मायाद्युपादानमपि त्वपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन परमेश्वरविशिष्टमेवेत्येव निरुपादानत्वमित्युक्तम्, तदतिरिक्तोपादानापेक्षायामेव पर्यवस्यतीति तत्रापि नाद्वैतोपपत्तिः, विशिष्टाद्वैतवादस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। स्वयमेवोपादानत्वे तु विकारित्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, भावकार्यस्य सोपादानत्वव्याप्तिभङ्गात्, प्रकृत्यादि-

---

चिद्रूपत्वाज्जडत्वचित्त्वलक्षणगुणद्वययोगीत्यर्थः। एतावता चेति। नरशक्तिशिवेतितत्त्वत्रयस्वीकारेण चेत्यर्थः। क्रमेण क्रिया-ज्ञान-तदुभय-प्रधानं सिद्धा-नामक-मालिन्याख्यतन्त्रत्रयम्, तदुपगन्तृत्वादपि त्रिकदर्शनत्वमाहुः।

तत्त्वस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेति चेन्न, कार्यकारणभावस्ताव-द्द्विधा, पारमार्थिकः कल्पितश्च, तत्र परमेश्वर एव तथातथा भातीत्याद्यः, बीजादङ्कुर इत्यादिलौकिकदृष्ट्या तु द्वितीयः, तमादायैव च प्रकृत्यादितत्त्वोपवर्णनम्। तत्रापि तु बीजात्मना भातः सन् परमेश्वर एवाङ्कुरात्मना भातीति पारमार्थिकः कार्य-कारणभावोऽनुगत एव, कुलालस्यापि शिवानतिरेकात्तु घटेऽपि शिवस्य कर्तृत्वम्। नन्वेवं फलतो निरुपादानत्वमेवापतित-मित्युक्तव्याप्तिभङ्ग एवेति चेत्सत्यम्, योगीच्छानिर्मितघटादौ निरुपादाने व्यभिचारात्, न च तत्रापि योगीच्छया घटाकारेण परमाणुसंघट्टनम्; साक्षात्तस्य लोकेऽक्लृप्तत्वात्, द्व्यणुकादिक्रमेण तस्योपगमे च झगित्येव योगीच्छया कार्यसिद्ध्यनुपपत्तेः। अतएव विद्युल्लेखायामारम्भवादभङ्गो वेदान्तिभिरपि दर्श्यते, चेतनस्यैव चेतनानुरोधितया लोके दर्शनाच्च, योगिसामर्थ्यस्यावश्यादरणी-यत्वे परमाणुदुराग्रहस्य निष्प्रयोजनत्वात्। एतेनाद्यकार्येऽपि निरुपादानत्वं समर्थनीयम्। किञ्चान्यथाख्यातेः शारदायां निर-स्तत्वेनात्मख्यातेश्च विज्ञानवादे दर्शितत्वेन स्वप्नादावपि तादृशव्याप्तिर्भग्ना, व्याप्तितज्ज्ञानोपायखण्डने शारदायाञ्च दीपितमेतत्। आहुश्चोत्पलदेवाः —

"चिदात्मैव हि देवोऽन्तः स्थितमिच्छावशाद्बहिः।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत् ॥" इति ॥

"विश्वामित्रादयः सर्वे परिपक्वसमाधयः।

उपादानोपकरणप्रयोजनविवर्जिताः ।
स्वेच्छया ससृजुः स्वर्गं सर्वभोगोपबृंहितम् ।
ईश्वरोऽनन्तशक्तित्वात्स्वतन्त्रोऽन्यानपेक्षकः ॥
स्वेच्छामात्रेण सकलं सृजत्यवति हन्ति च ।"

इति च मानसोल्लासस्रष्टारः ।

अथ भवतु वेदान्तिसम्मतानाद्यविद्यैवोपादानम्, तस्याश्च मिथ्याभूततया न विद्यारूपे ब्रह्मण्यसम्भवः, समसत्ताकयोरेव विरोधादिति चेदत्रोच्यते--साक्षात्कृदात्मतत्त्वेनापि योगिना घटादिनिर्माणात्तस्य चाविद्याया असम्भवात् । तत्र द्रष्टुरेवाविद्येति चेत्तस्यापि साक्षात्कृदात्मत्वे का गतिः ? तयोरावरणांशनाशेऽपि विक्षेपांशसद्भाव एव गतिः, एवञ्च न तत्र भ्रमोऽपि त्वहार्यारोपः, अनुभवानुसाराच्च स लौकिकप्रत्यक्षात्मक इति चेद्धन्तैवं योगीच्छानुरोधात्तत्र विक्षेपांशः परिणत इत्युक्तं स्यात्, तत्र चावाचि नाचेतनस्य चेतनेच्छानुरोधित्वमिति । योगमाहात्म्यादरे चोपादानव्यसनेन कृतम् । एतेन प्रकृतिपरिणामपक्षोऽपि विक्षिप्तः। किञ्चाविद्या तावदेकजातीया विभ्वी च, नचैवंजातीयस्य वस्तुनो गगनादिकं सूक्ष्मं पृथिव्यादिकं च स्थूलं प्रति प्रत्येतव्यमुपादानत्वम्,

प्रयोजनविवर्जिता इति । परार्थसम्भवेऽपि स्वार्थो नास्ति, करुणाप्रयुक्तं दुःखं तु ब्रह्मतत्त्वबोधविधुरे एव कारुणिके जायते, तेन तन्निवृत्तिरूपः स्वार्थोऽपि परिपक्वसमाधौ श्रीविश्वामित्रादावशङ्कनीय एवेति भावः । आहार्यारोप इति । बाधकालीनमिच्छाजन्यज्ञानमाहार्यमित्यन्यत्र प्रसिद्धावपीच्छाविरहस्थले बाधकालीनत्वमात्रमादायाप्याहार्यत्वव्यवहारः ।

लोकप्रसिद्धोपादानभावानभ्युपगमे चानुपादानत्वं गलेपादुकान्यायेन दुर्निवारम्, नहि पारिभाषिकपदार्थैर्लोकव्यवहारनिर्वाहः। किञ्च मिथ्याभूताया अपि तस्या अनादित्वमित्यत्र वस्तुस्वभावातिरिक्तस्योपोद्बलकस्यासम्भवेन ब्रह्मस्वभाव एव स्वात्मकविश्वात्मना भासनक्षम आस्ताम्, स एवं ह्यस्माभिः स्वातन्त्र्यशब्देनोच्यत इति कृतमतिरिक्तपदार्थकल्पनया।

न वा तस्यां प्रमाणमपि, परिपूर्णानन्दाप्रथनस्य स्वरूपगोपनकारिण्या क्रियाशक्त्यैवोपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्तेरप्रसरात्, भ्रमस्य प्रपञ्चस्य वा सोपादानत्वान्यथानुपपत्तेरुक्तरीत्यैव वक्तुमशक्यत्वात्, "तमः आसीत्" "नीहारेण प्रावृताः" "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतीनां च यथासम्भवं तादृशक्रियाशक्तिपरतयाऽपूर्णम्मन्यतारूपाज्ञानपरतया वक्ष्यमाणतत्त्वान्तर्गतप्रकृतिपरतया च योजयितुं शक्यत्वात्, परिपूर्णम्मन्यतारूपर्तविरोधितयाऽनृतशब्देनोक्तक्रियाशक्तेरुक्ताज्ञानस्य वा व्यपदेशसम्भवेन "अनृतेन प्रत्यूढा" इति श्रुतेरपि सामञ्जस्यात्। स्वरूपावारकत्वस्य वस्त्रादिविलक्षणस्य भवताऽपि वक्तव्यत्वात्। विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्याद्यनुमानानाञ्चानुकूलतर्कशून्यत्वात्। 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यादिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्तेस्तु न प्रसरः, तथाहि—प्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिभ्यां तादृशाज्ञानस्य व्याहतत्वेन

स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति। स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम्, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्,

भावरूपाज्ञानस्य तद्विषयता कल्प्यते, तथा सति तस्य साक्षिभास्य-तया तदवच्छेदकतया विषयावगाहनेऽपि क्षत्यभावात्। परन्त्व-ज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्यतया ज्ञानाभावस्यापि भवताऽनुमन्त-व्यतयाऽक्लृप्ताज्ञानकल्पनापेक्षया क्लृप्तज्ञानाभावस्यैव साक्षिभास्यता-कल्पने लाघवात्, साक्षिरूपाभावज्ञानं च प्रति प्रतियोगितावच्छे-दकधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणताया अकल्पनीयत्वात्, कल्पनायाः फलबलमूलत्वात्, अतएवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया त्वदुक्ता-र्थादेरपि साक्षिभास्यत्वेऽपि न क्षतिः। अनुपलब्धिगम्य एवाभावो न तु साक्षिभास्य इति तु न परमेश्वरानुशासनम्। पटेऽपि घटज्ञानाभावसद्भावेन स्वात्मनि घटाज्ञानं साक्षात्करोमीतिवत् पटे घटाज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहारापत्तेरहमर्थे एव घटज्ञाना-भावस्य साक्षिभास्यत्वकल्पनया वारणसम्भवात्, अतएव सुषुप्तावपि निर्विकल्पकसाक्षिभास्यत्वेन जागरायां 'न किञ्चिदवे-दिष' मिति स्मरणोपपत्तिः, भाव एव निर्विकल्पकवेद्य इत्यस्याति-रिक्तधर्मिकल्पनापत्त्याऽवधीरणीयत्वात्, विषयविशेषविशेषित-रूपेण तु न सुषुप्तौ साक्षिवेद्यत्वम्। न वा ज्ञानाभावे ज्ञानवत्त्वे-नास्मर्यमाणत्वस्य लिङ्गताऽपि न सम्भवति, उपेक्षात्मकज्ञानस्य निराकृतत्वेन व्यभिचाराभावात्, तत्स्वीकारपक्षेऽपि वा न व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमितेरनुपपत्तिः, नहि वस्तुगत्या

अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति। ज्ञानवत्त्वेनास्मर्यमाणत्वस्येति। संस्कारप्रतिबन्धककालविशेषाद्युपनिपाताभावोऽपि हेतौ निवेशनीयः, तादृ-शोपनिपाते हि सत्यपि पूर्वमनुपेक्षात्मकेऽपि ज्ञाने कदाचिदस्मरणं

साध्यवति व्यभिचारिलिङ्गेनापि नानुमितिः प्रमात्मोत्पद्यते। भवतु च मृत्वा शीत्वा वा कथमपि भावरूपाज्ञानपक्षेऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्बाधनिश्चयाभावत्वादिना तत्र तत्र कारणताकल्पनामपेक्ष्य भावरूपाखण्डाज्ञानत्वेन कारणताकल्पने लाघवम्, तथापि तादृशाज्ञानत्वमस्मदुक्तशक्तिविशेषे एवास्ताम्, मिथ्यात्वं तु तस्य कुतोऽनुरोधात्, प्रकाशविषयत्वे विज्ञानवादोक्तरीत्या प्रकाशात्मकतया सत्यत्वावश्यम्भावात्, तदविषयत्वे तु तन्नैव स्यादिति कृतं विस्तरेण। तदुक्तं शैवैः—

"प्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात्,
स च प्रकाशो न पृथग् विमर्शात्।
नान्यो विमर्शोऽहमिति स्वरूपा—
दहंस्वरूपोस्मि चिदेकरूपः॥" इति।

पूर्वोक्तं कल्पितमेव कार्यकारणभावमादाय तु विशिष्य तत्त्वविभागोऽपि, तत्र पञ्चविंशतिः पुरुषान्तानि तत्त्वानि साङ्ख्यवत्, पुरुषस्तु पशुरेव, तत्त्वञ्चापूर्णम्मन्यत्वरूपाणवमलविशि-

---

सम्भवत्येव। मृत्वा शीत्वा वेति। बाधनिश्चयस्य नोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम्, अपि तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञापकत्वमिति निष्कृष्टमते लाघवं न भावरूपाज्ञानपक्षे सम्भाव्यत इतिभावः। अस्मदुक्तशक्तिविशेष इति। ज्ञानानिवर्त्ये इति तु द्रष्टव्यमेव। अपूर्णम्मन्यतारूपाज्ञानस्य हि ज्ञानेन निवृत्तिर्नतु शक्तिविशेषरूपस्य स्वातन्त्र्यपर्यवसायिनः। तत्त्वानि साङ्ख्यवदिति। सञ्ज्ञया तौल्यं तावदस्त्येव, लक्षणेषु क्वचिदवान्तरमतभेदस्तु तदीयनिबन्धेषु द्रष्टव्यः। अपूर्णम्मन्यत्वेति।

ष्टत्वं नियतिकालरागविद्याकलात्मककञ्चुकपञ्चकविशिष्टत्वं वा, एतेषां च क्रमेण व्यापकत्वनित्यत्वपूर्णत्वसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वविरुद्धस्वरूपमवसेयम्, निर्वर्णितस्वतन्त्रप्रकाश एव च स्वरूपतिरोधित्सया पशुतां गतः। अनादित्वञ्च दर्शनान्तरवत्संसरणस्येष्टमेवेति स्वीकृतं त्रयोदशाह्निके श्रीतन्त्रालोके। स्वरूपतिरोधित्सात्मकमायाशक्तेरनादित्वेऽपि संसारः सादिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। "यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः। शिवोऽपि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्मृतः" इत्युक्तेः। मोक्षश्चास्य पशोस्तादृशस्वातन्त्र्यशक्त्यभिन्नप्रकाशात्मक एव, "मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र। अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः" इति परमार्थसारेऽभिनवगुप्तपादोक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम्। जीवन्मुक्तिदशा तु वेदान्तिवदेवेति तत्रैवाभिव्यक्तम्। विवर्तवादे भाविशक्तिस्वरूपालोचनप्रणाल्या तु विदेहमुक्तावपि शब्दभेद एव। बन्धस्य वास्तुतोऽभावेन तु तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मोक्षोऽपि नास्तीति वेदान्तिवदेव व्यवह्रियते। यत्स्वीकृतं तन्त्रालोकटीकायाम्—

"संसारोऽस्ति न तत्त्वतस्तनुभृतां बन्धस्य वार्तैव का।

शुभाशुभवासनात्मककार्ममल—भिन्नवेद्यप्रथात्मकमायीयमलद्वयं तु नात्रोपात्तम्, सकलाख्यजीववर्गे तयोः सत्त्वेऽपि प्रलयाकलविज्ञानाकलाख्यजीववर्गयोरसत्त्वात् प्रलयाकलेषु ह्याणवकार्ममलद्वयं न तूक्तं मायीयमपि, विज्ञानाकलेषु त्वाणवमेवेति वर्गत्रितयसाधारणमाणवमलमेवेति भावः।

बन्धो यस्य न जातु तस्य वितथा मुक्तस्य मुक्तिक्रिया ॥
मिथ्यामोहकृदेष रज्जुभुजग-च्छायापिशाचभ्रमो
मा किञ्चित्त्यज मा गृहाण विरम स्वस्थो यथाऽवस्थितः ॥" इति

प्रकाशात्मना सत्यत्वेऽपि बहिष्ट्वेनाभावमभिप्रेत्य मिथ्यात्वोक्तिरेतन्मतेऽपि सम्भवति। अधिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः। तादृशपशुत्वप्रयोजकं तु भेदप्रतीत्यात्मकं मायातत्त्वम्, तदुपरि अहमिदमिति परामर्शात्मकं क्रियाशक्तिप्रधानं शुद्धविद्यातत्त्वम्। अत्राहन्तेदन्तयोः समीभूयावभासनम्, तत्रैवेदमंशप्राधान्ये ईश्वरतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानम्, अहमंशप्राधान्ये तु सदाशिवतत्त्वमिच्छाशक्तिप्रधानम्, अहमित्येतावन्मात्रपरामर्शस्त्वानन्दशक्तिप्रधानं चैतन्यं शक्तितत्त्वम्। लोकेऽपि क्वचित्प्रवर्तिष्यमाणस्य स्वात्मानमनुसन्धायैव चिकीर्षितस्य बुद्धावारोहणदर्शनान्नायं दुरूहः पन्थाः। सर्वमेतत्तत्त्वव्यूहं गर्भीकृत्य वर्तमानं परिपूर्णानन्दमयं चिद्रूपं शिवतत्त्वम्। अतएव चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियेतिशक्तिपञ्चकस्यापि क्वचिदुल्लेखः। अथ चैतन्यज्ञानयोः को भेदः? चैतन्यं तावदात्मस्वरूपमनुस्यूतमेव, तदेव त्वौत्कट्येन बाह्याभासात्मकतामापन्नं ज्ञानशक्तिरित्यवस्थाभेदात्, बाह्यस्त्विदमंशः। एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि। अयं च प्रसिद्धो विभागः, शिवाद्वैतप्रतिपत्तावेव सन्नाहेन तु प्रक्रियामनादृत्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वोपवर्णनमागमेषु दृश्यते, अत एवैतन्मतोपवर्णनपरेऽपि मानसोल्लासे तत्त्ववर्णनायां क्रमान्तरमकारि। तन्त्रालोके तु—

षट्त्रिंशत्तत्त्वानीति। कञ्चुकपञ्चकयोजनेन सङ्ख्या पूरणीया।

"यत्तु सर्वाविभागात्म स्वतन्त्रं बोधसुन्दरम् ।
सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुस्तत्त्वं परशिवाभिधम् ॥"
"एवं विसृष्टिप्रलयाः प्राणे एकत्र निष्ठिताः ।
सोऽपि संविदि संविच्च चिन्मात्रे ज्ञेयवर्जिते ॥
चिन्मात्रमेव देवी च सा परा परमेश्वरी ।
अष्टात्रिंशं च तत् तत्त्वं हृदयं तत्परात्परम् ॥"

इत्यप्युक्तम् ।

केचित्तु "पञ्चविंश आत्मा भवती"ति तैत्तिरीय-श्रुत्यनुगृहीतानि पञ्चविंशतिरेव तत्त्वानि, तानि च पञ्च भूतानि तन्मात्रपञ्चकं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनस्तत्त्वं मायाविशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकानि चत्वारीति, परि-शिष्टानां त्वेतेष्वेवान्तर्भावः, सर्वतत्त्वातीतं तु षड्विंशं शिवशक्ति-सम्मेलनमिति प्राहुः ।

इत्यप्युक्तमिति । यद्यपि षट्त्रिंशत्वेन गोयमानमेव परतत्त्वम्, तथापि विश्वोत्तीर्णस्यापि तस्य भावनार्थं कल्पितवेद्यभावे सति वेदकतादशाधि-शायिनः सप्तत्रिंशत्वम्, तस्यापि भावनार्थं वेद्यताकल्पने तु वेदकस्याष्टा-त्रिंशत्वम् । नचैवमनवस्था, चरमस्य वेद्यताकल्पने उपान्त्यस्य वेद-कत्वात् । नचैवं षट्त्रिंशस्यैव स्वोपान्त्यवेद्यता स्यात्; तदुपान्त्यशक्ते-र्वेद्यान्तःपातित्वात् । सप्तत्रिंशे तु तथा स्यात्, यदि श्रीरत्नकुलमालाया-मष्टात्रिंशपर्यन्ततत्त्वगणना नादृता स्यादिति तत्सम्प्रदायः । सौन्दर्यलहरी-टीकाकृतां मतमाह केचित्त्विति। सामरस्यं सम्मेलनं वाऽद्वैतवादिमते ऐक्य-मेव, मतान्तरे तु वैशिष्ट्यम्। इतिदर्शनसर्वस्वे स्वातन्त्र्यवादे राजहंसः ।

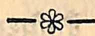
सर्वश्चायं तत्त्वनिवहः प्रागुदीरितत्रिकात्मक एव, त्रिकं च स्वातन्त्र्यरूपविमर्शात्मकमेव, विमर्शश्च प्रकाशात्मक एव। एतच्च श्रीविद्योपासकैः शाक्तैरप्यनुमन्यत एवेति शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डेऽभिव्यक्तम्। अतएव 'शक्तिविशिष्टमेव परं ब्रह्मेति तान्त्रिकसिद्धान्तेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदान्न ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वभङ्गः' इतियोगिनीहृदयसेतुबन्धे भास्कररायाऽप्युररीचकार। पारिभाषिको भावनोपनीतो वा शक्तिशक्तिमदादिव्यवहारो नाद्वैतवादिनं दुनोति। अधिकं तु शाक्तदर्शनीयं दर्शनीयं विवर्तवादे। शक्तिप्राधान्यं तु वैवक्षिकं न भेदप्रसाधनस्य प्रभवति।

एतेन—स्वातन्त्र्यादिशक्तिनिवह उक्तप्रकाशात् भिन्नो वाऽभिन्नो वा, आद्ये तद्विशिष्टस्याद्वैते द्वैतमेव पर्यवस्येत्, विशिष्टस्य विशेषणादिव्यतिरिक्तत्वे विशेषणादेर्विशिष्टस्य चावशिष्टत्वात्, विशेषणाद्यव्यतिरिक्तत्वेऽपि विशेषणादीनामेव बहूनामवशेषान्नाद्वैतसिद्धिः। अतएव 'शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न गच्छति' इत्यभियुक्तवचनं शक्तिशक्तिमतोराश्रयाश्रयिभावध्रौव्येऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धाभिप्रायेण, तयोर्घटपटन्यायेन स्वतन्त्रपृथगवस्थानरूपभेदस्यैवासम्भवात्, सामरस्यापरपर्यायविशिष्टरूपतयैव च तयोरद्वैतब्रह्मादिपदार्थतोपगमादिति दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतवादिशैवमतमनुपादेयम्, अधिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः। शक्तिशक्तिमतो र्भेदाभेदे तु विरोधानवस्थादिकमुक्तं प्राक्। द्वितीये तु प्रकाशतत्त्वमेकमपि कथं नानात्मना भासत इति शङ्कायां स्वातन्त्र्यशक्तिमाहात्म्यादित्युत्तरस्य स्वयमेव नानात्मना भासते इत्यर्थे पर्यवसानेन स्वयमेकमपि कथं तथा भासते इत्युक्तशङ्कायाः पुनरुज्जीवकत्वेनानुत्तर-

स्वादिति—नाशङ्कनीयम्, शक्तिशक्तिमतोः सर्वथैक्यात्, भेदस्य विकल्परूपप्रतिभासमात्रत्वात्, स्वातन्त्र्यशरीरे च नानावेद्यतया भानेऽपि स्वेतरानपेक्षतायाः प्रविष्टत्वान्न द्वितीयकल्पोक्तदोषः। उक्तञ्चाभिनवगुप्तपादैः—

"पारमेश्वरशास्त्रे हि न च काणाददृष्टिवत्।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथ्यते॥
ततश्च दृक्क्रियेच्छाद्या भिन्नाश्चेच्छक्तयस्तथा।
एकः शिव इतीयं वाग् वस्तुशून्यैव जायते"॥ इति।

तस्मान्निरर्गलमेव चिदद्वैतं विजृम्भत इति शिवम्। इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे स्वातन्त्र्यवादः।

विवर्तवादः ।

स्वातन्त्र्यवादनिष्पीडनम् ।

तदेवं निरूपितमौपनिषदाद्वैतवादसन्निहितं मतत्रयम् । तेषां च परस्परमपि प्रतिद्वन्द्वित्वेऽपि विशिष्य बाह्यदृष्टिप्रधानं तार्किकं प्रति प्रतिरोधिता, तेष्वपि केवलान्तरदृष्टिप्रधानो विज्ञानवादी, आन्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनयात्, उभयदृष्टिप्रधानस्तु शून्यवादी, उभयोरप्यान्तरबाह्ययोः सांवृततया समीकृत्य व्यवस्थापनात्, दिव्यलोचनमात्रप्रधानस्तु स्वातन्त्र्यवादी, यथावद्व्यवहारमव्यवस्थाप्यैव कालाकलितचिदानन्दाद्वैतनिमग्नत्वात्, विस्फारितलोचनत्रयास्तु वेदान्तिनः, आन्तरबाह्यप्रपञ्चमनवधीर्यैव तादृशाद्वैतसरसि निमज्जनात् । एवञ्च तन्मतानुसारेण द्वैतमिथ्यात्वसिद्धये स्वल्पमेवेदानीं वक्तुमवशिष्यते ।

ननु किमेतेनापि, यदि हि द्वैतमिथ्यात्वमस्ति तर्ह्यस्त्येव, यदि नास्ति, तर्हि नास्त्येव, नहि केषाञ्चित्खण्डनेन तन्निवर्तेत, भवदीयमण्डनेन वा प्रवर्तेत, न च तज्ज्ञापनमद्वैतप्रत्ययफलकम्, स्वातन्त्र्य-

---

दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादे राजहंसः ।

दिव्यलोचनमात्रेति । स्वातन्त्र्यवादिनोऽप्यान्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनेतृतयाऽन्तरदृष्टिप्राधान्येऽपि परिपूर्णविषयलाभेनान्तरदृष्टेरेव दिव्यलोचनत्वमिह विवक्षितम्, अतो न मात्रशदासङ्गतिः । अवस्था-

वादोक्तरीत्यैवोपपत्तेः, नापि वैराग्योत्पत्तिफलकम्, अचिरस्थिरत्वग्रहादेव तत्सम्भवात्, अथोपायस्योपायान्तरादूषकत्वम्, तथापि विशिष्य प्रयासो मन्दप्रयोजन एव, अचिरस्थिरत्वं निश्चिन्वतामपि विषयेषु प्रवृत्तिदर्शनमिति तु समानमेव, नहि प्रपञ्चमिथ्यात्वं निश्चिन्वाना अपि सर्वे विरज्यन्ति, प्रत्युत बहवो विषयभोगस्यापि मिथ्यात्वेन तेन किमस्माकं हीयत इत्यनुशयाना अन्येभ्योऽप्यधिकं भुञ्जत इत्यद्यत्वे बहुलं विलोक्यते, तस्माद्भक्तिविशेषावर्जितेश्वरानुग्रह एव वैराग्यहेतुरिति युक्तम्, यदि च सोऽपि विषयदोषदर्शनमुत्पाद्यैव वैराग्यमर्जयति तदाप्युक्तमेव। न च मिथ्यात्वं विना क्षयिष्णुत्वादिकमपि कथम्; मा भूत्, तज्ज्ञानं तु केन वार्यते, अन्यथा दर्शनान्तरवेदिनां तदनुत्पत्त्यापत्तेरितिचेन्न, दृढतरमिथ्यात्वभावनाया ईश्वरानुकम्पासहकृतमिथ्यात्वनिश्चयस्यैव वा वैराग्योत्पादकत्वात्, व्यभिचारस्त्वव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव वारणीय इति क्वचिदचिरस्थायित्वनिश्चयेनैव वैराग्योत्पत्तावपि न क्षतिः, मुख्यं प्रयोजनं तु मुक्तिप्रदाद्वैतसाक्षात्कारविशेषौपयिकाद्वैतप्रतिपत्तिरेव मिथ्यात्वोपपादनस्येति न प्रयासवैफल्यम्, द्वैतसत्यत्वेऽद्वैतानुपपत्तेः।

तथाहि--स्वातन्त्र्यवादी प्रष्टव्यः, विश्वस्य सत्यत्वं शिवोक्तागमानुरोधाद्वोच्यते, युक्त्युपष्टम्भाद्वा, नाद्यः, भवद्भिरपि प्रमाणतयाऽनुमते विज्ञानभैरवादौ—

भेदेनान्तरदृष्टेर्दिव्यलोचनस्य च भेदविवक्षया तु लोचनत्रयोक्तिरग्रे। अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैवेति। वैराग्ये वैजात्यकल्पनस्याप्युपलक्षणमिदम्।

यत्किञ्चित्सकलं रूपं भैरवस्य प्रकीर्तितम् ।
तदसारतया देवि ! विज्ञेयं शक्रजालवत् ॥
मायास्वप्नोपमं चैव गन्धर्वनगरभ्रमम् ।
अतत्त्वमिन्द्रजालाभमिदं सर्वमवस्थितम् ॥
किं तत्त्वमिन्द्रजालस्य इति दार्ढ्याच्छमं व्रजेत् ।"

इत्यादिपरमेश्वरवचनानां जागरूकत्वात्, भवन्नये प्रकाशात्मतया शक्रजालादेरपि सत्यत्वेन तन्न्यायेनासारत्वाद्युक्त्यसम्भवात् । यत्तु शिवदृष्टौ सोमानन्दनाथैः—

"विश्वस्यासत्यरूपत्वं यैर्वाक्यैर्वर्णितं क्वचित् ।
शिवोक्तैस्तैर्विरोधः स्यात्सर्वसत्यत्ववादिनः ॥"

इत्याशङ्क्य विश्वासत्यत्वबोधकवाक्यानामर्थवादत्वाभिप्रायेण

'विश्वतुच्छत्ववाक्यानां वैराग्याद्यर्थवादिनाम् ।
तात्पर्येण न दोषोऽस्ति"......…

इत्युक्तम्, तत्तु तत्रैव ग्रन्थेऽर्थवादबलादपि शिवतत्त्वसमर्थनवेलायाम्—

सोऽरोदीदिति वेदेऽस्ति नार्थवादो निरर्थकः ।
विध्यङ्गत्वेन चेत्सत्ता नासत्यस्याङ्गता स्थिता ॥
अर्थवादादपि फलं रात्रिक्रतुषु दर्शितम् ॥"

इति स्ववचनैरेव सर्वथा व्याहन्यते । अतएव 'गुणवादस्तु' इति सूत्रे निरालम्बो नार्थवाद इत्यभिप्रायेण 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत्' इति कथमिदं निरालम्बनमन्वाख्यायत इत्याक्षेपे "मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयाविष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ

प्रजापतिरेव योगी तस्मिन् काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूनामभावात्स्वमाहात्म्येनात्मन एव पशुरूपमभिनिर्माय वपोत्खननादि कृतवान्, ततोऽसमाप्त एव कर्मणि तूपरःपशुरुत्थित इतीदृशमिदं कर्म प्रत्यासन्नफलम्, एवञ्च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव। प्रतिसृष्टि चर्तुलिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभावव्यापारवस्तूत्पत्ते र्नानित्यताप्रसङ्गः" इत्यभिधाय कुमारिलभट्टपादा अप्युत्तरमीमांसागतदेवताधिकरणन्यायमेवागत्याऽनुसस्रुः। एवञ्चोपनिषदामर्थवादत्वेऽपि तत्प्रतिपादितसर्वज्ञादिस्वीकारावश्यकतया तन्निराकरणं भट्टपादानां वेदेषु स्वतः प्रामाण्यप्रतिपत्त्यादिफलकमेवेति नेह वितन्यते ग्रन्थगौरवात्। अत

तूपर इति। निःश्टङ्ग इत्यर्थः। प्रतिसृष्टि चेति। एकस्मिन् वर्षे यादृशलिङ्गका ऋतवस्तादृशलिङ्गका वर्षान्तरेऽपीति ऋतुलिङ्गन्यायः। नानित्यताप्रसङ्ग इति। वेदे इति शेषः। प्रतिपत्त्यादिफलकमिति। आदिनोपादेयं बौद्धबहिष्करणम्। सर्वज्ञस्वीकारे हि तत्प्रणीतत्वेनापि वेदानां प्रामाण्यस्य सम्भावितत्तया बौद्धैरपि सर्वज्ञत्वेन स्वीकृतबुद्धाभिहिततया स्वसिद्धान्तागमानां प्रामाण्यं शक्येत वक्तुम्, यदि वेदान् रचयतोऽपीश्वरस्य तेषु न स्वातन्त्र्यम्, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण रचनादरादित्येवं कश्चित्सम्भाव्यते तेषूत्कर्षः, तदा बुद्धस्यापि तथैवास्त्वागमप्रणेतृत्वम्, अप्रामाण्यं तु कुत इति परेणापि शक्येत वक्तुम्। नैतिकीं कक्ष्यामाश्रयन्तोऽन्यथाऽपि च भाषन्ते केचित्, अतएव—'प्रयोजनवशादपि शास्त्रकारोऽन्यथा वस्तु प्रतिपादयति, यथा भाट्टाः स्वप्रकाशविज्ञानाकार एव घटादि र्नतु बाह्य इति बाह्यार्थास्तित्व-

एव खण्डनकारोऽप्युपनिषदामर्थवादत्वमुपेत्याप्यद्वैतप्रामाणिकत्व-प्रकरणेऽद्वैतसिद्धिमनुमेने। प्राञ्चो हि वेदान्तिनो वेदान्तेष्वात्मोपासनविध्यनुप्रवेशमुपेत्यैवाद्वैतं ब्रह्मोररीचक्रुः। अत एवाद्वैतवादिभिरपि भर्तृहरिपादैर्वेदमुपक्रम्य वाक्यपदीये—

तस्यार्थवादरूपाणि निश्चित्य स्वविकल्पजाः।
एकत्विनां द्वैतिनाञ्च प्रवादा बहुधा मताः॥

इत्युपनिषदामर्थवादत्वमवादि। वेदस्य विधिमन्त्रादिपञ्चात्मकतायाः स्थितावुपनिषदां भूतार्थवादे एवान्तर्भावनीयत्वादिति

मपलपतो बौद्धान् निराकर्तुं स्वानुभवसिद्धं ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं परित्यज्य नित्यानुमेयतामाहुः, तथासत्ययं घट इत्यादिज्ञानेषु ज्ञानव्यक्तेरप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयमानो घटाद्याकारो बाह्यस्यैवेति सिद्धे'रिति सूतसंहितां व्यचक्षाणो माधवोऽभ्यधात्। तार्किकादिरीत्यापि सर्वज्ञं स्वीकृत्य वेदप्रामाण्यस्य सौगतमतनिरासस्य चोपपत्तावतिशिथिलपक्षाश्रयणं भाट्टानामनुचितमिति तु सुविदितमेव, ज्ञानविषये तु भाट्टैरापातत एवमुच्येत—प्रथमक्षणे तावद् 'अयं घटः' इत्येवानुभवः, द्वितीयक्षणे तु ज्ञानेनाऽऽहिताया ज्ञाततया 'ज्ञातो घटः' इत्यनुभवः, तृतीयक्षणे तु ज्ञानस्यैवाभावेन न प्रत्यक्षसम्भावनाऽपि, 'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना' इति नियमादिति। परन्तु 'अयं घटः' इत्यत्रापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन रूपेणास्फुरणेऽपि स्वरूपतः स्फुरणमस्त्येव, ज्ञाततायाश्च अतिरिक्ताया अप्रामाणिकत्वेन ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानविषयत्वस्यैव स्फुरणाज्ज्ञानस्फुरणमागतमेवेत्यादि स्वप्रकाशवादशारदादौ द्रष्टव्यम्। विध्यनुप्रवेशमिति। विधेरनुप्रवेशे तच्छेषतयाऽर्थवादत्वं ब्रह्मवाक्येष्वापततयेवेत्याशयः।

कृतमनुप्रसक्तेन। एवं च प्रकृते द्वैतमिथ्यात्वे आगमोऽनुकूल एव नतु प्रतिकूल इति।

अथास्त्वेवं युक्त्युपष्टम्भादिति द्वितीयः पक्षः, नच तथाप्युक्तागमविरोधस्तदवस्थ एव; युक्तिविरोधे आगमस्य भूतार्थताया वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा तत्सिद्धिपेटिकाऽसङ्गतेः, अत एव—

युक्त्याऽनुपेतामसतीं प्रकल्प्य यद्वासनामर्थनिराक्रियेयम्।
आस्थानिवृत्त्यर्थमगादि बौद्धैर्ग्राहं गतास्तत्र कथञ्चिदन्ये॥

इति तर्कपादस्था भट्टपादा बुद्धमाप्तमिव मत्वाऽपि युक्तिविरोधेन क्षणिकत्वादिविषयकतदुक्तेर्वैराग्योत्पादनफलकतयाऽर्थवादत्वं वदन्तःसङ्गच्छन्ते, अन्यथोक्तरीत्या तस्याः सालम्बत्वे भट्टाभिधानमत्यसङ्गतं स्यात्, अत एव युक्त्याऽनुपेतामिति विशेषितमितिचेन्न; भवत्पक्षे प्रकाशाभिन्नतया शुक्तौ रजतादेरपि सत्यत्वे उक्तागमवचनानां गौणार्थतयाऽप्युपपादनासम्भवात्, अन्यथा प्रकाशस्यापि निस्सारत्वप्रसङ्गेन शून्यत्वस्यैवापत्तेः। अथ प्रकाशमानस्य चिद्रूपत्वेऽपि विरोधिपरामर्शान्तरोदयाद् रजतादेर्बाध्यत्वव्यवहारस्तावदस्त्येव, व्यवहारप्रयोजनश्च सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानभेदः स्वीकार्य इत्याह स्म शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवः 'घटज्ञानरजतज्ञानयोर्द्व-

---

तत्सिद्धिपेटिकेति। 'तत्सिद्धिजातिसारूप्ये'त्यादिसूत्रेण गौणवृत्तिनिमित्तसमुदायप्रदर्शकेन जैमिनिना मानान्तरविरोधे वेदवाक्यानां गौणार्थतोक्तेति भावः। गौणार्थतयाप्युपपादनासम्भवादिति। असत्यस्य प्रसिद्धौ हि तत्सादृश्येन गौणता परत्र पार्यते वक्तुमिति भावः। प्रकाशाभिन्नरजतादे मिथ्यात्वे त्वाह अन्यथेति।

योरपि सत्यत्वे सम्यङ्मिथ्यात्वभेदस्तर्हि कथ' मित्याशङ्कोत्तरमिति चेत्सत्यं तादृशज्ञानयो र्विशेषः स्वीकार्यस्तथापि यावत्पर्यन्तं 'नाप्रकाशः प्रकाशते इति चिद्रूपत्वात्सत्यं सर्व' मिति योगाचारशिक्षितानां भवतां जयदुन्दुभिर्नोपरमति तावदसौ न स्वीकर्तुं शक्यः। न च वाच्यम्—दृष्टिसृष्टिवादे भवतां यथा 'इदं रजतं नेदं रजतमित्येतयोःप्रतिभासमात्रशरीरत्वाविशेषेऽपि बाध्यबाधकभावः कथञ्चित्, तथा सत्यत्वाविशेषेऽपि कथन्न स्यादिति; यतो मिथ्यात्ववादेऽनुपपन्नो बाध्यबाधकभावो मिथ्यात्वमेवोपोद्बलयेत्, अनुपपन्नत्वमेव हि मिथ्यात्वम्, तदीयपरिष्कारान्तराणामप्यनुपपन्नत्वादनुपपन्नत्वव्याप्यत्वाच्च, मिथ्याभूतस्य च यन्मिथ्यात्वमपि न शक्यं निरूपयितुं तदिदमस्य गण्डस्य स्फोट इव, न पुनः सत्यत्वपर्यवसायि, एवञ्च वेदान्तिनं प्रति यःकोऽपि यस्य कस्यापि महनीयमतेः पर्यनुयोगोऽभूद्भवति भविष्यति वा, स तत्सिद्धान्तानवबोधविलास एव, चितेर्निर्धर्मकत्वेनैव पर्यनुयोगाविषयत्वात्, तदन्यस्य च मायिकस्य वा मायाया वाऽनुपपन्नत्वादेव, रक्तबीजासुरवच्च वेदान्तिनाऽन्येन वा येन केनचिदुक्तस्य चिदतिरिक्तस्य निर्वाहकस्य

कथन्न स्यादिति। यद्यपि निर्विशेषब्रह्मदृष्ट्याऽजातवादः, ईश्वरदृष्ट्या दृष्टिसृष्टिवादः, अस्मदादिदृष्ट्या तु सृष्टिदृष्टिवाद इत्येव हृदयङ्गमःसिद्धान्तनिष्कर्ष इति वर्णितं शारदाराजहंसे, एवमेकसत्ताद्विसत्तात्रिसत्तावादानामप्युक्तदृष्टिभेदेन सर्ववेदान्तिमाननीयता न तु तत्र लेशतोऽपि मतभेदौचित्यम्, तथाच न बाध्यबाधकभावे क्लेशः, तथाप्युपेत्यैवाह यतो मिथ्यात्ववादे इति।

निर्वाह्यस्य वा पदार्थस्य भेदनं द्वैतविभेदाय तर्कासुरशतानि प्रसूते। अधिकं तु शून्यवादे एवोक्तप्रायम्। सत्यत्ववादे तु नैवं शक्यं वक्तुम्, तत्र हि स्तोकतोऽप्यनुपपत्तिः सत्यत्वं न मृष्यते, उपपन्नत्वमेव तद्व्याप्यमेव वा हि सत्यत्वम्।

एतेन—यद् "व्यवहारस्तु न कदाचिद्वास्तवोऽपि तु भ्रम एव" इतिशिवदृष्टिवृत्तावुत्पलदेवोदितम्, सम्बन्धसिद्धौ च सम्बन्धबुद्धेर्भ्रमत्वमाशङ्क्य "विश्वमपीदं चिदभेदाख्यातिमयभ्रान्तिपदमेव, भ्रान्तावपि चास्यां पुनः स्वप्नद्विचन्द्रादिवद्भ्रान्तता नास्ति संवादाद्"इति तेनैवोक्तम्, यच्च "रजतैकविमर्शेऽपि" इतीश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ "अपूर्णख्यातिरूपाऽख्यातिरेव भ्रान्तितत्त्वम्, तद्वशेनासद्विपरीतानिर्वाच्यादिख्यातयोऽप्युच्यन्ताम्। ननु सत्यरूप्यज्ञानमप्यपूर्णख्यातिः। ततः किम्? इदम्, अतः सर्वं भ्रान्तिरित्यागच्छेत्। दिष्ट्या दृष्टिरुन्मिमीलिषति आयुष्मतः, मायापदं हि सर्वं भ्रान्तिः, तत्रापि तु स्वप्ने स्वप्न इव गण्डे स्फोट इवापरेयं भ्रान्तिरुच्यते, अनुवृत्त्युचितस्यापि विमर्शस्यास्थैर्याद्" इत्यभिनवगुप्तपादैराकलितम्, यच्चैतैरेव शैवदर्शनानुसारिपरमार्थसारे—

"विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ताः।
व्यवहारमात्रमेतत्परमार्थेन तु न सन्त्येव॥"
"रज्ज्वां नास्ति भुजङ्गस्त्रासं कुरुते च मृत्युपर्यन्तम्।

असद्विपरीतेति। असत्ख्यात्यन्यथाख्यातीत्यर्थः।

तद्वद्धर्माधर्मस्वर्निरयोत्पत्तिमरणसुखदुःखम् ।
वर्णाश्रमादि चात्मन्यसदपि विभ्रमबलाद्भवति"

इति भाषितम्, तत्सर्वं तेषामेव प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादकवाक्यैर्व्याहतमिति-हन्तव्यम् ।

किञ्चैतादृशवचोभिः सत्तात्रैविध्यं भवद्भिर्हृदयङ्गमीकृतमिति व्यज्यते । अथास्त्वेवमेव, प्रातिभासिकव्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्तानानात्वोपगमे क्षत्यभावात् । इयांस्तु विशेषः, यद्भवन्मते प्रातिभासिकव्यावहारिकसतोर्मिथ्यात्वम्, मन्मते तु प्रकाशमानतया सत्यत्वम्, सत्येऽपि चोत्कर्षापकर्षप्रथा स्वातन्त्र्यमूला, आहुश्चाभिनवगुप्तपादाः—"चेतन एव तु तथा तथा भवति भगवान् भूरिभर्गो महादेवो नियत्यनुवर्तनोल्लङ्घनघनतरस्वातन्त्र्यः" इति । असारमिदम्, उत्कर्षापकर्षौ वास्तवौ वाऽवास्तवौ वा, आद्ये त्याज्योऽद्वैताभिनिवेशः, नचोत्कर्षापकर्षयोश्चिदात्मकत्वेऽपि चितो न तदात्मकत्वमिति नाद्वैतक्षतिः; अस्य पक्षस्य द्वैतमिथ्यात्वे पर्यवसानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयस्तु विवर्तवादस्यैवोद्गार इति स्वागतं विधीयतां तस्य । न च प्रकाशात्मना वास्तवत्वेऽपि बाह्यरूपेणावास्तवत्वमिति वाच्यम्, बाह्यत्वं नाम प्रकाशभिन्नत्वम्, अन्यस्यासम्भवात्, तथा च तदपि वास्तवं वाऽवास्तवं वेति विकल्पकवलितमेव ।

अवास्तवं वेति । नच प्रकाशभिन्नत्वमपि स्वविषयकप्रकाशात्मना वास्तवम्, अन्यथा त्ववास्तवमिति वाच्यम्, प्रकाशभिन्नत्वविषयकप्रकाशो यद्युपाधिसम्भिन्नस्तदा सोऽप्यवास्तव इति तेनात्मना कस्यचिद्वास्तवत्वं

एतेन—शैवग्रन्थेषु 'विश्वमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिव भासते' ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथङ्नहि। अतो न त्वितरत्किञ्चित्तस्माद्भेदो न वास्तवः' इत्यादिव्यवहाराणां विवर्तवादं विनाऽसाङ्गत्यमवगन्तव्यम्।

यदपि बाह्याभाससम्भिन्नं चैतन्यमेव ज्ञानशक्तिरित्यादिरीत्या ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तीनां निरूपणम्, तदप्येतेन निरस्तम्, बाह्यत्वस्य बाह्याभाससम्भेदस्य च चेतने उक्तरीत्यैव विकल्प्यत्वात्। एवञ्चोक्तशक्तित्रयस्य विवर्तान्तःपातित्वमेवायाति। चिच्छब्दस्तु ब्रह्मपर्याय इति चिच्छक्तेः सत्यत्वमेव, यदाहुः श्रीविद्यारत्नसूत्रविधातारः "आत्मैवाखण्डाकारः" "चैतन्यस्वरूपा चिच्छक्तिः" इति। "सत्यं ज्ञानम्" इति श्रुतौ तु चैतन्याभिप्रायेणैव ज्ञानशब्दप्रयोगो नतु बाह्याभाससम्भिन्नाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः।

कथम्, यदि त्वसौ शुद्धस्तदाऽसम्भवः, नहि घटात्मको घटभेदः, तथासति घटाभाववति घटभिन्ने घटवत्ताप्रत्ययप्रमात्वप्रसङ्गात्। अत्र भेदाभेदेन समाधाने तु प्रकाशभिन्नत्वतद्विषयकप्रकाशयोरपि भेदाभेदस्योपगन्तव्यत्वे भेदस्य वास्तवावास्तवत्वे विकल्पनीये। वस्तुतस्तूपाधिविधुरप्रकाशे किञ्चिद्विषयकत्वानुपपत्त्याऽप्यसम्भव उद्भावनीयः। प्रकाशात्मना वास्तवत्वस्य च प्रकाशस्यैव वास्तवत्वे पर्यवसानं परतो वक्ष्यते, प्रकाशविषयत्वं च मिथ्यात्वस्यैव व्याप्यमित्यपि वक्ष्यमाणमेव। अवास्तवत्वं तु यद्यलीकत्वम्, तदा व्यवहारविशेषो विरुध्यते, जगति शिवभेदस्यालीकानुपपाद्यव्यवहारविषयत्वात्, यदि तु मिथ्यात्वम्, तदा विवर्तवादप्रसङ्ग उक्त एवेतिभावः।

वस्तुतस्तु यदष्टात्रिंशं तत्त्वं प्रागुपवर्णितं सैवौपनिषदी चितिः, अन्यत्तु सर्वं शबलान्तःपाति । उक्तञ्च शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे—

त्रिपुराऽनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी सर्वसाक्षिणी ।
सा चितिः सर्वतः पूर्णा परिच्छेदविवर्जनात् ॥ इति

त्रिपुरा हरिहरादित्रिकादपि पूर्वं सद्भावात्,

"त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम"

इति प्रपञ्चसारे श्रीभगवत्पादोक्तेः । शक्तिशब्दस्तु तत्त्वपर्यायः 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः कैवल्यम्" "चितिशक्तिरप्रतिसङ्क्रमा" इति योगनिबन्धेषु तथा दर्शनात्। "शक्तयोऽस्य जगत्कृत्स्नम्" इत्यभिप्रायेण त्वनन्तेत्युक्तम्; यथा च शक्त्यन्तराणां विवर्तत्वेऽपि "अनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी" इत्यनेन "एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरितम्" इत्युक्तज्ञानखण्डवाक्यान्तरेण च न विरोधस्तथाऽनुपदं वक्ष्यामः। चितिरिति शक्तिरिति स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगस्तु भावनाविशेषायत्तः, वस्तुतस्तु निर्विशेषतैव, तदुक्तं तत्रैव—

"न स्त्री न षण्ढो न पुमांस्त्रिपुरा चिच्छरीरिणी ।
अवाङ्मनसगम्या सा चेत्यनिर्मुक्तचिन्मयी" ॥ इति

चेत्यनिर्मुक्तेत्यनेन चिद्भास्यस्य मिथ्यात्वं सूचितम् । अतएव पदार्थानां स्वभावस्य दुर्विवेकत्वेन विचारासहत्वमालोच्य तत्र—

चितिशक्तिरिति । शक्यप्रतियोगिकत्वविवक्षया चितौ शक्तिपद-

"अत एव हि भावानां विचारासहरूपता ।
तथाहि सूर्यालोको हि वस्तूनामवभासकः ॥
उलूकादिदिवान्धानां विपरीतोऽन्धकारवान् ।
प्रकाशत्वान्धकारत्वे न विविक्तेऽनयोः स्फुटे ॥
एवं विषं कस्यचित्स्यादविषं कस्यचिद्भवेत् ।
मनुष्यादेः प्रतिघातकरी भित्तिर्हि लक्ष्यते ॥
योगिनां गुह्यकादीनामप्रतिघातलक्षणा ।
कालो देशश्च दीर्घो यो मनुष्यादिप्रभावितः ॥
स एव विपरीतो वै देवानां योगिनामपि ।
दर्पणे भासमानस्य दूरादे दूरता यथा ॥
तथैवास्य स्वभावोऽपि विचारे न स्थिरीभवेत् ।
अत आश्रयरूपेण विना नास्ति हि किञ्चन ॥
यदस्तीति भाति तत्तु चितिरेव महेश्वरी ।" इति
संवेदनं सत्यमेकं संवेद्यं तत्र कल्पितम् ।
आदर्शनगरप्रख्यं मृषैव प्रभावितम् । इति चोक्तम् ।

प्रयोग इत्यपि केचित् । विविक्तेऽनयोरिति । सन्धिरार्षः । अनयोः = प्रकाशान्धकारयोः ।

लौकिकदिक्कालविलोपः ।

काल इत्यादि । प्रभावितः = विभावितः, प्रतीत इति यावत् । ननु देवादीनामानन्दाभिव्यक्त्याधिक्येनाधिकोऽपि कालोऽल्पतया प्रतीयते, वास्तवस्तु कालमानो मानवमतिमानित एव, अत एव मानवीयपक्षमासादिसङ्कलनयैव शास्त्रेषु पितृदेवादीनां कालमानवर्णनमिति चेन्न,

दुःखाभिव्यक्तिप्रकर्षेणाल्पीयानपि कालो दीर्घतया भाति मनुजानाम्, वास्तवस्तु देवादीनामेव कालप्रतिभास इति वैपरीत्यस्याप्युपन्यास-सम्भवात्, देवादिष्वप्युत्तरोत्तरं कालसूक्ष्मताप्रकर्षदर्शनेनान्ततः पर-मात्मन्येव चैतन्यचन्द्रे निरतिशयानन्दनिधितया दुःखकणेनाप्यसंस्पृष्टे सर्वथैव कालकलनाया विलोपस्य वक्तव्यत्वेनान्यत्र सर्वत्रैव कालप्रतिभासो ऽवास्तव इत्येव च किन्न स्यात् । व्युत्थाने आनन्दाभिव्यक्त्यभाव-क्षणेष्वपि सिद्धसंकल्पेन परकीये कालप्रतिभासे वैचित्र्याधानसम्भवाच्च । प्राकृतमतौ तु सूर्यस्यादर्शनोत्तरदर्शनेन दर्शनोत्तरादर्शनेन च दिवसरात्रि-विभागो व्यवहारसौकर्यार्थं च तत्रैव मुहूर्तप्रहरादिविभागो भातः, तादृशदिवसरात्रिसङ्कलनात्मकमतया च मासादिकल्पनाऽपि परिपोषिता ।

परन्तु येनादित्यमण्डलं विलोक्यते सर्वदा, न तद्दृष्टयोक्तरीत्या विभागसम्भवः, अन्यच्च सावयवत्वाददो मण्डलमिति कालविशेषावच्छिन्नम्, तद्दर्शनेष्वपि च पूर्वापरकालावच्छिन्नता प्रतीयते एव, न च केनचिद-खण्डेन कालेन शक्यमेतन्निर्वाहयितुमिति क्रियामालम्बिरे केचित्; परन्त्वेवं कलसोऽस्मिन् समये इति प्रतीतिस्थाने कलसोऽस्यां क्रियाया-मित्यपि कदाचित्स्यात्प्रतीतिः, न चात्र कालिकसम्बन्धो न भासितुं क्षमत इति वाच्यम्, क्रियायां कालत्वसत्त्वेऽपि तदनरूपसंसर्गस्य भानाभावे नियामकस्य दुर्भणत्वात्, नचास्मिन् समये इति प्रतीतौ क्रियावच्छिन्नमहाकालेऽधिकरणता भासते न त्वस्यां क्रियायामिति प्रतीता-विति विशेष इति वाच्यम्, अस्मिन् समये इत्यत्र कालमात्रेऽधिकरणता-भानेनाकालघटितकालेऽधिकरणताभानाभावात्, यथा च घटादिकं स्वस्थितये कालान्तरव्यावृत्तं कालमपेक्षते, एवं क्रियापीति तत्र व्यावर्त-

कान्तरोपन्यासेऽनवस्थापि, तेनापि व्यावर्तकविशेषस्यापेक्षणीयत्वात्, न च घटादिकं स्वस्वोपहिते महाकाले वर्तत इत्यस्तु, किं व्यावर्तकान्तरगवेषणयेति वाच्यम्, यतो घटादेरेवं कालविशेषेणानियन्त्रिततया महाकालालिङ्गने नित्यता प्रसज्येत, न चैवं कालतत्त्वस्वीकृतौ किञ्चित्प्रयोजनमपि, इदानीं न तदानीमित्यादिप्रतीतेः सर्वथैवापातप्रवृत्तत्वपर्यवसानात्। घटादेः स्वयमेव नियन्त्रितत्वोपगमस्य च स्वभावेन भङ्गुरताया अभ्युपगमे पर्यवसन्नत्वेन क्षणभङ्गवादविजयप्रसङ्गात्।

क्षणिकत्वव्यवहारश्च न शक्यः केनाप्युपाधिनोपपादयितुम्, क्रियाया बहुक्षणस्थायित्वात्, स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नायाश्च तस्या अनुगतक्षणव्यवहारानुपपादकत्वात्, स्वत्वस्य प्रतिव्यक्तिविश्रान्तत्वात्, विभागस्योत्पत्तौ सत्यां तत्प्रागभावस्याभावेन तदानीं क्षणव्यवहारार्थमुपाध्यन्तरस्यैव वाच्यत्वेनाप्यननुगमाच्च, कयाचित्कयाचित् क्रियया जननीयस्य विभागस्य प्रागभावः सर्वदैव वर्तत इत्येवं प्रत्यवस्थाने तु स्थूलकालेऽपि क्षणत्वव्यवहारप्रसङ्गात्। अथास्तु क्षणोऽतिरिक्तः पदार्थः कालोपाधिः क्षणिकः, प्रकृतेरेव वाऽस्तु कश्चित्परिणामः क्षणाख्यः, एकक्षणतया व्यवह्रियमाणसमये प्रकृतेर्विभुत्वेन परिणामानन्त्येऽपि क्षणाख्यपरिणामस्यैक्यादिति चेन्न, स क्षणो यस्मिन् क्षणे वर्तमानतया क्षणिक इत्युच्यते तस्यान्यस्यैव क्षणिकस्य वाच्यत्वात्, स्वस्मिन् स्वस्य कथमप्यवृत्तेः, एवं चैकक्षणतया प्रसिद्धेऽपि कालेऽनन्तक्षणाभ्युपगमप्रसङ्गः, न च तावतापि निर्वाहः, कस्य कः क्षणोऽधिकरणमित्यत्र विनिगमकाभावेन बालकेलिप्रसङ्गात्। तस्माद् यथा देशानां मूर्तानां परमाणौ विश्रान्तिरुक्तापि न सोढुमुचितेति विज्ञानवादे आवेदितम्, तथा

अत एवेति । चेत्यस्य व्यभिचारित्वेन चितेश्चानुस्यूतत्वेनेत्यर्थः ।

प्रहरमुहूर्तादिकालानां विश्रान्तिरुक्तापि क्षणे न क्षन्तव्येत्युक्तमिदानीमिति लोकप्रसिद्धयो दिक्कालयो विलोपप्रियतैवोचिता ।

तस्माद् यत्र पदार्थानां परिच्छेदप्रतिभासप्रयोजकत्वरूपं कलयितृत्वं विश्राम्यति सा पारमेश्वरी कापि कलनाशक्तिः । सा च कालिकतया दैशिकतया च लोकाऽऽलोकितपरत्वापरत्वरूपक्रमस्य प्रतिभासे सौक्ष्म्यदैर्घ्यव्यत्यासे कामपि चातुरीमातन्वती तादृशक्रमस्य तदाक्रान्तपदार्थसार्थस्य च बाह्यवपुर्ग्रासेन प्रतिभासमात्रसतत्त्वतां समर्थयन्ती चिदद्वैतोपपादने धूर्वहैव, स्वयं च सा कथञ्चिचिद्‌भिन्नतया व्यवह्रियमाणापि वस्तुतस्तदभिन्नैवेति चर्चनीयं परतः, एवं चामुष्याः स्वकीयपरमार्थवपुषो यतो निरुक्तप्रयोजकत्वरूपकलनाख्यव्यापृतिविशेषस्य सर्वथैव व्यावृत्तिस्तद्दिक्कालातीतं चेत्यनिर्मुक्तचित्तत्त्वमुच्यत इत्यास्तां विस्तरः ।

चेत्यस्य व्यभिचारित्वेनेति । चेत्यानां परस्परतादात्म्येनैवभासमानत्वस्याभावेनेत्यर्थः । कदाचिद्भ्रममादाय परस्परतादात्म्येन भानसम्भवेनैव कारार्थविवक्षा । अनुस्यूतत्वेनेति । स्वतादात्म्यविषयतानिरूपितविषयत्वाभावानाश्रयचेत्यकत्वेनेत्यर्थः । स्वं चितिः । उक्ताभावस्तस्यामेव प्रसिद्धः, अत्यन्ताभेदे तादाम्यानङ्गीकारात् । एवं च यद् यत्तादात्म्येनैव भासते तत् तत्र कल्पितमिति व्याप्तिः, जातिमात्रस्य सद्रूपत्वेन तत्तादात्म्येन भासमानानां व्यक्तीनां तु तत्र कल्पितत्वमिच्छन्त्येवाद्वैतिनः । अस्ति नीलं रूपमित्यादौ प्रत्यक्षानात्मके तु बोधे गुणादिकं न गुण्यादितादात्म्येनैव भासते, अतो न तत्र व्यभिचारः । न च दृष्टनष्टाया यादृशव्यक्तेर्भ्रममादाय व्यक्त्यन्तरतादात्म्ये-

यदस्तीत्यादिनाऽधिष्ठानानुवेधोऽभिहितः । संवेद्यं तत्र कल्पितमित्यनेन प्रकाश्यत्वस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वं न तु सत्यत्वव्याप्यत्वमिति सूचितम् । एतच्च परत उपपादयिष्यते । अतएव रहस्यनामसहस्रेऽपि 'मिथ्याजगदधिष्ठाना' इत्युक्तम्, तत्राधिष्ठानपदस्य कर्मव्युत्पत्त्या मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन वाऽध्यस्तार्थकतया बहुव्रीहिः, आर्षो वा लिङ्गव्यत्ययः । अत्र भास्कररायस्यान्यथाव्याख्यानं त्वविद्याविलसितमेवेति वक्ष्यते । परमानन्दतन्त्रेऽपि—

"यद्यत्रानेकरूपेण भाति तत्तत्र कल्पितम्,
अनेकेष्वेकरूपेण भाति यत्तदकल्पितम् ।
देहोऽनेकः कल्पितःस्याज्ज्ञानं त्वेकमकल्पितम् ॥ इत्युक्तम् ।

एवञ्च समानप्रक्रियाऽवलम्बितया शैवसयूथ्यानामपि शाक्तानां प्रपञ्चमिथ्यात्वे न विवादः । तथाच शक्त्यद्वैतशिवाद्वैतयोः समीकरणायैव वेदान्तदर्शने ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगः । अतएव "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चच" इति सूत्रयन् पाणिनिः सङ्गच्छते, स्त्रीत्वपुंस्त्वयोस्तदभावयो र्वा क्लीबे समीभावात् । एवञ्च ब्रह्मशब्दः स्वरसतो निर्विशेषमेव तत्त्वं वेदयते इति तत्रै-

---

नैव भानं न तु कदाचिदन्यथा, तत्र व्यभिचार इति वाच्यम्, तादृशव्यक्तौ मानाभावात्, तत्तादात्म्यविषयत्वानिरूपितविषयतायोग्यत्वाभावस्य तदध्यस्तत्वव्याप्यतया विवक्षणसम्भवाच्च । चित्तादात्म्यविषयत्वानिरूपितविषयताविरहवतश्चिदध्यस्तत्वमिति विशिष्यैव वा वक्तव्यम्, अग्रे दर्पणप्रतिबिम्बालोचनन्यानेनाप्रयोजकत्वस्याशङ्कनीयत्वात् । अधिष्ठानानुवेधः = सत्तादात्म्येन भानम् ।

वोत्तरमीमांसायास्तात्पर्यमिति प्रसङ्गादवगन्तव्यम् । सति चैवं श्रीमद्भगवत्पादै र्न परमुपनिषद एव शब्दतोऽपि त्वर्थत आगमानां सिद्धान्तांशा अप्युत्तरमीमांसायां परिमार्जिताः। शङ्करोपज्ञागमविरुद्धार्थवर्णनं च न शङ्करस्यैव युज्यते। शुभाशुभत्वेन कैश्चित्परिभाषितागमेषु समयकौलाद्याचारभेदप्रतिपादनं त्वधिकारिभेदेन सर्वानुकम्पकस्य नाप्ततां व्याहन्तुमीष्टे । भेद-भेदाभेदयोः प्राधान्येन केषुचिदागमेषु निरूपणं तु स्थूलारुन्धतीन्यायेनैव।

"प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम"

इति प्रपञ्चसारोक्तेस्तु न विरोधः, एकस्यैव परमार्थतत्त्वस्य परप्रकृतित्वेन परपुरुषत्वेन परकालत्वेन च भेदविवक्षया तथाऽभिधानात्, उत्तरग्रन्थे प्रकृतेः "स्वसंवेद्यस्वरूपा सा"इति पूर्वोक्तचितिरूपतया तस्या एव च "साऽहम्" इत्यात्मरूपपरपुरुषरूपतया "सा तु कालात्मना सम्यग्"इति प्रपञ्चकलनात्मकतया स्वयमेवोक्तत्वात्। अपरप्रकृत्यादेरपि चितिरूपत्वं वक्तव्यरीत्या सम्भवदुक्तिकमेव । किञ्च प्रकृतिपुरुषकाला अकारोकारमकाराः, ते नित्याः = नियमेन प्रयोज्याः, सन्ध्योपासनादिकं नित्यं कर्मेत्यादौ तथादर्शनादित्यादिना प्रणवादिपरतयोक्तप्रघट्टकस्य पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातत्वान्न तद्विरोधशङ्काऽपीति दिक्।

विवर्तवादस्वातन्त्र्यवादयोरेकीकरणप्रकारः।

यदि तु----स्फुरणतत्त्वस्य प्रागुक्तरीत्या व्यापकत्वेन तद्बहिर्भूतस्तावन्न प्रपञ्चः, तदन्तरपि च न नारिकेलफले इव जलम्,

तच्छून्यदेशस्यैवाभावात्, तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्, अयं घटः सन्नित्यादावपि स्वरूपतः स्फुरणभानाभ्युपगमात्, कालादिवदन्यत्रोपदर्शितदिशा नीरूपत्वेऽपि चाक्षुषत्वादेरपि सम्भवाच्च, सत्तास्फुरणयोरैक्याच्च, एतेन प्रपञ्चे स्फुरणभेदपक्षः परास्तः, भेदलक्षणप्रमाणानां खण्डने शारदायां निरासाच्च नाप्रयोजकता। नापि समुद्रे इव तरङ्गादिः, सविशेषतापत्त्याऽद्वैतवादानुपपत्तेः, यथा च विशिष्टाद्वैतवादोऽपि नात्र परिघूर्णितुं प्रभुस्तथोक्तं स्वातन्त्र्यवादशेषे, वक्ष्यते च। परिणामवादस्तु बालानामेवालाप इति किं तच्चर्चया। अपि तु दर्पणे प्रतिबिम्ब इव, योगवासिष्ठे आगमेषु च तथाभिधानस्य बहुलमुपलम्भात्, उक्तं च श्रीभगवत्पादैरपि "विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गतम्"इति।

अथ किमेतत्प्रतिबिम्बत्वम्? न तावद्यद्भेदेन भासितुमशक्तमन्यव्यामिश्रत्वेनैव भाति तत्प्रतिबिम्बमिति तन्त्रसारादावभिनवगुप्तपादोक्तं शुद्धम्, प्रसिद्धप्रतिबिम्बस्य दर्पणातिरिक्ततया भासनस्यानपलपनीयत्वात्। ननु तद्विभागानर्हत्वे सति तत्पारतन्त्र्यं तस्मिन् प्रतिबिम्बत्वमिति वक्तव्यम्, तद्घटविभागानर्हत्वस्य तद्घटेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। मैवम्, घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिबिम्बत्वव्यवहारापत्तेः। तदन्तर्गतत्वं सत्यन्तार्थ इति

कालादिवदिति। कालस्य ज्ञानविषयत्वरूपसत्ताया: सत्ताजातेश्च मतभेदेन सर्वेन्द्रियजन्यग्रहविषयत्वं स्वीक्रियते, सर्वेन्द्रियाग्राह्येष्वेव रूपाद्यपेक्षानियमादिति परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तावद्वैतसिद्धितच्चन्द्रिकयोर्द्रष्टव्यम्।

चेत्, तद्यदि तत्तादात्म्यम्, तदा साधनीयमेव, विशेष्यदलविरुद्धञ्च, तत्त्यागे चोक्तो दोषः। यदि तु तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वा तत्प्रतियोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा तदन्तर्गतत्वं तदा घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिबिम्बत्वव्यवहारापत्तिस्तदवस्थैव, यदि तु तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, तदा प्रतिबिम्बादिशब्दाधीनप्रतीते-र्दर्पणाविषयिकाया अपि सम्भवेनासम्भवोऽव्याप्ति र्वा, यदि तु तद-विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वम्, तदापि चिदविषयकप्रतीतिमात्राप्रसिद्धि-रेव, शरीरादावेवोत्पन्नविनष्टयूकादावतिप्रसङ्गश्चेत्यादिकमूहनीयम्। यदि तु रूपादिव्यावृत्तं प्रतीतिसाक्षिकमेवं किञ्चित्तदन्तर्गतत्व-मुच्यते, तदापि घटाद्यन्तर्गतजलेऽतिव्याप्तिः, तस्य घटनिष्ठतया घटपरतन्त्रताया अपि सम्भवात्। नन्वेवमारोपितमेवान्तर्गतत्वं वक्तव्यम्, उक्तजले तु न तत्तादृशम्, एवञ्च घटोपहिताकाशेऽ तिव्याप्तिवारणायौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वं विशेष्यदलस्थानीय-मस्तु, घटोपहिताकाशस्य घटसमानपरिमाणतया तथात्वाभावात्। मैवम्, रिक्तघटादौ जलवत्ताभ्रममादायातिव्याप्तेः, नचौपाधिक-परिच्छेदोऽपि तत्रारोपितः, तत्सामान्याभावश्च विवक्षित इति वाच्यम्, प्रतिबिम्बमात्रे औपाधिकपरिच्छेदारोपेणासम्भव-प्रसङ्गात्। ननूपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वविवक्षायां नैष दोषः,

---

तदवस्थैवेति। घटीयरूपादिमान्नेति घटप्रतियोगिकभेदग्रहण-सम्भवादिति भावः।

अप्रसिद्धिरेवेति। स्वीयप्रत्यक्षविषयिताव्यापकतद्विषयिताकत्व-विवक्षायां त्वाह शरीरादावेवेति।

प्रतिबिम्बस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तथात्वात्, अतएव—स्फटिके लौहित्यस्य धर्मस्यैव व्याप्यवृत्तिःप्रतिबिम्बः, धर्मारोपस्य धर्म्यारोपव्याप्यत्वेऽपि धर्मप्रतिबिम्बस्य धर्मिप्रतिबिम्बव्याप्यत्वानङ्गीकारादिति—भामतीकृन्मतमसङ्गतम्, मुखाद्यपेक्षयाऽल्पपरिमाणेऽपि दर्पणादौ मुखादेः प्रतिबिम्बस्याव्याप्यवृत्तेरेव दर्शनेन स्फटिके प्रतिबिम्बेऽपि व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्र नियामकस्य दुर्भणत्वात्। न च धर्ममात्रबिम्बकत्वमेव नियामकम्; धर्मिणं विहाय धर्म एव केवलः प्रतिबिम्बित इति कः श्रद्दधीत, न चानुभवबलादेवैवम्, अनुभवबलस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न च स्फटिकस्य सर्वतः स्वच्छत्वमेव नियामकम्, दर्पणादेस्तु पाश्चात्यभागो न स्वच्छ इति वाच्यम्, स्वच्छेऽपि सर्वस्मिन्नंशे प्रतिबिम्बानुदयादिति चेन्न, दर्पणाद्यपेक्षया विलक्षणस्वच्छताशालितया स्फटिके सर्वांशे एव प्रसरत्प्रतिबिम्बस्य शक्यसमर्थनतयोपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वाभावेन तत्राव्याप्तेः, महति कलसे आरोपिते स्वल्पजले उपाधिसमानपरिमाणशून्यतयाऽतिव्याप्तेश्च। तस्मात्प्रतिबिम्बत्वमनुभवविशेषसाक्षिकतयैव निरूप्यम्, अनुभवश्च सार्वजनीनो दर्पणादिस्थले एवेति चित्प्रतिबिम्बित्वं घटादौ कथं मुख्यम्, आगमादौ तथाभिधानस्याभिप्रायान्तरालम्बितया वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्। प्रतिबिम्बसमानसंथानकबिम्बाभावाच्च। लोकसिद्धबिम्बाभावेऽपि प्रतिबिम्बलक्षणयोगादेव जगतश्चिति प्रतिबिम्बत्वम्, बिम्बस्य निमित्तविधयैवापेक्षणीयतया स्वातन्त्र्यशक्त्यैव निर्वाहादित्येव ह्यभिनवगुप्तपादादिभिरुदितम्, न च प्रतिबिम्बलक्षणासम्भवे तथा वदितुं शक्यमिति चेत्,

सत्यमेतत्, तदविषयकप्रतीतिविषयत्वायोग्यत्वस्य तदभेदव्याप्यत्वे एव तात्पर्यात्। व्युत्पादितश्चैतद्विज्ञानवादे। तथाच दर्पणप्रतिबिम्बयोरैक्यमिव स्फुरणप्रपञ्चयोरप्यैक्यमितिस्थितौ भेदोऽस्तु मिथ्यैवेत्युच्यते।

तदा प्रकाशविषयत्वं सत्यत्वव्याप्यमिति प्रस्थितमेवेति भेदिनामपि मिथ्यात्वं न्यायानीतम्, तथाहि—दर्पणे प्रतिबिम्ब इव चितौ प्रतीयमानोऽयं प्रपञ्चो यथोक्तरीत्या न तद्भिन्नः, तथा न तदभिन्नोऽपि, दर्पणस्य सर्वदा प्रतिबिम्बवत्त्वस्येव चितेरपि सर्वदैकाकारप्रपञ्चवत्त्वस्यापत्तौ वस्तूनां निमेषोन्मेषयोरनुभूयमानयोरपलापापत्तेरित्यहो दुर्गतिरस्य प्रपञ्चस्य दीनस्य।

यदि तु---एतद्दोषपरिजिहीर्षया दर्पणो न प्रतिबिम्बात्मकोऽपि तु प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मकः, ननु साङ्ख्येषु वेदान्तिषु च केषुचित्सत्सु कथमेतदपि, तैर्बुद्ध्यादौ चैतन्यस्यैव प्रतिबिम्बाभ्युपगमात्। अथ कोऽत्रातिभारः, प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकत्वे

सत्यमेतत् तदविषयकप्रतीतीति। वेदान्तिमतेऽलीकविषयकप्रतीतिश्चिदविषयिका प्रसिद्धा, परमते तु साऽपि स्फुरणप्रणालीकविषयिकेत्यन्यत, उपहितचितां भेदेन च तत्तच्चिदविषयकप्रतीतिः प्रसिद्धा, अथवा स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वयोग्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावस्तदभेदव्याप्य इति वक्तव्यम्, चिदविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या चितः स्वपदेनोपादातुमशक्यतया तेन सम्बन्धेन चिदभावस्य केवलान्वयित्वात्।

हि तस्य दर्पणस्थानीयबुद्ध्याद्यात्मकत्वमसम्भवदुक्तिकं स्यात्, तस्य बिम्बातिरिक्तत्वे तु बुद्ध्याद्यनधिकसत्ताकत्वस्यैव सम्भवेन बुद्ध्याद्यभिन्नत्वेऽपि क्षत्यभावात्, एवञ्च बिम्बातिरिक्ततायाः प्रतिबिम्बे समर्थनेनैव निर्वृतिरस्तु, किञ्च चैतन्ये बुद्ध्यादेरेव प्रतिबिम्ब इत्यस्तु, जीवेश्वरविषये प्रतिबिम्बवादमनादृत्यावच्छेद-वादोपगमेऽपि क्षत्यभावात्, प्रक्रियाग्रहिलता हि न तत्त्वविदामिति चेत्तथापि प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकत्वे प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मक इत्यशक्यवचनमेवेतिचेन्न, प्रतिबिम्बत्वेन रूपेण प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकतायाः केनापि वक्तुमशक्यत्वात्,

तथाहि "दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम् । व्याप्नुवत्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्" इति नयेन दर्पणादौ न मुखव्यक्त्यन्तरमस्ति तज्जनकशून्यत्वात्, शशशिरसि विषाण-वत्, उपाध्यन्वयव्यतिरेकयोरुपाधिसम्बन्धोत्पत्तिमात्रोपक्षीणत्वान्न प्रतिबिम्बोत्पत्तिसाधकता, न च दर्पणेन प्रतिफलनस्य वृत्तत्वादिदानीं दर्पणं विनापि स्वमुखग्रहणं स्यादिति तन्त्रालोकटीकाकृदुक्तं युक्तम्, दर्पणसद्भावदशायामेव प्रतिफलनस्याभ्युपगमेन दर्पणनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तेः। न च "विपर्यस्तैस्तु तेजोभिर्ग्राहकत्वमागतैः। रूपं दृश्येत वदने निजे न मकुरान्तरे" इत्यभिनवगुप्तपादोक्तं साम्प्रतम्, स्वमुखे एव दर्पणस्थत्वादिप्रकारकभ्रमोदयात्। न च शिलादिसंयोगादपि नायनरश्मिप्रतिघातसम्भवेन दर्पणोपयोगो न शक्यसमर्थन इति युक्तम्, स्वच्छस्यैव प्रतिबिम्बप्रत्यक्षप्रयोजक-ताया भवतोऽप्यनुमतत्वेन स्वच्छसंयोगत्वेनैव प्रतिघातं प्रति हेतुताया वदितुं शक्यत्वात्। न चालोकस्य स्वच्छत्वात्तस्मिन्

सति नभसि न कस्याप्यवकाशः स्यादिति वाच्यम्, नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातविशेषं प्रत्येव तथाहेतुत्वाभ्युपगमात्। एवं सत्यालोकेऽपि प्रतिबिम्बोऽवलोक्येतेति तु तत्र प्रतिबिम्बोत्पत्तिपर्यनुयोगेन समानसमाधनम्, स्वच्छत्वं तु प्रतिबिम्बप्रत्यक्षताप्रयोजको धर्मविशेष एव, एवं च प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदे प्रमाणप्रश्ने यद्यपि प्रत्यभिज्ञासद्भावे विवाद एव, तत्सत्त्वेऽपि तस्या अत्र प्रामाण्ये विप्रतिपत्तिरेव, यत्किञ्चित्साम्यविषयकतयैवोपपत्तेः, भिन्नदेशस्थत्वादिप्रतीतेर्जागरूकत्वात्, तथापि प्रतिबिम्बो बिम्बाभिन्नो बिम्बाजनकाजन्यत्वादिति मानं नावमाननीयमिति बिम्बप्रतिबिम्बैक्यमतमाश्रित्य वक्तव्यम्।

परन्त्वसारमेतत्, बिम्बाभेदसिद्धिं विना बिम्बाजनकाजन्यत्वासिद्धेः, नच जनकान्तरानिरूपणेन तत्सिद्धिः, मुखसन्निहितदर्पणादेः कारणताया वक्तुं शक्यत्वात्, माया चेदानीं भवतां क गता येन साऽपि प्रातिभासिकस्य तस्य प्रसवायोपाधिसान्निध्यरूपदोषान्तराविष्टा न कल्पेत, नचोपाधिसम्बन्धमात्रोत्पत्त्यैवान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, धर्मिणोऽपि प्रत्यङ्मुखत्वादिविशिष्टस्यान्यस्यैवोपलम्भात्, न च—प्रत्यङ्मुखत्वादिकमौपाधिकम्, एवञ्च स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणत्वेन बिम्बाभेदः साधनीय इति—वाच्यम्, यतः प्रतिबिम्बत्वविशिष्टस्य कश्चित्स्वाभाविको धर्मोऽस्ति न वा, न चेत्, न परं बिम्बेनैवापि तु सर्वेणैव प्रतिबिम्बस्यैक्यमेवेति दर्पणात्मकत्वोक्तौ कथं प्रद्वेषः, आद्ये तु कोऽसौ धर्मः? बिम्बगत इतिचेन्न, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः, अन्यश्चेत्, बिम्बधर्मविरुद्धो न वा, आद्ये कथमभेदः,

द्वितीयस्तु बिम्बगत एव स्यादिति कथमभेदसिद्धिं विना निरधारि, एवञ्च प्रतिबिम्बत्वं यदि स्वाभाविकं तर्हि बिम्बत्वविरुद्धमेवेति स्वरूपासिद्धिः, यदि त्वौपाधिकम्, तर्हि कस्यादः स्वाभाविकमिति वक्तव्यम्, कस्यचित्स्वाभाविक एव हि धर्मोऽन्यस्यौपाधिको लोके व्यवह्रियते। सर्वथापि बिम्बाभेदे विप्रतिपन्नः स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणतां न मन्तुमर्हति। न च तद्गतासाधारणधर्मवत्त्वं तदभेदसाधकमत्र; देवदत्तीयचित्रादेरपि देवदत्तेन कुतो नैक्यमित्यनेन समानयोगक्षेमत्वात्। तस्माद्दर्पणस्थत्वस्य बिम्बेऽलीकस्यासम्भवेन सम्बन्धं विना च विशिष्टबुद्ध्यसम्भवेन तस्यासत्यत्वे सम्बन्धिनोऽपि तथात्वमावश्यकमनुभवाद्यनुरोधाच्च न बिम्बात्मकत्वमित्येव युक्तम्। नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातं प्रति स्वच्छसंयोगत्वेन हेतुतेत्यपि नातीव मनोज्ञम्, अस्वच्छमूर्तसंयोगस्यापि तादृशप्रतिघातजनकताया औचित्यावर्जितत्वात्।

तस्मात्प्रतिबिम्बप्रत्ययत्तताप्रयोजकत्वमपि स्वच्छे बिम्बातिरिक्तप्रतिबिम्बाधिकरणतयैव शक्यमुपपादयितुमिति युक्तमेवैतद्—यद्दर्पणो न प्रतिबिम्बात्मकोऽपि तु प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मकः, उक्तयुक्तेः, एवं स्फुरणं न प्रपञ्चात्मकम्, प्रपञ्च एव तु स्फुरणात्मकः, एवमेव च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतीनां "चितिश्चेत्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम्" इत्याद्यागमिकवचसाञ्च

प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मकः, उक्तयुक्तेरिति। दर्पणे सर्वदा प्रतिबिम्बवत्त्वप्रत्ययप्रसङ्गः प्रागुक्तः।

सामञ्जस्यम्। अतएव "नहि शिवो घटादिरूपोऽपि तु घटादिः शिवरूपः" इति शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवैरुक्तम्। ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैश्च ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे सर्वस्योच्छेदासम्भवेन नित्यसंसारिताप्रसङ्गमाशङ्क्य सर्वं ब्रह्मैव, न तु ब्रह्म सर्वमेव, ब्रह्मैव च घटादीनां परमार्थं स्वरूपमित्युक्तम्। ईदृशाभेदवादित्वादेव च तैस्तर्ककाण्डे "आहु र्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः" इत्यादिना भेदखण्डनायैव पराक्रान्तम्, तदनुसारिभि र्वाचस्पतिमिश्रैरपि समन्वयसूत्रभामत्यां "अभेदोपादानैव भेदकल्पना" इत्यभेदस्य पारमार्थिकत्वं सङ्गिरमाणैस्तथैव सूचितम्, एवं खण्डनकारैरपि "पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि" इति भणद्भिस्तदेवानुसृतम्, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाभावे सर्वाभेदस्यापि ब्रह्मात्मकत्वासम्भवेन तस्य पारमार्थिकतोक्ते र्निर्दलत्वापत्तेः। एतेनानन्तशक्त्यैक्यरूपिणीति प्रागुक्तं

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये॥"

इति चितौ ज्ञानशक्त्याद्यभेदात्मकताभिप्रायकं वामकेश्वरतन्त्रोक्तञ्च व्याख्यातम्। अतएवैतेषां मण्डनमिश्रादीनां त्रयाणामपि मते "नेह नानास्ति" इत्यादिश्रुते र्न प्रपञ्चमिथ्यात्वार्थकत्वम्, अपि तु सर्वं ब्रह्माभिन्नमित्यर्थकत्वमिति व्युत्पादितं प्रत्यक्षादिबाधोद्धारोपक्रमे शारदायाम्, बृहदारण्यके च "स यथा दुन्दुभेर्हन्य-

---

विधातृ प्रत्यक्षमित्यादि। भावविषयकं प्रत्यक्षं न तु भेदविषयकमित्यर्थः। एतदुपपादनं तु ब्रह्मसिद्ध्यादौ।

मानस्य" इत्यत्र भाष्ये श्रीभगवत्पादैरपि "चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैव, यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम्' इत्युक्तम्। एवञ्च ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वं न केवलं योगाचाराणां शैवाणां शाक्तानां वाऽपि तु वेदान्तिनामपि सम्मतमेवेत्युच्यते,

तदा—ईदृशाभेदो विश्वस्य पारमार्थिकत्वमभ्युदस्य न शक्याभ्युपगम इति विवर्तवादमशरणीकृत्य न निस्तार इति सिद्धमद्वैतसिद्धे द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वम्।

तथाहि—प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपं मिथ्यात्वमाचक्षते तद्विदः। तत्र प्रतीतिर्यद्यपि लक्षणे सामान्य-रूपेण प्रविष्टा, अन्यथा दलान्तरासङ्गत्यापत्तेः, तथापि वस्तुगत्या प्रपञ्चे प्रतीयमानत्वं वृत्तिविषयत्वं वा चिदविषयकप्रतीत्यविषयत्वं वा, आध्यासिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन चिद्विशिष्टत्वरूपं चिन्न्यूनसत्ताकत्वनियतं चिद्विवर्तत्वं वा, तत्र प्रथमे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, द्वितीयस्तु समान आवयोरित्युपपादितम्, "सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते" इति चाहुर्वेदान्तिनः, अन्यथाऽधिष्ठानानुवेधस्यानुपपत्तेः। तृतीये तु विवादः,

---

चिद्विवर्तत्वं वेति। यद्यपि स्वविषयकाज्ञानप्रयोज्यत्वसम्बन्धेन चिद्विशिष्टत्वमपि सम्भवति लक्षणम्, तथापि स्वरूपगोपनकारिशक्तिरूपाज्ञानप्रयोज्यत्वस्य जगति परेण सत्यतामुपेतवताऽपि स्वीकृतत्वेन मिथ्यात्वपक्षे एव तत्स्वीकारसम्भवस्याध्यासिकसम्बन्धसिद्धिसापेक्षतया न पृथक् तादृशलक्षणमत्र वक्तुमपेक्ष्यत इति भावः।

परन्तु घटादौ चिदविषयकप्रतीत्यविषयत्वेऽपि चितो घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वदर्शनेन घटादेश्चिदभिन्नत्वं चित्सत्ताऽतिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेवायाति, एतच्चाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन, अन्यथा तु सिद्ध्यसिद्धिव्याघातवारणाय भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचिदभाववत्त्वमिति यथाश्रुतमेव, मिथ्याभेदस्योक्तरीत्या प्रसिद्धत्वात्, तत्राद्ये सम्प्रतिपत्तिरेव। द्वितीये तु यदि भेदसम्बन्धेन घटादौ चिन्नास्ति, तर्हि केन सम्बन्धेनास्तीति वक्तव्यम्, न तावन्न केनापि सम्बन्धेन; घटादेरलीकत्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदसम्बन्धेन, चिति घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावप्रसङ्गात्, नापि विषयतासम्बन्धेन, तस्य चतुर्थे शारदायां निरस्तत्वात्, नच चिदात्मको विषयतासम्बन्ध इति न निरासभाजनम्; सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यात्मकताया अप्रामाणिकत्वात्. तस्मात्परिशेषादाध्यासिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसबन्धेनैव घटादौ चिदस्तीति वक्तव्यमिति विजयते विवर्तवादः। एवं च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेव, तथाहि—चिद्भिन्नत्वेन नास्ति प्रपञ्च

अत्यन्ताभावविजयः।

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेवेति। अत्रेदमपि बोध्यम्, घटादेरुत्पत्तेः पूर्वं न प्रागभावः, तस्याप्रामाणिकतायाश्चतुर्थे शारदायां दर्शितत्वात्, नव्यतार्किकैरपि च त्यक्त एवासौ, एवं च समयविशेषावच्छिन्नतयाऽत्यन्ताभाव एवोत्पत्तेः पूर्वम् 'अत्रेदानीं घटो नास्ती'ति प्रतीत्या विषयीक्रियते, न चात्यन्ताभावः शक्यो निवर्तयितुम्, अत्यन्ताभावत्वादेव, समयविशेषावच्छिन्नस्य तस्य निवृत्तिस्तु 'विशिष्टे विधिनिषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः' इति नयेन

समयविशेषस्य निवृत्तावेव पर्यवस्यति, समयविशेषस्य सत्त्वे हि तदवच्छिन्नत्वमप्यत्यन्ताभावे स्यादेव। समयगतविशेषस्तु न प्रागभावाधिकरणत्वम्, अपि तु प्रतियोगिनस्तदुत्तरावस्थायाश्चानधिकरणत्वमित्यन्यत्। एवं च प्रतियोग्यसहिष्णोरत्यन्ताभावस्य पूर्वमेव कपाले प्रसारितपादत्वे कथं प्रतियोगी वराकस्तत्रावकाशलेशमपि शक्नुयाल्लब्धुम्। तस्मात्तस्य स्वाप्निकपदार्थवत् प्रतिभासमात्रप्राणत्वमेव मध्ये इति सुविचार्यैवाचार्यैरवाचि 'आदावन्ते च यन्नाऽस्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति। अत्यन्ताभावस्तु सर्वेषां पदार्थानां चिदात्मैव नित्य इति तथाभूतेऽपि तस्मिन् प्रतिभासमात्रजीवातुपदार्थसार्थस्योल्लासः शक्तिविशेषमहिम्ना, यदाहुः—

'न दृश्यते त्वत्प्रतिभासशक्तेः स्वप्नेऽर्थवैचित्र्यनिमित्तमन्यत्।
तद्दृष्टसामर्थ्यतया सदैषा विश्वप्रपञ्चप्रथनैकहेतुः॥' इति

प्रतिभासशक्तिरित्यस्य चितेस्तत्तदाकारतया प्रथनानुकूला शक्तिरित्यर्थः। एवं च तत्तदाकाराणां चितिगर्भान्तर्भावे निर्वर्णितदर्पणप्रतिबिम्बन्यायावतार इति। न च वाच्यम्—अत्यन्ताभावतत्प्रतियोगिनोर्द्वयोरेव प्रतीतिपथगामित्वतौल्येऽपि किमित्यत्यन्ताभावे एव पक्षपात इति; अत्यन्ताभावस्य त्रैकालिकस्य पूर्वमेव प्रसारितपादत्वोक्त्यैव दत्तोत्तरत्वात्।

अत्यन्ताभावविजये

(क) प्रसिद्धदृष्टिसृष्टिवादेऽनौचित्यम्।

ननु प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावापेक्षया न्यूनसत्ताकं किञ्चिद्रूपं बाह्यमस्ति न वा, नाद्यः, यस्यात्यन्ताभावस्य बलेन सर्वजनानुभवमवधीर्य प्रतियोगिनः प्रतिभासकालमात्रवृत्तित्वमुच्यते, तस्यैव बलेन प्रतिभास-

मात्ररूपत्वमेव तस्य किमिति नोच्यते । अथोक्तमेव मया विज्ञानवाद-प्रकरणे दृष्टिसृष्टिपक्षे बाह्याभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनत्वमेवेतीति चेत्, त्यज्यतां तर्हि तस्यैवात्यन्ताभावस्य बलेन प्रतिभासमात्ररूपत्वमपि, एतेन द्वितीयः कल्पोऽपि निरस्तः; बाह्यरूपानभ्युपगमे प्रतिभासमात्र-रूपताया एवाभ्युपेतव्यत्वात्, तस्याश्चात्यन्ताभावबलानुरूपत्वात् । अथ सत्येवात्यन्ताभावे दोषवशाज्जातस्य प्रतिभासस्य भ्रमत्वमि-त्येतावतैवात्यन्ताभावस्य बलमक्षुण्णमिति चेन्न, एवं हि मृदादे-र्घटाद्युपादानत्वं न स्यात्, बुद्धिपूर्वकं हि यदुपादीयते तदेवोपादानम्, अत एवोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वेनेश्वरमनुमिमते । न च भ्रमाधिष्ठानं बुद्धिपूर्वकमुपादीयमानम्, अतएव तत्र वेदान्तिनामुपादान-शब्दप्रयोगोऽनुचित एव, अबुद्धिपूर्वकं प्राप्ते ह्यधिष्ठाने दोषवशाद्भ्रान्ति-रुज्जृम्भते, मृदादिकं तु कुलालेन बुद्धिपूर्वकमुपादीयमानं पश्यामः । अथ कार्यमात्रस्यात्यन्ताभाव उक्तरीत्या प्राप्त एवेति मृदादेः कुलालस्य तत्कर्तृकोपादानक्रियायाश्चाप्यत्यन्ताभावे सति नोक्तप्रत्यवस्थानं शोभते, मृदाद्युपादानताप्रतिभासस्य स्वप्नन्यायेन भ्रमत्वस्यैव वाच्यत्वादिति चेत्साधूक्तम्, कुलालस्य केनचिद्दृश्यमानत्वे तद्विषयकः कस्य भ्रम इति तु वक्तव्यम्, न तावत्तस्यैव, भ्रान्तस्य भ्रमात्पूर्वं सद्भावस्यापेक्षणीय-त्वात्, कदाचिच्च स्वं सर्वथैव विस्मृत्यापि कार्यविशेषे व्यासक्तता सम्भाव्यते, ईश्वरस्तु तं पश्यन्नपि न भ्रान्तः । न च त्वमपि तादृशं तं कथं वेत्सि, वेत्सि चेद्भ्रान्तं किमित्यन्यं गवेषस इति वाच्यम्, मया पश्चात्तस्य ज्ञातत्वसम्भवात् । न च मध्ये विलोप एवासीत्तस्य पश्चात्तु तज्जातीयोऽन्य एवोत्थितः संस्कारादिसामर्थ्यसमुत्थप्रतिभासात्मा स्वप्नवत्, संस्काराणां तु स्वप्नेऽप्यज्ञातसतामेव कार्याजकत्वदर्शनेन न

तेषु दृष्टिसृष्टत्वम्, एवं च दृष्टिं विना तेषां कथं सद्भाव इति मा शङ्किष्ठा इति वाच्यम्, यतः स्वप्नमधिकृत्येदृशाभिधानस्य श्रद्धेयत्वेऽपि जागरां प्रकृत्य प्रवृत्तस्य तस्योन्मत्तप्रलापायमानत्वेनोत्तरानर्हत्वात्। अतएवानौचित्यतर्कं निरूपयन् खण्डनकारः 'अत्र सहृदयानां मूकतैवोचिता' इति धृष्टोक्तावनुमेने इति चेत्—

सत्यमेवैतत्, यत्तु केनचिदुक्तं सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञेति, तत्राहर्निशमाहारादिनोपचयापचयप्राप्त्या शरीरादौ तावत्केन प्रत्यस्थायेत, सर्वथैव पूर्वापरकालीनशरीरभेदस्तु कुतः, परिमाणविशेषाक्रान्तद्रव्यसमवायिषु न परिमाणान्तराक्रान्तद्रव्यसमवायित्वसम्भव इति ह्यारम्भवादभङ्गे सति न भणितुमर्हम्। विरुद्धपरिमाणाननुभवस्थले च घटादौ तु न भेदशङ्कैव। अथ स्वप्नादौ मिथ्याभूते दृष्टिसृष्टिनिर्णयेन नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्या मिथ्यात्वेन जाग्रत्कालीनेष्वपि दृष्टिसृष्टिराक्षिप्यत इति सिद्धे भेदे सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञेति चेत्, सादृश्ये दृष्टिसृष्टिरस्ति न वा, आद्ये न तेन प्रत्यभिज्ञोपपादनसम्भवः, उभयानुगतधर्माभावात्। नास्ति चेत्, तस्य सत्यत्वप्रसङ्गः, दृष्टिसृष्टताया मिथ्यात्वव्यापकतोपगमात्। अथ स्वप्ने यथा सादृश्यं विनैव तत्सदृशमिदं तदेवेदमिति वा बोधः, तथा जागरायामपि विचित्रशक्तिकमायामहिम्ना सादृश्यं विनैव तथा बोध इति चेत्तथापि स्वप्ने यथा संस्कारधर्माधर्मैरज्ञातैरेव तथा तथा प्रतिभासस्तथा जागरायामपि तैरज्ञातैरेवेति तेषां मिथ्यात्वं न स्यात्, दृष्टिसृष्ट्यभावात्। अथ तेष्वपि निर्विकल्पाविद्यावृत्तिः स्वीक्रियते तदुत्पत्तिसहभाविनीति चेत्तथापि सुषुप्तौ जीवेशत्रिभागादेरप्रतीतत्वेन मुक्त्यापत्त्या पुनर्जागरायां मुक्तस्यैव पुनरावृत्तिस्वीकारप्रसङ्ग इति तत्र दृष्टिसृष्टिमत्त्वाभावेन कथं मिथ्यात्वम्।

अथ सुषुप्त्यन्यकाले एव प्रतीयमानतयेश्वरस्य जीवविभागादेश्च दृष्टिसृष्टिरिष्टैव, सुषुप्तौ मुक्तिप्रसङ्गस्तु नास्ति, अविद्यायाः सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारादिविषयकतद्वृत्तेश्च सत्त्वादिति चेत्तथापि मिथ्यात्वमविद्याया न स्यात्तत्र दृष्टिसृष्ट्यभावात्। अथ तद्विषयिण्यपि निर्विकल्पाऽविद्यावृत्तिर्निरन्तरमनुवर्तमानोपेयते, निर्विकल्पत्वादेव च सा विशिष्टव्यवहारं जनयन्ती नानुभूयते, दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनं ज्ञातैकसत्त्वमादाय हि दृष्टिसृष्टिव्यवहारो न तु तत्र सृज्यमानत्वस्यापि प्रवेशो येनाविद्यायां न दृष्टिसृष्टिः सम्भाव्येत, अविद्यायां च स्वात्मकदोषप्रयुक्तत्वमनुमन्यत एव, सुखादेः सत्यत्ववादिनापि केनचित्तस्य ज्ञातैकसत्त्वस्वीकारेणार्थान्तरवारणाय च निबन्धनान्तमिति चेदेवं तर्हि यथाऽविद्यायाः स्थायित्वेऽपि निर्विकल्पां तद्विषयिकां वृत्तिं स्वीकृत्य तस्या दृष्टिसृष्टी रक्ष्यते, एवं घटाद्यनन्तप्रपञ्चविषयकनिर्विकल्पवृत्तिनिचयं स्वीकृत्य तस्यापि दृष्टिसृष्टता रक्ष्यताम्, स्थायित्वत्यागस्तु कुतः, एवं सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारधर्माधर्मजीवेशविभागादेरपि निर्विकल्पकाविद्यावृत्तिभिरेव दृष्टिसृष्टिरसमास्वादयतः स्थायिताऽपि पुष्यत्विति सर्वत्र प्रतिबन्दिरेव। अविद्याया अनादित्वे प्रमाणसद्भावात्तथा तत्र कल्पितमिति चेद्घटादेरपि त्रिकालाबाध्यत्वेऽनादित्वे वाऽप्राप्तप्रसरस्यापि प्रत्यक्षादेः कतिपयकालावस्थायित्वे प्रगल्भमानतैवेति तुल्यम्। स्वरूपभूतचैतन्यमादाय मायादेर्ज्ञातैकसत्त्वसमर्थनं तु घटादावपि समानम्, सर्वस्यापि चिद्विषयत्वात्, परन्तु न तावता दृष्टिदृष्टिः क्वचित्प्रसज्यते, एवं हि प्रपञ्चस्य सदातनत्वं स्यात्। यदि तु कश्चिद्ब्रूयादविद्याया अपि स्वरूपतो नानादित्वम्, किन्तु प्रवाहानादिसंस्काररूपत्वमेव, तदापि तेषां स्थायित्वमौचित्य-

प्राप्तमेव, कथञ्चिद्द्वैयात्यात्तेषां क्षणिकानामेव सन्तन्यमानतोपगमेऽपि तद्विषयकानन्तनिर्विकल्पकवृत्तिकल्पनया तेषु दृष्टिसृष्टिमादाय मिथ्यात्वं रक्ष्यताम्, अथवा दृष्टिसृष्टे र्मिथ्यात्वव्यापकतापक्षं परित्यज्य स्थायिष्वपि दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वमनुमन्यतामिति कृतधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

वयन्तु प्रतीमः—कुशकाशावलम्बनमनुहरन्ती स्वपक्षशैथिल्य-प्रतिबिम्बस्य दर्पणायमाना तादृशकल्पना कुकल्पनैव, निर्विकल्पवृत्तीनामपि सद्भावश्चेत्स्यात्तदा नित्यस्य साक्षिणस्तत्र मौनिता कुतः स्यात्, तादृशवृत्तीनामपि च स्मरणजनकत्वं सुषुप्तिसमाध्युत्थितस्य स्मरणोप-पत्तयेऽनुमतम्, न च तादृशवृत्त्यधीना कदाचिदपि संस्कारराशिगोचरा स्मृतिरनुभूता फलविशेषानुमिताऽपि वा, संस्कारविषयकानुमितिशाब्दा-न्यतराधीना तु भवन्ती तेषां स्मृति र्न सततमनुवर्तमानतया स्वीकृत-निर्विकल्पवृत्तिपरम्परां पारयति समर्थयितुम्, तस्माद् दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपि मिथ्याभूतेष्वपि संस्कारधर्माधर्मादिषु दृष्टिसृष्टिर्नैव स्वीकर्तुमुचितेति घटादौ मिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्या तस्याः समर्थनमनर्थनीयमेवेति ।

'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति' इति सुप्तोत्थितजी-वमधिकृत्य प्रवृत्ता श्रुतिस्तु यदा कदाचिदपि प्राणादयो जायन्ते तदैश्वरीं दशामश्नुवानाज्जीवादेव जायन्ते, आत्मनोऽद्वैतादित्येवम्परा । न तु चैत्रमैत्रादिजागराद्यक्षण एव जायन्त इति तदर्थ इति अभि-तव्यम् । एवं 'पुरत्रये क्रीडति यस्तु जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्,' इत्यादिकमपि योजनीयम् । 'असतोऽधि मनोऽसृजत मनः प्रजापतिम-सृजत तद्धेदं मनस्येव प्रतिष्ठितम्' इत्यादौ तु मनः पदं पारमेश्वरकल्पना-

शक्तिपरम्, अवस्थातद्वतोरैक्यविवक्षणात्, प्रसिद्धमनसस्तादृशकलना-शक्तेरवस्थाविशेषत्वात्, तस्याः सृष्टिस्तु प्रकाशान्तर्लीनतादशात्यागः, कार्योन्मुखतेति यावत् । सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयप्रतिपादकत्वेनाभिमता 'नहि द्रष्टुर्दृष्टे र्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत्' इतिश्रुतिस्तु यदि द्वितीयं पारमार्थिकं स्यात्तदाऽऽत्मवत्सुषुप्तावपि स्फुरेत्, न तु स्फुरति तस्मान्न द्वितीयं परमार्थतोऽस्ति, किन्तु सदा स्वतःस्फुरज्ज्योतिरात्मैवेत्येव प्रतिपिपादयिषति न तु प्रलयकाल इव चैत्रादिसुषुप्तिकाले लयम् । यदि चैवम्परेयं नेष्यते तदा सुषुप्तौ तावद् यथा तथाऽस्तु जागरायामपि तु 'सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः' इति श्रुतिदर्शितमनन्तमस्ति द्वितीयं भवन्मते प्रातिभासिकमिति तत्सर्वं कुतो न पश्यति । एकशरीरावच्छेदेनापश्यन्नपि शरीरान्तरावच्छेदेन स एव पश्यति जीवैक्यादिति चेद्धन्तैवं चैत्रादेर्दृष्ट्या व्यावहारिकमपि शरीरविशेषावच्छेदेनापश्यन्नपि शरीरान्तरावच्छेदेन पश्यत्विति चैत्रमैत्रादिसुषुप्तौ द्वितीयलयः कथमुक्तश्रुत्या प्राप्येतेत्यलम् । 'सुषुप्तिकाले सकले विलीने' इत्यत्रापि पूर्वानुभूतसकलविषयकसंस्काराणामेव परिशेषो न त्वयं घटोऽयं पट इत्यादिज्ञानानामिति दृश एव चैत्रादिसुषुप्तौ लयोऽवगन्तुमुचितः । एतेन—'यदाः सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति' (कौ० ३।३) इत्यादिकमपि व्याख्यातम् ।

(ख) उचितदृष्टिसृष्टिवादस्य सृष्टिदृष्टिवादेन समुच्चयः ।

तस्माद्यथा यथा कलयति परमेश्वरो मायाविवत्, तथा तथा प्रतिभासो वस्तुतोऽसत्यपि प्रपञ्चे इत्येवैश्वरो दृष्टिसृष्टिवादः कलना-

शक्ति समाश्रितः। ईदृशदृष्टिसृष्टिरेव मिथ्यात्वस्य समव्यापिका, इयं चास्ति चैत्रादेः स्वप्नादावागन्तुकदोषप्रयुक्तदृष्टिसृष्टिस्थलेऽपि. चैत्रादिदृष्टिसृष्टिस्तु मिथ्यात्वव्याप्यैव, तद्दृष्ट्याऽज्ञातसत्तामनपलपनीयत्वात्। एवं च व्यावहारिकतया प्रसिद्धे जगति चैत्रादिशब्देन विवक्षिततत्तन्मनोदृष्ट्या सृष्टिदृष्टिरेव, ईश्वरस्य कतिपयसृष्ट्यनन्तरमेव तत्तद्दृष्टेरुन्मेषादिति समुच्चय एव दृष्टिभेदेन दृष्टिसृष्टिसृष्टिदृष्ट्योर्न तु मतभेदेनोपन्यसनीयता, जीवत्वोपजीव्योपाधिमवधूय परं सर्वोऽयं प्रपञ्चो ममैव स्फार इत्यैश्वरमावेशमाश्रयेत् कश्चित्, अपरः पुनः 'अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति' इतिनयेन विलुप्तसकलकलने चिन्मात्रे निमग्नमनाः स्यादिति त्वन्यत्। ईश्वरस्य चैकक्षणप्रसरेऽपि कलनाशक्तिमाहात्म्येन चैत्रादेश्चिरस्थिरतानुरूपपूर्वापरताप्रतीत्युत्वरया सत्यप्यत्यन्ताभावे कलसादिकृते मृत्स्नादौ समीहापुरस्सरमुपादीयमानतोपपद्यत एव। एवं चेश्वरसृज्यान्तर्गतचैत्रादिमनसो भ्रान्तत्वसम्पादनेऽत्यन्ताभावः पाटवं प्राप्नोत्येव, प्रतियोगिविरोधिस्वभावत्वाच्च सत्यतां प्रपञ्चस्य पिनष्ट्येव, प्रपञ्चप्रतिभासाऽपासने तु नैव निपुणः, कलनाशक्तेरपर्यनुयोज्यत्वात्। अत एवैतयैव स्वयमुपकल्पिताङ्कुशवशीकृतस्य सकलोऽप्ययं प्रपञ्चः कल्पनयैव पालित इति निश्चिन्वतोऽपि चैत्रादेरुपदेष्टृत्वादिकम्। ईश्वरे तु भ्रान्तत्वं न प्रसज्यत इत्युक्तप्रायमेव, तदीयदृष्टिसृष्टे र्विचित्रशक्तिमत्त्वप्रयुक्तत्वादिति।

(ग) मायातत्सम्बन्धादे र्मिथ्यात्वचिन्ता।

नन्वेवं जन्यानामत्यन्ताभावस्य प्रागेव प्रसक्तनया तेषां तदपेक्षया न्यूनसत्ताकत्वस्यैव वाच्यत्वेन पर्यवस्यतु मिथ्यात्वम्, अनादिमायायास्त-

द्व याप्यतत्सम्बन्धादेश्च त्वप्रसक्तात्यन्ताभावतया 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा' इति नयेन न मिथ्यात्वसिद्धिः, जन्यभावानां च ध्वंसस्य सद्भावेऽपि 'अन्ते च यन्नास्ति' इति स्वरूपोत्कीर्तनमात्रं व्यर्थप्रायमेव, आदावसत्तामादायैव मिथ्यात्वस्य लब्धत्वात् । न च मायादेरेव मिथ्यात्वलाभार्थं तत्, तस्यानादेरपि ध्वंसाभ्युपगमादिति वाच्यम्, प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनोत्पत्तेः पूर्वं घटाद्यभावप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयकत्वमादाय वर्तमानेऽति तत्तथेपि वक्तुं शक्यत्वेऽपि ध्वंसस्यातिरिक्तस्य त्यक्तुमनौचित्येन मायादेरत्यन्ताभावस्याप्राप्तेरिति चेन्न, ध्वंसकालेऽप्यत्यन्ताभावप्रतीतेः प्रामाणिकत्वात्, न च वाच्यम्—नव्यैस्तावत्पूर्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववतीदानीं श्यामे कलसे 'समवायेन रक्तं रूपं नास्ति' इति प्रतीतेः प्रमात्वानुरोधादेव ध्वंसप्रागभावकालेऽपि स्वीकृतोऽत्यन्ताभावः, तयोः प्रतियोगितायाः सम्बन्धानवच्छिन्नतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावावगाहितादृशप्रतीतिविषयत्वानुपपत्तेः, मायायास्त्वभावो न सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽनुभूयते येन तस्या ध्वंससमयेऽपि स्यादत्यन्ताभाव इति; येन सम्बन्धेन प्रसक्ताऽऽसीत्सा परमात्मनि, तेन सम्बन्धेन सा नास्तीत्याभावानुभवे बाधकाभावात्, ब्रह्मावगमानन्तरम् 'अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति' इति त्रैकालिकसंसर्गाऽभावापरपर्यायात्यन्ताभावविषयकानुभवस्यैवोपनिषदैरुपन्यस्तत्वाच्च । प्रतियोगिनः पूर्वमनन्तरं वा प्रमितस्यात्यन्ताभावस्यान्वर्थनाम्नः स्वसमसत्ताकप्रतियोगिनं स्वावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सोढुमक्षमत्वादेव च तदीयमिथ्यात्वपर्यवसायित्वस्य दुर्वारत्वात् ।

(घ) मायातत्सम्बन्धादेर्नाशासम्भवः ।

वस्तुतस्तु नाशस्य निरन्वयत्वमप्रामाणिकमेव, तप्तोपलतलपतितो-दबिन्दोरप्यन्वयमम्बुदरूपेणानुमिन्वन्त एव, स्वीकृतं चैतद्भाष्यादौ । (ब्र० सू० अ० २ पा० २ सू० २२) । एवं च विदेहकैवल्ये माया-देरन्वयस्य सर्वथैवानभ्युपगमेन कथं नाशात्मकोऽभावः सम्भाव्येतापीत्य-त्यन्ताभाव एव तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमनुभूतस्तस्येति सूपपन्नं मिथ्यात्वम् ।

इदम्पुनरिह वक्तव्यम्—अत्यन्ताभावोऽयं स्वन्यूनसत्ताकस्यापि प्रतिऽ-योगिनो व्यधिकरणो वा तत्समानाधिकरणो वा, आद्ये प्रपञ्चप्रतिभासो-ऽनुभूयमानो नोपपादयितुं पार्यते । द्वितीये तु विदेहकैवल्यस्य प्रतियोगि-व्यधिकरणद्वयसामान्याभावत्वोपलक्षिततया प्रसिद्धं स्वरूपं त्यक्तव्य-मेवापद्यत इति प्रपञ्चयिष्यामोऽन्ते ।

यदि च मायायाः सर्वकार्योपादानत्वोपगमेन न स्वोपादेयवृत्तिविशेष-नाश्यत्वसम्भावना भव्येति सत्यम्, नाशकान्तरस्याशङ्कनीयतया तदा सुतरां न नाशपक्षः सङ्गतः, नापि च नाशं विनैव प्रतियोगिव्यधिकरणा-त्यन्ताभावपक्षः ।

ननु यद्यपि पटाग्निसंयोगस्य स्वोपादानपटनाशकत्वं दृष्टचरमेवेत्येवं नात्र प्रत्यवस्थातुं शक्यते, गुणगुणिपरिभाषाया अयौक्तिकतया वेदान्तदर्शने स्पष्टं बहिष्कृतत्वेन पटस्य संयोगं प्रत्यनुपादानत्वात्, संयुक्ताग्नेरेव तत्रानु-भवानुसारेण पटनाशकत्वाच्च, संयोगस्य धर्मिपारतन्त्र्येणैवावस्थितेरौचि-त्यात् । अथ संयोगस्य पटनाशं प्रति कारणत्वाभावेऽपि प्रयोजकत्वं त्वस्त्येवेति वृत्त्यारूढचितोऽज्ञाननिवर्तकत्वे वृत्तेरज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकतोक्तदृष्टान्तेन

सम्भाव्यतामिति चेदुद्वग्धस्य स्वोपादाननाशकतायास्तथाप्यदृष्टतयाऽसम्भाव्यत्वात् । न च दध्यादेः स्वपरिणामिदुग्धादिनाशकत्वं दृष्टम् ; न हि दध्यादिकमुत्पद्य पश्चाद्दुग्धादिकं नाशयति । अथ स्वपरिणामिदुग्धसजातीयं दुग्धं दधिसम्पर्केण नश्यतीत्याशयः, प्रकृतेऽपि च वृत्तिरूपेण परिणताज्ञानसजातीयमज्ञानमेव वृत्त्या नश्यति, वृत्तिरूपतां गतस्य तु कथञ्चित्स्वयमेव नाशोऽनुमन्यतामिति चेन्न, दधिसम्बन्धेन हि दुग्धस्य रूपान्तरप्राप्तिरूपो नाशो न तु सर्वथा, प्रकृते तु मायाया निरन्वय एव नाश इष्टः । अतएव गोमयोद्भूतवृश्चिकस्य गोमयाभिभावकस्य प्रकृतोदाहरणतामादायात्र प्रत्यवस्थानमस्थाने, आरम्भवादानभ्युपगमेन गोमयावयवानामनुपादानत्वेन गोमयस्यैवोपादानजातीयस्य वृश्चिकेनाभिभवमात्रदर्शनेऽपि निरन्वयनाशादर्शनात् । एवं कदल्या व्रीह्यादेश्च फलपाके सति प्रकृत्यैव जायमानो नाशोऽपि रूपान्तरप्राप्तिरूप एव । अथ प्रमामात्रस्य स्वप्रागभावनिवर्तकत्वं दृष्टमेव, प्रमाप्रागभावत्वं च भावरूपाज्ञाने एव स्वीक्रियते, आत्मरूपाधिष्ठानप्रमाप्रागभावत्ववतश्चाज्ञानस्य कार्यमात्रोपादानतयाऽऽत्मप्रमां प्रत्यप्युपादानत्वमिति चेन्न, यादृशाज्ञानस्य प्रमानाश्यता लोकेऽनुभूयते तस्य प्रमां प्रत्युपादानताया अनिश्चयात्, यस्य चोपादानतानिश्चयस्तस्य केनचिद्रूपेणान्वयस्यापि परिशेषात् । प्रागभावत्वेन रूपेण निरन्वयनाश एवेति चेत्तर्हि तेन रूपेण नोपादानतापि, अतिरिक्तप्रागभावाभावेन पूर्वकालावच्छिन्नात्यन्ताभाववत्वं हि तत्, तद्रूपावच्छिन्नस्य नाशश्च पूर्वकालनाश एव पर्यवस्यति । पूर्वकालश्चोपाधिरूपो न लोके निरन्वयं विनश्येत् । तस्मान्नात्रोदाहरणोपन्यासः शक्यः ।—

इति भवद्भिः स्वीकृतमेव, चिद्भिन्नस्वरूपत्वं च जडत्वम्, दृश्यत्वमप्युक्तरीत्या तन्नियतमेव, तथाच जडत्वदृश्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेनौपनिषदोक्तेन किमपराद्धम्, जडत्वादेश्च घटत्वादिव्यापकत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे च व्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यावश्यकत्वेन घटवति

तथापि पञ्चमप्रकारतयाऽऽलौकिकोऽयमविद्यानाशो न लौकिकोदाहरणमपेक्षत एव, अथवा न वृत्तिजन्योऽयम्, अपि तु वृत्तिरूप एव, वृत्तिनाशस्तु ब्रह्मरूपोऽतिरिक्तो वा, 'अत्र कियन्ति वस्तूनि ?' इति पृष्टेऽभावेष्वनन्तेषु सत्स्वपि भावगणनयैवोत्तरदर्शनेन श्रुत्याऽपि तानना-दृत्यैवाद्वैतबोधनसम्भवेन भावाद्वैतपक्षाश्रयणात्। यद्वा, आनुमानिकेऽर्थे व्याप्तिग्रहार्थमुदाहरणान्वेषणा, न तु श्रौते प्रत्यक्षसिद्धे वाऽज्ञानापगमे इत्येवं नाशपक्षः सम्भाव्यताम्। यद्वा नाशो न स्वीक्रियत एव, तस्य जन्यतया ब्रह्मभिन्नस्य 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतिमनुसृत्य नाशोपगमेऽनवस्थानात्। किन्तु चरमतत्त्वज्ञाने दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियम एवान्यत्रादृष्टचरोऽपि 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतिसमुत्थतयात्र स्वीकर्तुमुचितः। चरमतत्त्वज्ञानोत्तरं दृश्यसामान्याभावनियम इत्येवं तु नोक्तम्, उत्तरत्वं हि नाशकालवृत्तित्वम्, न चास्मन्मते परममुक्तौ नाशकालौ, तस्मादुक्तनियममहिम्नैव नाशं विनैव प्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावपक्षोऽपि शक्यः सम्भावयितुमिति चेन्न,

एतेषां सर्वेषामपि पक्षाणां सविस्तरं निरसिष्यमाणत्वात्। तस्मान्मायायाश्चिद्दर्पणप्रतिबिम्बतां प्राप्तै रूपैरेव दृश्यत्वादिबलान्मिथ्यात्वम्, प्रतियोगिव्यधिकरणस्तु तदत्यन्ताभावो नैवास्तीति शिवम्।

घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि दुर्वार एव । नच विशेषस्य सद्भावेऽपि सामान्यरूपेण विशेषाभावेन सिद्धसाधनम्; तस्याप्रामाणिकत्वात्, द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितायां घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यापि भानेन घटवति तदसम्भवात्, आध्यासिकसम्बन्धसिद्धौ साक्षादपि दृश्यत्वादिना विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिथ्यात्वसाधने उपद्रवाभावाच्चेति ।

एवं स्थिते प्रपञ्चं गर्भीकृत्य वर्तमानतया तत्र स्वनिष्ठधर्मविशेषसङ्क्रामकतया स्वच्छतया च चितेर्दर्पणत्वं चिदन्तर्गततयाऽनिर्वाच्यतया सङ्क्रान्तचिद्गतधर्मविशेषतया च प्रपञ्चस्य प्रतिबिम्बत्वमित्येवागमेषु दर्पणप्रतिबिम्बन्यायतात्पर्यम् । यच्च प्रतिबिम्बमधिकृत्योक्तमभिनवगुप्तपादैस्तन्त्रालोके—

"न देशो नो रूपं न च समययोगो न परिमा,
न चान्योन्यासङ्गो न च तदपहानि र्न घनता ।

प्रतिबिम्बस्येव तत्स्थानीयप्रपञ्चस्यापि देशादि दुर्निरूपमित्याह न देश इत्यादि । दर्पणाच्च पृथग्देशः । मूर्तत्वानिरूपणेन च न रूपसम्भवः । मूर्तत्वे हि प्रतिबिम्बस्य मूर्तदर्पणप्रवेशानुपपत्तेः, अत एवोक्तम्—न घनतेति । न मूर्ततेत्यर्थः । न च समययोग इति । दर्पणात्पृथक् किञ्चिद्वस्तुसिद्धौ हि तस्य कालसम्बन्धोऽपि स्यात्, नत्वन्यथा, उपादानस्य मायादेर्दुर्निरूपतयोत्पत्तेर्दुर्निरूपत्वाच्चेतिभावः । न परिमेति । अल्पेऽपि दर्पणे पर्वतादिप्रतिबिम्बोदयादितिभावः । प्रतिबिम्बानां परस्परं दर्पणेन च साकं सम्बन्धोऽपि दुर्निरूप इत्याह नचान्योन्याऽऽसङ्ग इति । नापि च तादृशसम्बन्धाभाव एव, तथासति विशिष्टसङ्घातप्रत्ययानुपपत्तेरित्याह न च तदपहानिरिति ।

न चावस्तुत्वं स्यान्नच किमपि सारं निजमिति,
ध्रुवं मोहः शाम्येदिति निरदिशद्दर्पणविधिः" । इति ।

तदनिर्वाच्यतोद्गारभूतमपि प्रकाशविषयत्वस्य सत्यताऽव्याप्यताऽभिमानेन प्रतिबिम्बस्य सत्यतोक्तिसहितमनुपादेयमेव, तादृशाभिमानस्य निराकृतत्वात् । प्रतिबिम्बस्य बिम्बरूपतावादिनाऽपि सूर्यकस्य सूर्यवद्दुर्दर्शत्वापत्तिवारणाय सूर्यसाम्मुख्यमेव दुर्दर्शताप्रयोजकमित्यभिदधता प्रतिबिम्ब एव बिम्बात्मको नतु बिम्बोऽपि प्रतिबिम्बात्मक इत्यवश्यं स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा सूर्यकसाम्मुख्ये सूर्यसाम्मुख्यमप्यस्तीत्युक्तापत्तिस्तदवस्थैवेति प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वं तन्मतेऽप्यावश्यकमेवेति ।

एतेन—"अस्यां परिणतायां तु·······" इतियोगिनीहृदयचतुश्शत्युक्त्या तान्त्रिकाणां शक्तिपरिणाम एव जगत्, 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'आत्मकृतेः परिणामात्,' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यादिवैयासिकसूत्राणां च परिणामवादे एव स्वरसात् । शक्तिश्चौपनिषदसम्मतं चैतन्यमेव, सैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इतिश्रुतेः, एकस्यैव तत्त्वस्य धर्मधर्मित्वकल्पनया 'अस्ये'ति व्यपदेशः, वस्तुतस्तु शक्तिशक्तिमतोरैक्यमेव, एवञ्च चित्परिणामत्वाच्चिद्रूप एव प्रपञ्चः सत्यश्च, मृद्घटयोरिव च ब्रह्मजगतोरपि वस्तुतोऽत्यन्ताभेद एवेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सामानाधिकरण्यं यथाश्रुतमेव नतु बाधायाम्, अद्वैतश्रुतिसामञ्जस्यमपि भेदमात्रस्य मिथ्यात्वोपगमात्, एवञ्च

सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पनं वेदान्तिनामनर्थकमेवेति शाम्भवानन्दकल्पलतानुसारिणा श्रीभास्कररायेण सेतुबन्धादौ तत्र तत्रोक्तं –परास्तम् ।

तथाहि—चितिजगतोः परिणामपरिणामिभावो मृद्घटादिसाधारणो लौकिको वाऽलौकिको वा, आद्येऽप्येकदेशेन वा, सर्वात्मना वा, आद्येऽनित्यत्वस्य द्वितीये च स्वरूपोपमर्दस्यापि प्रसङ्गः, एकरसस्य ब्राह्मणो नानारसप्रपञ्चपरिणामित्वासम्भवश्च, न च शक्तिबलात्स्यात्, तस्या ब्रह्मातिरिक्ताया भवद्भिरत्यागात् । सदसत्कार्यवादयोःकार्यकारणभावमात्रस्य च शारदायां निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्वलौकिकत्वं तन्नियामकञ्च केनचिज्जन्मसहस्रैरपि न निर्वक्तुं शक्यते । तस्मादन्यानपेक्षया तेन तेन रूपेण भासमानत्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव सकलागमसिद्धं स्वीकर्तव्यम् । इदमेव चाविकृतपरिणामशब्देनाप्युच्यताम् ।

"स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपाऽस्य विद्यते शक्तिः ।
सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतदपि च संहरति ॥"

इति सौभाग्यसुधोदयोदितमपीममेवार्थमुपोद्बलयति । स्वाभाविकीति । अन्यानपेक्षेत्यर्थः । एतच्चालोचयिष्यते । जनयति = उत्पन्नतया भासयति । संहरति = संहृततया भासयति । कामकलाविलासटीका—योगिनीहृदयदीपिकाकृदादीनामपीहैव निर्भरः । "चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" "स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति" इति शक्तिसूत्रयोरप्यत्रैव स्वरसः । नह्यत्र परिणामवादगन्धोऽपि, परिणामीच्छया घटादिकमुत्पद्यत इति हि कोऽनु-

मनुते। अत "अस्यां परिणतायां तु......" इति वाक्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यमूहनीयम्, अन्यथा प्रागुपदर्शितागमयुक्तिनिकरविरोधात्। एवञ्च दर्पणप्रतिबिम्बन्याय एव पर्यवसानम्, स च विवर्ततामनालिङ्ग्य न प्राणान् धारयितुं पारयतीत्युक्तमेव, तथा च भेदस्येव प्रपञ्चान्तरस्यापि मिथ्यात्वं दुर्वारम्, उक्तन्यायसाम्यात्, भेदस्य मिथ्यात्वे तत्संसृष्टस्य सत्यत्वोक्तेर्व्याहतत्वाच्च। तस्मात्प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनासंसृष्टचिन्मात्रमेव सत्यं वक्तव्यमिति कृतं घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्यताप्रतिज्ञानदुराग्रहेण। ब्रह्मण एवैकस्य सर्वधर्मधर्मित्वेऽपि घटत्वपटत्वादेः सत्यत्वे समावेशासम्भवेन तत्कल्पितत्वस्यावश्योपेयत्वेन कथं भेदस्यैव कल्पितत्वम्।

व्याहतत्वाच्चेति। न चापाततो वाच्यम्—उच्यतां भेदविशिष्टस्य मिथ्यात्वम्, तथापि तद्भेदस्यैव मिथ्यात्वे पर्यवसास्यति विशिष्टे विधिनिषेधयो र्विशेषणसङ्क्रमनयेनेति; विशेष्यस्य सत्यतानिर्णये सति हि शक्येतैवं वक्तुम्, तस्यापि प्रतिबिम्बालोचनया विलूनतायां तु कथमेवमित्याशयात्।

समावेशासम्भवेनेति। एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सत्यघटत्वपटत्वाद्युपगमे यत्र घट इति व्यवहारस्तत्र पट इत्यपि व्यवहारः कुतो न स्यात्, तत्तदुपाधिनिष्ठतया व्यवह्रियमाणधर्माणामपि ब्रह्मगततया तत्तदुपाध्यवच्छिन्नब्रह्मणो भिन्नतामादाय प्रत्यवस्थानानुपपत्तेरित्यपर्यनुयोज्यमायोत्थकल्पनामूलकत्वमेव सर्वेषां धर्माणां वक्तुमुचितमिति भावः।

विश्वसत्यत्वाभिनिविष्टचेतसस्तु झगित्येव विवर्तवादे प्रवेशो न सम्भवतीति तदनुग्रहाय परिणामवादो वैयासिकसूत्रेषु पूर्वभूमितयोपनिबद्ध इति व्यक्तं संक्षेपशारीरकादौ। अनया च रीत्यान्यत्रापि परिणामोक्तिः समन्वीयमाना न विरोधमावहति।

अत्र चायं निर्गलितोऽर्थः। विश्वं चिदभिन्नमित्येका दृष्टिः, चिन्न विश्वाभिन्नेति द्वितीया, तत्राद्योन्मीलने जगति सत्यत्वबुद्धिः प्ररोहति, द्वितीयोन्मीलने तु मिथ्यात्वमतिः, द्वयोरेवोन्मीलने तु चिदेवैका परामार्थसती तदन्यदसत्यमिति निर्मला मतिरिति। एवञ्च स्वरूपेण मिथ्याभूतोऽपि प्रपञ्चश्चिदात्मना सत्य एवेत्य-

---

पूर्वभूमितयेति। अतएव भगवता श्रीकृष्णद्वैपायनेन महाभारते—

'स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने।
एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे॥' (शा०अ०२६)

इति वस्तुतोऽसत्त्वे एव भासमानत्वं वदता विवर्तवाद एव मान्यतां गमितः। अत्र च तदीया

'आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतै र्गुणैः।
तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मेत्युदाहृतः॥ (म०भा०शा०अ०१८७)

इत्युक्तिरप्यनुकूला। भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे हि प्राकृतगुणसम्बन्धस्यात्मनि प्रसक्तस्य सत्यताया वाच्यत्वेऽद्यत्वे परमात्मताया विलोप एवापद्येतेति सुसमर्थितोऽद्वैतवादः। उक्तसम्बन्धस्य मिथ्यात्वे तु सर्वदैव प्राकृतगुणविनिर्मुक्तता परमात्मनीत्यदोषः।

निर्मला मतिरिति। प्रथमया दृष्ट्या स्वमूलस्य चिदनुगमस्य द्वितीयया च चेत्यव्यभिचारस्यार्पणीयत्वात्, रज्जौ भूच्छिद्रधारादीनां व्यभिचारिणां

भिप्रायेण प्रामाणिकग्रन्थेषु क्वचित् प्रपञ्चे सत्यत्वमप्युच्यमानं न नः किञ्चिद्विरुणद्धि, एतेन—"एवं जगच्चिचदात्मैकरूपं सत्यमुदीरितम्" इति प्रागुद्धृतं त्रिपुरारहस्यवाक्यं व्याख्यातम् । परन्तु चिदात्मना सत्यत्वोक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन चित एव सत्यत्वे पर्यवस्यतीति न विस्मर्तव्यम् ।

पूर्णाहन्तेत्यादिशब्दस्तु चैतन्यदीपनेन जडत्वरूपेदन्ताव्यावृत्तिमात्रप्रदर्शनाय प्रयुज्यते; न तु तत्राहङ्क्रियापि विवक्षितेति भ्रमितव्यम्, अन्यथाऽपरिच्छिन्नत्वार्थकपूर्णपदवैयर्थ्यापत्तेः, तद्धि देहादिगताहन्ताव्यावर्तनाय। एवमकृत्रिमाहमितिचमत्कारसतत्त्वो महेश्वर इत्याद्यपि द्रष्टुमुचितम् । अकृत्रिमत्वं चैतन्ये स्वाभाविकत्वम् । सततोदिताहमितिप्रत्ययविवक्षा त्वालयविज्ञानधाराबद्धबुद्धेरेव शोभते ।

यस्तु सर्वदैव चिदात्मनः सृष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वं विश्वमयत्वञ्चाभिधाय ब्रह्मवादात्स्वमतस्य विशेषं व्युत्पादयति स स्ववचनार्थमेव नावबुध्यते, तथाहि सर्वदैवेत्यस्य सर्वकालावच्छेदेनेत्यर्थः, कालश्चात्र बाह्य एव, अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तेः, तथा चाविद्यापदे एवेदमिति को विरोधः, चिन्मात्रे

मिथ्यात्वदर्शनात् । चितो विश्वभिन्नत्वे आध्यासिकसम्बन्धेनैव तस्यां विश्वस्य लग्नताया उक्तत्वाच्चेति भावः । स्वातन्त्र्यवादिना ब्रह्मणि पूर्णाहन्ता स्वीकृता न तु वेदान्तिनेति वैषम्यमिति भ्रमं निराकर्तुमाह पूर्णाहन्तेत्यादीति । अविद्यापदे एवेदमिति । एतावता कालानवच्छिन्नत्वरूपनित्यत्वस्यैश्वर्येऽसम्भवेऽपि कालत्वव्यापकत्वरूपं नित्यत्वमुररीकृतम् ।

त्वष्टात्रिंशतत्त्वात्मना भवद्भिरपि स्वीकृते 'सर्वदा'इत्यस्यैवाभावेन कथं तादृशविधेयोद्देश्यत्वम् । एवञ्च परमार्थतो विश्वोत्तीर्णत्वेऽप्यविद्यातो विश्वमयत्वमित्यकामेनाप्यालम्बनीयमिति ।

ननु मायायाः कालानवच्छिन्नत्वेन तत्प्रयुक्तैश्वर्यस्यापि तथात्वं न्यायानीतम्, सूर्यसञ्चारादिरूपकालस्य मायाजन्यतया तद्ध्वंसप्रयोजकत्वानुपपत्तेः; मायाचित्सम्बन्धरूपस्य कालस्य मायारूपस्यापि वा मायावच्छेदकताऽसम्भाव्यैव, ब्रह्मणि तु कालत्वं कलयितृत्वात्मकं मायासम्बन्धं विना नैवास्तीति प्रकाशमात्रस्य तस्य न कस्यापि परिच्छेदकत्वसम्भव इति चेत्सत्यम्, तथापि यैरौपनिषदै ब्रह्मसाक्षात्काररूपकालेन कवलितत्वं मायायां स्वीकृतम्, तन्मतानुसारेणात्रैवमुक्तम् । प्रकरणान्ते तु ध्वंसाप्रतियोगित्वं मायायां तत्प्रयुक्तैश्वर्ये चोपपादितमेव । नन्वेवं देशानवच्छिन्नत्वमपि तत्र स्वीक्रियताम्, मायात्मकस्य तज्जन्यस्य च देशस्य मायासङ्कोचकत्वानुपपत्तेः, ब्रह्मणि त्वसङ्गे तां विना नाधिकरणत्वविशेषरूपं देशत्वमिति चेत्, तुच्छमेतत्, स्वोपहिततयैव देशतामापादिते ब्रह्मणि मायायाः सद्भावात्, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं च देशावच्छिन्नत्वम्, तच्च ब्रह्मभिन्नत्वेन रूपेण कल्पिततया तस्यां दुर्वारमेव, ब्रह्माभिन्नत्वेन रूपेण तु तस्यां न तदपीत्यन्यत् । नच व्यापके ब्रह्मणि व्याप्यवृत्तितया क्वचिद्देश एव विद्यमानत्वं तु न मायायामिति वाच्यम्, तस्या व्यापकत्वेऽपि ब्रह्मातिरिक्तेऽवृत्तेः । विश्वोत्तीर्णत्व इति । इदं दिक्कालानवच्छिन्नत्वे पर्यवस्यति । स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगियद्यत्तदन्यत्वरूपे वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वे तु विश्वमयत्वमिति विवेक्तव्यम् ।

मूलशक्त्यालोचनम् ।

एवं सति केवलस्वव्यवहारे स्वात्मकविश्वात्मना व्यवहारे चेतरानपेक्षत्वरूपं स्वातन्त्र्यमपि न वैषम्यमातनोति, मिथ्याभूतस्यापि प्रपञ्चस्योक्तरीत्या चिदात्मकताया वक्तुं शक्यत्वात्, वस्तुत इतराभावेन चेतरानपेक्षताया अप्यनिवार्यत्वात्। परन्त्वेतदविद्यादशायामेवेति परमार्थतश्चैतन्यं वेदान्तिसम्मतमेवायाति, अन्यथा तु विमर्शे वेद्यांशनिवेशे विमर्शस्यैव प्रकाशात्मकत्वं न तु प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वमित्युक्तरीत्यैव द्रष्टव्यम्। सति चैवं वेदान्तिसम्मतमायायामेव पर्यवसानम्, सा हि यदि सत्या तर्हि चिदात्मनैव, यदि तु मिथ्या तर्हि स्वरूपेणैवेत्यत्र नेदानीं भवद्भिर्विप्रतिपत्तव्यम्, उक्तञ्चेच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां चितिशक्तिविवर्तत्वमिति तास्वेव मायात्वम्, यदि तु तासां जन्यवृत्तिविशेषावच्छिन्नचिद्रूपत्वं वा जन्यवृत्तिविशेषरूपत्वमेव वेत्याग्रहः, बाह्याभाससम्भिन्नचिद्रूपतादेरप्यत्रैव पर्यवसानात्, मायायास्तु मूलकारणतयाऽनादित्वमेवोचितम्, 'अजामेकाम्' 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया' इत्यादिश्रुतिस्वारस्यात्, अतएव संस्काराणामेव मायात्वमित्यसङ्गतम्, जन्यस्यागन्तुकत्वेनास्वाभाविकत्वात्। अनिर्वाच्यत्वपोषकत्वसाम्येऽप्यनवस्थाद्यपेक्षयाऽऽत्माश्रये एव लाघवादित्यालोच्यते, तदा षट्त्रिंशत्तत्त्वान्तर्गता प्रकृतिरेव स्वरूपावारक-

---

स्वरूपेणेति । मायात्वदृश्यत्वादिनेत्यर्थः । आत्माश्रय एव लाघवादिति। अनादिमूलकारणानभ्युपगमेऽनवस्था, तदभ्युपगमे तु यथाऽन्याध्यासे ब्रह्मण्यपेक्ष्या माया, तथा स्वाध्यासेऽपीति भवत्यात्माश्रय एव।

मूलशक्त्यालोचने

(क) संस्काराणां मूलशक्तित्वाभावः ।

(ख) मूलशक्तेरनाद्यनन्तत्वम् ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—अधिष्ठानस्य ब्रह्मणः स्वरूपावरणं तावदावश्यकम्, अन्यथा परिच्छेदानुभवानुपपत्तेः, न च संस्काराणां विक्षेपमात्रपटूनामावारकत्वं सम्भवति । स्वप्ने निद्रादोषेण जागरायामपि च दोषविशेषान्तरेण सहकृतानां संस्काराणां विक्षेपकत्वदर्शनेन दोषविधया ह्याक्षेप्या स्वरूपावारिका शक्तिः । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते' (माण्डू० का०) इति वचसा चाचार्यैःसूचितमेतत् । एवं च ब्रह्मसमकक्ष्यतया चिद्दर्पणप्रतिबिम्बताक्रान्तरूपैरेवाविद्यमानत्वाभिप्रायेण 'सा च माया न विद्यते' (माण्डू० का०) इति तेषां 'मायेत्यविद्यमानस्याख्या' इति तत्र भाष्यकृताञ्चोक्ती प्रववृताते । स्वरूपानावरणेऽपि विक्षेपाभ्युपगमे च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यासात्मकविक्षेपेऽपि परिपूर्णानन्दपरिस्फुरणापत्तेः । संस्कारेष्वेव स्वरूपावारकत्वस्यापि कल्पनं तु दुराग्रहं मन्यामहे । एवं संसारदशायां संस्काराणां स्वोपादानान्तःकरणवृत्तित्वेऽपि प्रलये स्वोपादानमन्तरेण कथं क्वचन सम्भवः, अतिरिक्तमायापक्षे तु ससंस्कारान्तःकरणस्य मायात्मतापत्तिरित्युपपद्यते, नहि मायाविरहे चिन्मात्रात्मना संस्कारसत्त्वं सम्भवति, विरोधात्, ब्रह्मण एवावशेषे च पुनः संसारानुपपत्तेः । नच माया यथा ब्रह्मणि केवले, तथा संस्कारराशिरपि कुतो न स्यादिति कृतं मायया; ब्रह्मस्वभावतया श्रुतौ व्यपदिष्टायास्तस्या आदिवर्जितायाः केवलब्रह्मगतत्वोपगमेऽपि संस्कारराशेर्न तथात्वोपगमसम्भवः ।

ननु ब्रह्मस्वभावपदाभिषिक्तायास्तस्या नाशोऽपि नोपगन्तुमुचितः, यदाहुः—'नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवे'रिति। न ह्येवम् 'अतोऽन्यदार्तम्' इति श्रुतिरपि पीड्यते, ब्रह्मस्वभावभूतशक्ते ब्रह्मान्यत्वव्यपदेशानर्हत्वात्, अत एव 'नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यपि ब्रह्मस्वभावान्यस्यैव निषेधं बोधयन्ती नेह बाधिका। 'देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा' (माण्डू० का०) इत्यादौ च साम्प्रदायिकैरपि स्वभावपदेन मायोपात्तैव, 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहम्' इति (१४ अ०) गीताश्लोकभाष्ये च श्रीमद्भगवत्पादैः 'शक्तिर्ब्रह्मैव, शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वाद्' इति स्पष्टमवाचि, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (१३ अ०) इति श्लोकभाष्ये च तैरेवानादेरन्तवत्त्वमप्रामाणिकमुक्तम्, एवम् 'अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति' (माण्डू०का०) इत्यत्रापि। यद्यपि तत्सत्यत्ववादिनां निराकरणम्, तथापि ब्रह्मभिन्नत्वेन रूपेण मिथ्याभूतस्याप्यर्थक्रियाक्षमस्यानादे र्भावस्य सान्तत्वं नास्मादृशां मानससिंहासनमध्यासितुमीष्टे इति चेदत्रोत्तरमेतत्प्रकरणान्ते द्रष्टव्यम्।

चितावेव तत्तद्विषयसम्बन्धानां संस्कारत्वमिति पूर्वप्रकरणोपदर्शितपक्षेऽपि चिन्मात्रेऽसङ्गे तादृशसम्बन्धाः, तदौपयिकप्रमाणप्रक्रियासम्पत्तिश्च कथमित्यत्रानुपपन्नार्थप्रदर्शकशक्तिप्रभावं विना चेतो न नस्तुष्यति। एवमनुग्राहकतयाऽपि शक्तिविशेषः स्वीकर्तुमुचित एव, यदाह 'ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना' इति। 'तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्' इति। 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति च। चिन्मात्रे संस्कारेषु चानुग्राहकत्वं ह्यसम्भाव्यमेव, एवमेषु 'एकोऽहं बहु स्याम्' इत्यादीच्छा तन्मूलक-

मायातिरेकिणी नोपगन्तव्या, क्रमविपर्यासः परमतिरिच्यताम् । उपगम्यतां वा सा, सत्त्वरजस्तमसामनपलपनीयत्वात्, तथापि

कृतिश्चापि नोपपद्येते, नच संस्कारमात्रविशिष्टे चिदेकरसेऽपि ते सम्भाव्येते, एतदनुरूपतयैव चैत्रादिमनःस्थानीया तु कल्पिता ब्रह्मणि माया किन्नैते उपपादयेत् । बाह्याभाससम्भिन्नज्ञानौपयिकतया तु पृथक् शक्ति र्न निरूप्यते, ज्ञानस्य चिद्रूपत्वादेव, बाह्याभाससम्भेदौपयिकतया च तस्या उपगन्तव्यताया विषयसम्बन्धात्मकसंस्कारपक्षमाश्रित्योक्तत्वादेव । किञ्च दृष्टिसृष्टिवादस्तावदीश्वरदृष्ट्या, अस्मदादिदृष्ट्या तु सृष्टिदृष्टिवाद एवेत्युक्तमनुपदम्, एवं चास्मदादिसम्बन्धिसंस्काराणामीश्वरत्वप्रयुक्तदृष्टिसृष्टौ सहकारितोपपत्तावपि ब्रह्मनिष्ठेश्वरत्वप्रयोजकत्वं तन्निष्ठशक्तिविशेषे एव वक्तुमुचितम्, नतु जीवत्वप्रयोजकसंस्कारविशेषेषु, न चानीश्वरस्य दृष्टिसृष्टिरमूदृशोच्चावचाचिन्त्यरचनाचयात्मिका स्यादिति विशदधिषणैर्धर्षणीयः संस्काराणामेव मायात्ववादः ।

यत्तु मूलशक्त्यवच्छिन्नं समष्ट्यभिमानि ब्रह्मैव मुख्यो जीवः, सच सार्वज्ञ्यादिगुणः, 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप' इत्यादिकश्च तस्यैवानुभव इति तस्यैव दृष्टिसृष्टिः, अन्तःकरणावच्छिन्नं तु ब्रह्म जीवाभास इति; तत्र सार्वज्ञ्यादिमत एवेश्वरपदार्थत्वान्नाम्नि विवादः स्यात्, न चासावद्वैतवादे युज्यते । न च सर्वस्य दृश्यस्य बाधिततया तद्विषयकभ्रममादायैव सर्वज्ञत्वं तस्येति वाच्यम्; 'वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्' इत्यादिना तत्त्वज्ञताया अपि तस्मिन्नवगमात् । अधिकं चात्र विषये वक्ष्याम इत्यलम् ।

क्रमविपर्यास इति । तत्त्वानां क्रमव्यत्यास इत्यर्थः । स्वातन्त्र्यवादशेषे

प्रोक्तमायाया आवश्यकत्वमेव, भेदप्रथायां तु मायाशब्दप्रयोगोऽविद्याकार्येऽप्यध्यासे "तमेतमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" इत्यादावविद्याशब्दप्रयोगवत्। एवञ्च मायासमर्पकप्रागुदीरितश्रुत्यादीनामन्यथाकरणनिराकरणमकारि। निष्पक्षपाततया तु व्यपदेशिवद्भावेन भावुकानां स्फुरत्तायामपि शक्तिव्यवहारं न वारयामः। प्रपञ्चस्य सोपादानत्वे तु नास्माकमप्याग्रहः, परन्तु निरुपादानत्वेऽपि नासाविति विशेषः, अनिर्वाच्यवादित्वात्। कस्यापि पक्षस्योपपादनसम्भवेऽनिर्वाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गात्। योगिनिर्मितघटादेरिव मृदादिना कुलालादिनिर्मितघटादेरपि दर्शनेन सर्गाद्यकालिककार्याणां सोपादानत्वानुपादानत्वसन्देहेनैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात्। न च परमाणुवादस्य निरस्तत्वेन मायायाश्चैकजातीयायाः स्थूलसूक्ष्मादिकार्योपादानत्वासम्भवेनानुपादानत्वनिश्चय इति वाच्यम्; मायाया एकजातीयत्वस्यैव निर्णेतुमशक्यत्वात्। न च नानाजातीयत्वे तस्या विरुद्धधर्माध्यासेन नानात्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्या नानाजातीयताया अप्यनुपगमात्। तर्हि कीदृशी

षड्विंशतितत्त्वपक्षोऽप्युपक्षिप्त एवेति स्मर्तव्यम्। प्रागुदीरितेति। स्वातन्त्र्यवादे भावरूपाज्ञाने उपन्यस्तप्रमाणेषु केषाञ्चिदेव यथासंभवं स्वरूपतिरोधायकशक्तिपरता दर्शितैवाऽऽसीत्, तस्यास्त्विदानीं केनचिद्रूपेण मिथ्यात्वं वर्णितमिति विशेषः। स्वरूपतिरोधायकतामादाय तूक्तशक्तावज्ञानादिशब्दप्रयोगोऽपि सम्भवति, ज्ञाननाश्यतया तु तस्याः स्वीकारोऽनुचित एवेति तत्रैवोक्तम्, वक्ष्यामश्च प्रकरणशेषे। नानाजातीयताया अप्यनुपगमादिति। नानाजातीयत्वे हि तत्तज्जातीय-

सा ? कथं च जीवति ? किञ्च भुङ्क्ते ? स्वरूपतो दुर्निरूपाऽपि चितिचरणार्चनरततया तयैवानुप्राणिता निराहारैव जीवतीति जानीहि । एतेन 'कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया । कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया' इति न्यायानुकूल्यमाकलितम् ।

परमाणुपक्ष एव पर्यवसानेन तेषां च मूर्ततया सावयवत्वसकारणकत्वयोरावश्यकत्वेन कारणान्वेषणे तद्दौर्भिक्ष्यमेव, पञ्चतन्मात्रादिद्वारा पुनः प्रकृतेरेव शरणीकरणे च तस्या नानाजातीयत्वं विचार्यमाणमुकुरीत्यैव विशीर्यते, एवं मायाया ब्रह्मणि वृत्तौ न किञ्चिदवच्छेदकम्, ब्रह्मणो निरवयवत्वात्, जन्यवर्गस्य च मायायाःपश्चाद्भावित्वेन तद्वृत्तावबच्छेदकतानुपपत्तेरिति ब्रह्मणि व्याप्यवृत्तितया व्यापकत्वेन मायायाः पृथिव्यादिकं द्रव्यं प्रति परिणाम्युपादानत्वमसम्भाव्यमेव, यदि च कथञ्चिदात्माश्रयभयं परित्यज्य माया स्वावच्छेदेनैव ब्रह्मणि वर्तत इत्यनुमत्य तस्या अव्यापकत्वमाद्रियते, तदा मध्यमपरिणामत्वे तस्या जन्यत्वप्रसङ्गेन तदीयं कारणमुदीरणीयमापद्यते, परमाणुपरिमाणत्वेऽपि मूर्तस्य निरवयवताया अनुभूत्तियुक्तिनिरस्ततया जन्यत्वसकारणकत्वे प्रसज्येते एवेति प्रपञ्चोपादानकारणदुर्निरूपत्वमेवेति, तदाह—स्वरूपतो दुर्निरूपापीति । अर्चनं तु विषयोपदर्शनम्, एतदेव प्रयोजनम् । 'कथं च जीवती'ति हि कालयापनप्रकारप्रश्नः प्रयोजनप्रश्ने पर्यवसन्न आसीत् । तयैवानुप्राणिता निराहारैवेति । एतावता चित्सम्बन्धातिरिक्तोपष्टम्भकानपेक्षत्वं दर्शितम्, इदमेव मायायाः स्वातन्त्र्यम्, अदृष्टादेस्तत्कार्यान्तःपातितयाऽनन्यापेक्षोपष्टम्भकविधयाऽगणनीयत्वात् । एतेन 'किञ्च भुङ्क्ते' इत्युपष्टम्भकप्रश्नः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यसादित्वानादित्वप्रश्नयोः पर्यवसन्न उत्तीर्णः ।

(ग) प्रपञ्चस्य निरुपादानत्वम् ।

एतावता चेदं व्यञ्जितम्—अन्ततोऽनिर्वाच्यत्वेऽपि सोपादानत्वपक्षापेक्षया निरुपादानत्वपक्षः श्रेयानिति । मायाया अव्यापकत्वपक्षे दोषाधिक्येन व्यापकताया एवानुमन्तुमौचित्येन लोकप्रसिद्धोपादनतानुपपत्तेः । एवमुपादानोपादेयक्रमातिक्रान्तस्वातन्त्र्यापरपर्यायपरमैश्वर्यदृष्टिपुरस्कारे योगिदृष्टान्तस्यैव मनसि स्थित्या निरुपादानमेव परमेश्वरस्य विश्वोल्लासकता पर्यवस्यति । नहि योगिसृष्टावपि सङ्कल्पमात्रप्रसूतायां न घनीभूतपृथिव्याद्यनुभवः । न च कदाचिद्‌योगिनापि स्वसङ्कल्पबलेनैवोपादानोपादेयक्रममाश्रित्यापि सृष्टिप्रदर्शनसम्भवेनेश्वरस्यापि स्वातन्त्र्यवशादेव शक्तावुपादानतां परिकल्प्य विश्वोल्लासकता कुतो न स्यादिति वाच्यम्, उक्तरीत्या लोकप्रसिद्धोपादानताया असम्भाव्यत्वे स्वातन्त्र्यमात्रे एव प्रपन्चप्रथानिमित्ततापर्यवसानात् । अनुपादानेऽप्युपादानतासम्पादनार्थं चान्ततः स्वातन्त्र्यस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । सांव्यवहारिकक्रमप्रतिभासो हि तत्तन्मनोवच्छेदेनेति प्रागुक्तम्, चितौ शरीरविशेषावच्छेदपरित्यागेनैश्वर्योन्मेषनिमित्तस्य कलनाशक्तेः शरीरविशेषावच्छेदेन जीवत्वोपपादिका कापि दशैव च मनः, तथा चैतदुक्तं भवति—व्यष्टिकार्यक्षेत्रे कलनाशक्तिः क्रममाश्रयत्येव, किन्तु प्रायेण, अन्यथा योगिनिर्मिते व्यभिचारात, समष्टिकार्यक्षेत्रे तु क्रममतिक्रामत्येव, परन्त्वेतदपि प्रायेण, 'आकाशाद्‌ वायुः, वायोरग्निः' इत्यादिश्रुतिदर्शितक्रमस्यापि कस्याञ्चित्सृष्टावीप्सितत्वसम्भवात् । वस्तुतस्तूक्तश्रुतिरपि काममपि जीवदृष्टिमेव पुरस्कृत्य प्रवृत्ता स्यात्, इत्थमेव हि पूर्वं क्रमिकषट्त्रिंशत्तत्त्वसमर्थनं कृतम् । सर्वथापि लौकिक्युपादानता न कलनाशक्तौ।

अन्यथा तस्या अभावे ब्रह्मण एव स्वभावतो द्वैतस्पृष्टस्य पूतिकूष्माण्डायितत्वप्रसङ्गादिति स्वयं मलिनापि सा ब्रह्मणो नैर्मल्यसंविधात्रीति सर्वमवदातम् ।

इयं चावितर्क्यतया मायेतिव्यपदेश्या स्वस्वातन्त्र्योद्भासितानि समष्टिकार्यक्षेत्रीयकल्पनामात्रप्राणानि चिद्भिन्नत्वपराश्रितत्वशक्यप्रतियोगिकत्वान्युपादाय जडशक्तिरित्युच्यते, जडत्वस्य चिद्भिन्नत्वरूपत्वात् । कल्पिततयैव तान्यनादृत्य तु ब्रह्मस्वभावतयेयं व्यपदिश्यते । स्वभावत इति । कलनाशक्त्यात्मकस्वभावविशेषमादाय द्वैतस्पृष्टतया एष्टव्यत्वेऽपि न चिन्मात्रस्वभावेन परमार्थतस्तस्या इष्टतोचितेति भावः । शक्तित्वेन चिद्रूपत्वेन च ब्रह्मणो भेदविवक्षामाश्रित्याह स्वयं मलिनेत्यादि ।

(घ) मूलशक्ते र्ब्रह्मस्वभावत्वम् ।

नन्वेवं शक्तेः परिणाम्युपादानतापक्षं परित्यज्य स्वभावविशेषरूपताऽऽश्रयणे चितेरेव तथा तथा भाने इतरानपेक्षत्वमित्येवाभिधाय किमिति न सन्तुष्यते, तथापदार्थघटके प्रकृतिपरमाण्वादिप्रपञ्चे मिथ्यात्वं परं मूलोक्तरीत्यैव न त्यज्यताम्, तत्र वेद्यतासत्त्वादिति चेत्स्यादेवं यदि लोके 'इतरानपेक्षोऽसौ तस्मिन् कार्ये' इतिव्यवहारस्तस्मिन् कार्ये शक्तमेव जनं नालम्बेत, एवमिहापि चितौ द्वैतात्मना प्रथनशक्तिं हठादापतन्तीं कस्तिरस्कुर्यात् । यदि च चिन्मात्रेणैव द्वैतप्रथानिर्वाहः स्यात्तदा का नो हानिः, तेन तन्निर्वाहसम्भवमपश्यद्भिरेव तु तादृशशक्त्याख्यस्वभावविशेषस्यानिर्वाच्यकोटौ निक्षेप आश्रियते । यदि च स्फुरत्ताऽपरपर्यायचैतन्यमेव केवलचिद्रूपेण तत्तद्द्वैतरूपेण च भासनयोग्यत्वं ब्रह्मणि निह-

च्यते, तदा नामान्तरकरणमेव, परन्तु तादृशयोग्यतात्वेन रूपेण तादृशयोग्यत्वस्य चिदात्मकत्वे तद्वदेव सर्वदा सर्वत्र स्फुरणप्रसङ्गः, चिद्भिन्नत्वे तु चिति तत्सम्बन्धस्य वाच्यतया सम्बन्धस्यासम्बद्धस्य सम्बन्धत्वाभावेन सम्बन्धान्तरापेक्षयामनवस्था स्यात्, न चानन्ताः सम्बन्धाः कदाचित्केनचिदप्यनभूयन्ते, तेषां सद्भावसमर्थनमन्तरेण तान् परमेश्वर एव सर्वज्ञतया पश्यतीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, क्वचिद्गत्वा स्वरूपस्य सम्बन्धता तु स्वं न स्वीयमित्यनुभवबाधेन वक्तुमशक्येति शक्तौ चिद्भेदः कल्पित एव पर्यवस्यति, भेदखण्डनशारदा चात्रानुसन्धेया, अभेदस्तु चितौ शक्तेः पारमार्थिक एव, चिद्रूपत्वात्, अन्यथा तस्यापि चिद्भिन्नत्वे चित्सम्बन्धापेक्षायामुक्तयैव रीत्याऽनवस्थानात्, रीतिश्चैषा घटादेरपि चितौ भेदाभेदसमालोचने योजनीया। एतेन वक्ष्यमाणरीत्या शक्त्याख्यस्वभावविशेषस्य नित्यत्वेन ब्रह्मवदेव सत्यत्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम्, ब्रह्मरूपतया सत्यताया इष्टत्वात्, ब्रह्मभिन्नत्वादिना रूपेण सत्यताऽऽपादनस्य चापादकाभावेनानुपपत्तेरिति महाशून्ये चितिरेव स्वतन्त्रा विलसतीति सिद्धान्तो विशुद्ध एव सिद्ध्यति, स्वातन्त्र्येण सकलवेद्यनिवहस्य तदुत्थापकोक्तयोग्यताविशेषस्य च क्रोडीकारेऽपि चिद्भिन्नत्वादिना कल्पितत्वेनागणनीयत्वात्, अत एव ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादिका श्रुतिरपि नानुपपन्ना।

(ङ) जडोपाधेर्मूलशक्तित्वाभावेनैश्वर्याप्रयोजकत्वम्।

इदम्पुनरिहावधेयम्—उक्तरीत्या शक्ते ब्रह्मस्वभावतापर्यवसाने ऐश्वर्यस्य स्वाभाविकत्वमेव नत्वौपाधिकत्वमितीश्वरविषयेऽवच्छेदप्रतिबिम्बाभासवादानामनवकाश एव, न खलु हुताशनादिशक्तिताव्यवहार-

स्ततो व्यतिरिक्ते द्रव्ये स्वरससिद्धः क्वचित्, उपपाद्यश्च 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इत्यादिशक्तिताव्यवहारः क्वचिदिति जडोपाधिः कश्चिद्ब्रह्मणः मूलशक्तिरिति पक्षो न क्षोदक्षमः। यद्यपि स्वातन्त्र्येण द्रव्यस्यैव प्रतिबिम्बो रूपादेस्तु तत्पारतन्त्र्येणेति स्थितया ब्रह्मणो न प्रतिबिम्बो नाप्याभासः, चिन्मात्रवपुषा रूपाद्यनाश्रयत्वात्, रूपाद्यनात्मकत्वाच्चेति रीत्या प्रतिबिम्बाभासपक्षयोः क्षयोऽतिप्रसिद्ध एव, तथापि शक्ते दर्पणवदुपाधिरूपद्रव्यत्वाभावेन तयोरपनयोऽत्रोच्यते, एवमवच्छेदोऽपि घटेनाकाशस्येव न ब्रह्मणः शक्त्या, तत्स्वभावत्वात्। स्वभावस्यैव शक्तित्वेन रूपेण ब्रह्मपार्थक्यविवक्षामाश्रित्य तु तद्विशिष्टतयेश्वरव्यवहारे नेश्वरत्वस्य स्वाभाविकत्वमपाकृतं स्यात्।

यदि च जडोपाधिरपि 'अनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी' इति प्राग्विवेचितरीत्या शक्तिताव्यवहारभाग् भवेत्, अनादित्वाच्च 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया' इत्यादौ स्वाभाविकतयाऽपि व्यपदेशं प्राप्नुयात्, अनादेः सान्तताया अप्रामाणिकत्वे तु तस्यानन्तस्याप्युपाधे ब्रह्मणि भेदस्य कल्पिततयैवाद्वैतरक्षापि कृतैव, एवं चैश्वर्यस्यौपाधिकत्वं स्वभावतस्तु निर्विशेषतेति सुप्रतीता रीतिरपि न त्यक्ता स्यात्, सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिवैचित्र्याच्च चित्सम्पृक्तस्य जडोपाधेरिच्छादिशक्तिरूपतां प्राप्तस्य ऐश्वर्यप्रयोजकता न नोपपद्येत, यदाहुः सङ्क्षेपशारीरकाचार्याः—

'चितिगतजडशक्तेराद्य इष्टो विवर्त—
श्चितिनिकटनिवासाल्लब्धदीप्तिर्जडोऽपि।
श्रुतिशिरसि निषण्णैरीक्षणं कथ्यते त-
न्न तु परमपदस्यापीक्षणं बुद्धिवृत्तिः॥' इति

एतेन—विमर्शमधिकृत्याजडप्रमातृतासिद्धौ "एतेन शान्तब्रह्मवादः कटाक्षितः" इति वदन्त उत्पलदेवाः, परात्रिंशिकायां

इत्युच्येत, तदापि स्वभावतस्तस्येच्छादिकं सम्भवति न वा, आद्ये तार्किकादिसम्मतेश्वरस्यैव नामान्तरकरणम्, द्वितीये त्विच्छाद्ययोग्यस्वभावस्य चित्सम्बन्धादिच्छादिमत्त्वेति नास्माकं हृदयं स्पृशति, यदि तु कस्यचित्स्पृशेत्, तदापि जडत्वस्य चिद्भिन्नत्वरूपतयोक्तरीत्या कल्पनोपनीततया आवश्यकत्वेनाभेदस्य च पारमार्थिकतया दर्शितत्वेन चित्स्वभावतामास्वादयन्त्यां मायायामुपाधिताव्यवहारस्य न्यग्भूतत्वे तत्प्रयुक्तैश्वर्ये औपाधिकत्वं दूरापास्तं प्रसज्यते। एतावता चाद्यकल्पे आपादितदूषणे इष्टापत्तिरप्यपाकृतैव।

एवं जडोपाधे वैश्वरूप्याद्विश्वपरिणामिता कथञ्चित्सम्भाव्यतामित्यपि निराकार्यम्, तथाहि—तस्य चिन्नियम्यत्वमस्ति न वा, द्वितीये चेतनानधिष्ठितस्य जडस्य नेदृशविश्वोल्लासननैपुणीत्युपपादननिरपेक्ष एवार्थ इति 'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्' (ब्र०सू० २-२-१) इति सूत्रभाष्यादौ प्रसिद्धमेव। आद्ये तु चितौ नियमनानुरूपयोग्यतां विना न निस्तारः, स्वयमयोग्यस्यापि जडविशेषेणैवावच्छिन्नस्य सतस्तन्नियामकताया अप्रामाणिकत्वादिति तादृशयोग्यतोपगमस्यावश्यकत्वम्, न खलूपाधिरेव कस्यचिद् योग्यतारूपा शक्तिः, न चैवं तस्य स्वतन्त्रताया एव पर्यवसानेन न द्वितीयकल्पोक्तदोषोऽपीति जडोपाधि निरुपादानं मूलशक्तिसमुत्थैव स्यान्न तु स मूलशक्तिरेवेति। अन्यच्च किञ्चिदैश्वर्यं चिन्तयन्तोऽनुपदमुदीरयिष्यामः।

विमर्श=पूर्णाहन्ताम्। एतेनेति। प्रकाशस्य तादृशविमर्शात्मकता-

"अन्तर्गतविश्ववीर्यसमुच्छलत्तात्मकविसर्गविश्लेषानन्दशक्त्यैक्य-घनं ब्रह्म न तु वेदान्तपाठकाङ्गीकृतकेवलशून्यवादाविदूरवर्तिब्रह्मदर्शने इवे"ति भणन्तोऽभिनवगुप्तपादाः, प्रत्यभिज्ञाहृदय-स्पन्दनिर्णय-स्पन्दसंदोहेषु "ईश्वराद्वयदर्शनस्य ब्रह्मवादिभ्योऽयमेव विशेषो यत् सदा सृष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वं चिदात्मनो भगवतः" "विश्वोत्तीर्णो विश्वमयश्च स्वस्वभाव एव शङ्करो न तु वेदान्तवादिवत् विश्वं यन्न तदेव ब्रह्मेत्येवम्प्रायः" "न च भासमानोऽसावसत्यः, ब्रह्मतत्त्वस्यापि तथात्वापत्तेरित्यसत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्त

स्वीकारेणेत्यर्थः। अत्राधिकं स्वातन्त्र्यवादोदितं स्मर्तव्यम्। अन्तर्गतविश्वेत्यादि। अन्तर्गतं विश्वं यत्र, एवम्भूतं यद्वीर्यं तत्समुच्छलत्तात्मको विसर्गविश्लेषो यत्रेति समासः। समुच्छलत्ता = बहिर्मुखता। क्रोडीकृताशेषविश्वो ह्यन्तस्तावच्छिवात्मना बहिस्तु विश्वात्मना विश्रान्तिप्रदर्शनपरतया बिन्दुद्वयात्मा भवन् विसर्ग एव नरशक्तिशिवात्मकसकलतत्त्वात्मना परिस्फुरति।

विश्वं यन्न तदेवेति। एवेन विश्वमयत्वं व्यावर्तयति, परिशिष्टेन तु विश्वोत्तीर्णत्वमाह। असत्यविभक्तेत्यादि। अत्र विभक्तान्यशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय विभक्तत्वमसत्यरूपाणां पारस्परिकं द्रष्टव्यम् अन्यत्वं त्वधिष्ठानात्। व्यभिचारित्वापरपर्यायविभक्तत्वोक्त्या चानुगतेऽधिष्ठाने तेषां कल्पितत्वमुपोद्बलयते। तदतादात्म्येन भानयोग्यत्वाभाववतस्तत्र कल्पितत्वनियमो हि पूर्वमुपवर्णितः। असत्याविभक्तेत्यपि पठन्ति, तत्राविभक्तत्वमधिष्ठानात्पृथक् प्रतीत्ययोग्यत्वम्। रूपोप-

इत्यपि न सङ्गतम्" "मूढभाव ऐश्वर्यात्मकविमर्शशून्यप्रकाशमात्रतत्त्वो ब्रह्मरूपोऽपि यत्र नास्ति यच्छ्रुत्यन्तविदः प्रतिपन्ना विज्ञानं ब्रह्मेति, तस्यापि स्वातन्त्र्यात्मकस्पन्दशक्तिं विना जडत्वात्" "श्रुत्यन्तविदक्षपादमाध्यमिकादयः क्षोभप्रलये विश्वोच्छेदरूपमभावात्मकमेव तत्त्वमुपादिक्षन्" इति वदन्तः क्षेमराजाश्च—परा-

---

ग्राहिता = रूपसम्बन्धितया प्रतीतिविषयता। विवर्तस्य निष्कृष्टं लक्षणं तु प्रागुदीरितम्। क्षोभप्रलये = प्रपञ्चप्रथाप्रलये, निर्वाणे इति यावत्। विश्वोच्छेदरूपमभावात्मकमेवेति। विश्वोच्छेदरूपाभावमादायासत्कल्पमिति श्रुत्यन्तविदक्षपादपक्षयोरर्थः। विश्वोच्छेदोपलक्षितचिद्रूमप्यैश्वर्यशून्यतयाऽसत्कल्पं तत्त्वं वेदान्तिनामित्यभिप्रायः। एवं मोक्षे तार्किकाणामप्यशेषविशेषगुणोच्छेदवानात्मना सन्नप्यसत्सम एव, चिद्रूपतैश्वर्यद्वयेनापि शून्यत्वात्। एवं माध्यमिकादीत्यादिपदग्राह्यदर्शनान्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीयम्। माध्यमिकानां तु निर्वाणदशायामुक्तद्वयेनेव स्वरूपसत्तयापि शून्यत्वाद्विश्वोच्छेदरूपमभावात्मकमेवेति यथाश्रुतमेव साधु। तत्त्वमित्यस्य तु मोक्षमार्गप्रवृत्त्युद्देश्यतयोपादेयमित्यर्थः। तेन शून्यवादे 'निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते! मायोपमं स्वप्नोपमम्' इत्यादिप्रागुपदर्शितवचोनिचयानुसारेणासांवृतत्वरूपतात्त्विकत्वस्य क्वचित्तन्मतेऽनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। अतद्व्यावृत्तिरूपापोहस्यासत्यतया धर्मकीर्तिप्रणीतप्रमाणवार्तिकटीकादावुक्ततयाऽभावमात्रस्य तात्त्विकतायास्तैरननुमोदनीयत्वाच्च, अलीकतापर्यन्तं चाभावस्य बौद्धानामभ्युपगमः क्व न प्रतीतः। एवं चालीकेऽभावे उपादेयत्वमनलीकसांवृतपदार्थानुपादाने परं पर्यवस्येदित्यन्यत्।

एतावता च—'इमामेव पङ्क्तिमाश्रित्याभावस्य तात्त्विकत्वं माध्यमिकमते व्युत्पाद्यताम्, बौद्धान्तराणामेव च मतेऽभावस्यालीकताऽऽस्ता'मिति शङ्का—निरवसरैव सम्पद्यते, निर्वाणस्य मायिकत्वप्रतिपादकबौद्धवचोविरुद्धत्वाद्, श्रुत्यन्तविदादिमतनिरूपणायामपि कथञ्चिदेव सङ्गमिताया अस्या अविश्वासपात्रतामिव प्राप्तायाः स्वसिद्धान्तोत्कर्षप्रदर्शनमात्रप्रवृत्तायाः परसिद्धान्तनिष्कर्षनिरूपणे भृशमसमर्थत्वाच्च। अभावपदस्य अविद्यमाना भावाः सांवृतपदार्था यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तात्त्विकाधिकरणविशेषपरत्वसम्भवेऽपि विश्वोच्छेदरूपमिति समभिव्याहारादत्र तद्ग्रहणासम्भवात्। न च विश्वस्योच्छेदो यत्र तत्स्वरूपमित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्, एवं सत्यभावपदस्योक्तार्थकत्वं न स्यात्, अन्यथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। तस्य यथाश्रुतार्थकत्वेऽपि विश्वोच्छरूपमित्यस्य नोक्तार्थकत्वम्, अभावस्य विश्वोच्छेदानधिकरणत्वात्। अथ विश्वस्योच्छेदो यत्र, तादृशभावरूपाधिकरणस्वरूपमित्यर्थोऽस्तु, अभावेऽधिकरणात्मकतया तात्त्विकताया अपि सुवचत्वादिति चेन्न, एवं हि विश्वोच्छेदाधिकरणमेव तत्त्वमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वेन परापेक्षतात्त्विकताकस्याभावस्य प्राधान्येनोपन्यासासङ्गतेः। अथाऽभावात्मकमित्यस्यासत्कल्पमित्येतत्परत्वमनुमन्यताम्, विश्वोच्छेदतात्त्विकाधिकरणस्यापि चिद्रूपतैश्वर्याभ्यां शून्यत्वादिति चेत्, तात्त्विकाधिकरणविशेषस्य स्वीकारार्हत्वेऽपि तन्मते तस्य स्वीकारोऽस्त्येवेत्यत्र प्रमाणाभावात्, 'अशून्यं शून्यमित्युक्तम्' इति प्रागुद्धृतस्वच्छन्दतन्त्रवचसो निष्प्रपञ्चचिदानन्दरूपशिवात्मकस्वाभिमतसिद्धान्तवर्णनपरत्वात्। बौद्धानामेव परस्परविरुद्धवचनान्युपादाय तु विचारितं पुरा शून्यवादे,

कृताः। एतेषां धीधनानामपीदृशमभिधानं न केवलं वेदान्तादिदर्शनामननमूलकम्, अपि तु स्वसिद्धान्तस्याप्यनिष्पीडनमूलकम्, तन्निष्पीडने ह्युक्तरीत्या विवर्तवादे पर्यवसानस्य गीर्वाणगुरुणाऽपि दुर्वारत्वादिति कृतं परदोषाविष्करणेन।

शब्दब्रह्मवादनिष्पीडनम्।

यत्तु--

"वाचकेन विमर्शेन विना किं वा प्रकाश्यते।
वाच्येनापि प्रकाशेन विना किं वा विमृश्यते॥
तस्माद्विमर्शो विस्फूर्तौ प्रकाशं समपेक्षते।
प्रकाशश्चात्मनो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षते॥" इति वदन्ति,

तदपि निष्पीड्यमानमुक्तार्थं नातिक्रामति, तथाहि--परस्परसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वं तावन्न प्रकाशविमर्शयोर्वक्तुं शक्यम्, अन्योन्याश्रयेणोभयोरेवासिद्धिप्रसङ्गात्। यदि तु विषयितासम्बन्धेन विषयतासम्बन्धेन वा परस्परमविनाभावस्तयोः, तथा च द्वयोराव-

---

प्रस्थानबाहुल्येन कस्यचिद्बौद्धस्य तात्त्विकाधिकरणविशेषाभ्युपगमः सम्भवन्नपि वैकदेशिन एवासौ व्यवस्थापयितुमुचितः, मुख्यसिद्धान्तत्वे हि तस्याऽऽस्तिकनास्तिकदर्शनेषु भूरिप्रसिद्धिः स्यादिति दर्शितमनिर्वाच्यत्वनिरुक्तिशारदायां शून्यवादराजहंसे चेत्यलं विस्तरेण।

कृतं परदोषाविष्करणेनेति। अद्यत्वे प्रवृद्धविचारधारासङ्घर्षस्य तदानीमभावेनैव तेषां तादृशाभिधानसम्भवेन परोपकृतिकृतिषु शिवशक्तिपातपावितचित्तेषु तेषु दोषदृष्टिर्न मनागप्युन्मीलनीया, मा भूत् सा कचित्क्लेशलेशस्यापि सवित्रीत्याशयः।

श्यकत्वे तात्पर्यम्, उक्तञ्च ज्ञानमात्रस्य स्वरूपतो वा स्फुरणत्वादिना वा स्फुरणविषयकत्वम्, निर्विकल्पकानुपगमेन वा तदुपगमेऽपि तस्यापि सूक्ष्मवाग्विषयकत्वोपगमेन वा ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वमपि निर्बाधम्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इत्यभियुक्तोक्तेः, एवं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतापि तयोः परस्परनिरूपिता स्थिरैवेत्युच्यते, तदापि विमर्शशब्देन घटादिशब्दो वा शब्दसामान्यं वा विवक्षितम्, शब्दसामान्यमपि प्रकाशभिन्नं वा, तदभिन्नं वा, तद्भिन्नाभिन्नं वा, प्रकाशशब्देनापि घटादिप्रकाशो वा प्रकाशसामान्यं वा, प्रकाशसामान्यमपि विमर्शभिन्नं वा तदभिन्नं वा तद्भिन्नाभिन्नं वेति। तत्र घटादिशब्दस्य घटादिप्रकाशस्य च साधनाय कः प्रयत्नः। चालनीन्यायेन व्याप्तौ व्यभिचारश्च। विमर्शसामान्यप्रकाशसामान्ये तु के इति विवेचनीयम्, न तावच्छब्दत्वज्ञानत्वरूपे तदवच्छिन्ने वा, ताभ्यां रूपाभ्यां ज्ञानमात्रे शब्दप्रकाशयोर्भानस्याप्रामाणिकत्वात्। अथ प्रकाशसामान्यं चिदित्येव विवक्षितम्, सा च ज्ञानमात्रगोचरः, तदीया स्फुरत्ता च शब्दसामान्यम्, इयमेव वाग्रूपतापदोदितापि, तस्याश्च स्वरूपतोऽपि भानाभ्युपगम इत्युच्यते, तदा न तावद्भेदपक्षः एकस्यैव तत्त्वस्य पारमार्थिकतासम्भवस्य भणितत्वेनापरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदपक्षः, एकस्मिन् ग्राह्यग्राहकभावस्यैवायौक्तिकत्वेन ग्राह्यग्राहकनिषेधमुखेन स्पन्दपर-

---

एकस्यैव तत्त्वस्य पारमार्थिकतेति। धर्मसंसृष्टस्य मिथ्यात्वान्निर्धर्मकस्य च भेदकशून्यतया सर्वैकीभूतत्वादितिभावः।

मानन्दतन्त्रादौ निषिद्धतया च वाच्यवाचकभावस्य दूरोत्सारितत्वात् । नापि भेदाभेदपक्षो विरोधात्, रूपभेदोपगमेऽनवस्थानात्, रूपयोरपि स्वस्वाश्रयेण भेदाभेदस्य रूपभेदेनैव वाच्यत्वात्, भेदस्य मिथ्याभूतस्योपगमेनापि चैकत्र वाच्यवाचकभावसमर्थनेऽनुरागः किन्निमित्तः। यदि चोक्तरीत्या घटादेरपि प्रकाशात्मकत्वेन तेषु च वाच्यताया आनुभविकत्वेन तदभिप्रायेण प्रकाशे वाच्यत्वाभिधानम्, तदा विरोधमवधूय को न पाणिबन्धं विदध्यात्, परन्तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वध्रौव्येण विमर्शस्यापि घटाद्यभेदे प्रकाशमपास्य विमर्शे एव वाचकताया अनुग्रहः कथमनुग्रहीतव्यः।

यदि तु—प्रकाशस्तावत्क्लृप्त एवेति तत्रैव वाग्रूपता कल्पनीया, अन्यथाऽतिरिक्तधर्मिणोऽपि कल्पनप्रसङ्गेन गौरवात्, एवञ्च वाग्रूपत्वेनैव वाचकतामनुसन्धाय विमर्शो वाचक इत्युच्यते, तेन च घटादिशब्देनैव घटादिव्यक्तिश्चिच्चमत्कृता स्यात्, नो चेज्जडप्रायतामेवालम्बेत । अतएव—

"वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥"

इति भर्तृहरिपादानुसारिमण्डनमिश्रै र्ब्रह्मसिद्धौ "शब्दसंस्पर्शेऽर्थे बोधोत्कर्षदर्शनात्तत्प्रतिसंहारे च सञ्चेतितानामप्यसञ्चेतितकल्पत्वात्पथि गच्छतस्तृणादीनां बोधापकर्षाद्वाग्रूपाधीनमेव चितश्चितित्वम्, वाक्शक्तिरेव वा चिति"रित्युक्तम् । अत्र च प्रथमकल्पे स्वभावतश्चितेर्जडत्वप्रसङ्गो द्वैतप्रसङ्गश्चेत्यादिकमरुचिबीजमूहनीयमित्युच्यते ।

तदापि तृणादौ शब्दसंस्पर्शविरहदशायां वृत्तिविशेषरूषितचित्सम्पर्कः सम्भवति न वेति वक्तव्यम्, द्वितीये 'तत्प्रतिसंहारे चे'त्यादिना व्यतिरेकनिरूपणासङ्गतिः स्यात्। आद्ये तु शब्दसंस्पर्शविरहोऽवान्तरशब्दसंस्पर्शविरहो वा शब्दसामान्यसंस्पर्शविरहो वा; द्वितीये भवन्मते तस्य ज्ञायमाने तृणादावप्रसिद्धिः, प्रसिद्धौ वा स्फुरत्तात्मकशब्दसामान्यस्यापि कादाचित्कत्वेनानिष्टप्रसङ्गः। आद्येप्यवान्तरशब्दस्य कादाचित्कत्वेन चितौ तद्रूपता न तात्त्विकी स्यात्, चैतन्यमागन्तुकं स्यादिति यावत्, तथाच भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः। तस्माच्चिंचित्सम्पर्क एव वाक्सम्पर्क इति वक्तव्यम्, तथाच वाग्रूपत्वमेव चितित्वं चितित्वमेव च वाग्रूपत्वमिति नामान्तरकरणमेव, अन्यथा घटादेर्ब्रह्मरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो घटादित्वाभावेन यथा घटादेर्मिथ्यात्वमुक्तम्, तथा चितेर्वाग्रूपत्वेऽपि वाग्रूपस्य चितिरूपत्वाभावे चितेर्मिथ्यात्वं स्यात्। तदाह वाग्रूपताचिद्रूपतयोरैक्याभिप्रायेण शारदातिलककृत् "चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मति"रिति। अतएव च भावनोपनिषद्भाष्ये "गुरुराद्या भवेच्छक्तिः सा विमर्शमयी मते"ति तन्त्रराजवाक्यमुद्धृत्य "ईश्वरानुग्रहवशेन जायमानो विवेक एव सर्वसंशयभेदनेन मन्त्रवीर्यप्रकाशनेन तात्त्विकपदार्थानामवकाशप्रदानाद्विमर्शपदाभिधेयो गुरु'रिति श्रीभास्कररायैरुदीरितम्, अत्र विवेकाख्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य

मन्त्रवीर्य = पूर्णाहन्ता।

विमर्शतायां तात्पर्यम्, तादृशचैतन्योपाधित्वात्तु तत्र सुषुम्नाख्यनाड्यां विमर्शमयीत्वोक्तिः।

नन्वेवं शब्दब्रह्मवादस्य दर्शनान्तरत्वप्रसिद्धिर्निर्मूला स्यादिति चेन्न, आपातत एकस्मिन्नेव चैतन्ये धर्मधर्मिभावविकल्पनामादृत्य शब्दब्रह्मवादो विमर्शवादो वा, तादृशकल्पनामपास्य त्वौपनिषदब्रह्मवादः। अथवा उत्कटत्वस्य विशिष्टस्फुरणस्य वा प्रत्यवमर्शसतरङ्गत्वाद्यपरपर्यायस्य चित्तत्त्वे प्रतिपिपादयिषया वाक्शक्तिरिति शब्दब्रह्मेति चाभिधाय शाब्दिकास्तुष्यन्ति। स्वभावतो निस्तरङ्गमेव चित्तत्त्वम्, उपाधिविशेषरूषणवशात्तु सतरङ्गमिति मन्यमाना औपनिषदाः पुनस्तथाभिधानं नातीवाद्रियन्ते, प्रत्युत तथाभिधानस्य वाच्यवाचकभावकल्पनातीतत्वाभावभ्रमजनकत्वम्। दर्शिता चाधस्तान्निस्तरङ्गावस्थाऽभ्युपगतप्रायाऽभ्युपगमार्हा

विमर्शाख्यस्य चिदब्धितरङ्गस्यैव मुख्यवेदत्वम्।

प्रत्यवमर्शेति। अयमेव मुख्यो वेदपदार्थः, स च चिदब्धेरानन्त्यादनन्त एव, अतएवैश्वरबोधस्य निरवशेषसकलविषयकत्वमाहुः, अतएव च 'अनन्ता वै वेदाः' इतितैत्तिरीयश्रुतिरप्युपपद्यते, अंशांशिकया तु तादृशवेदस्य समये समये तत्तच्छरीरावच्छेदेन मध्यमावैखर्यात्मनाऽभिव्यक्तिः, कल्पादौ महात्मप्रतिभासु तपोविशेषेणाभिव्यक्ततया तु तदंशात्मकशब्दसन्दर्भविशेषे एव वेदशब्दस्य नियन्त्रणा, आदरातिशयात्, वैधतदध्ययनाध्यापनविधाऽवधीरणेन तु कुण्ठितवीर्यतां प्रापितोऽसावैदंयुगीनैरनादृत एवेति। निस्तरङ्गावस्थेति। व्यवहारपदे चितः सतरङ्ग-

वाऽष्टात्रिंशतत्त्वस्वीक्रियया विमर्शवादिनामपि, कादाचित्काव-स्थाया अप्यावश्यकत्वेन तु विमर्शं विना न संविदित्यप्यभिधीय-मानं न नो दुनोति। अत एव वाक्यपदीयोक्तमनादिनिधनत्वं

~~~~~~

त्वेऽपि तरङ्गस्य चिद्भिन्नत्वादिना कल्पितत्वमुपाश्रित्य निस्तरङ्गावस्थाया यथा पारमार्थिकता शक्यते वदितुम्, तथा चित्स्वभावभूतशक्तेर्बहिः-प्रसरौन्मुख्यस्यागमापायितया तस्याभावदशां शक्तेः चिद्रूपशिवात्मकता-दशापर्यवसायिनीमाश्रित्यापि, दर्शितं चैतत्पूर्वं मातृकाद्यर्थसंक्षेपे विसर्ग-स्वरूपोपन्यासे। समष्टिप्रतिभासक्षेत्रे हि प्रपञ्चानामुदयः स्यादे-कस्मिन् क्षणे निगीर्णागणनीययुगचतुष्कसहस्रे, द्वितीयस्मिंस्तु प्रविलय एव तेषामित्यनवरतमेव प्रवृत्तिर्बहिरुल्लासान्तर्विलययोरिति न दुरगा निस्तरङ्गावस्था। व्यष्टिप्रतिभासक्षेत्रे तु तयोः क्षणिकप्रतिभासानामेवा-विर्भावतिरोभावाभ्यामनुभूतिरवधानधनस्येति न तत्रापि दुर्लभा साऽवस्था, तथा चाहुः—

'अर्थादार्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः।
निरस्तमनना सेयं स्वरूपस्थितिरुच्यते॥' इति (योगवासि०)
'ग्राह्यग्राहकसम्बन्धे सामान्ये सर्वदेहिनाम्।
योगिनः सावधानत्वं यत्तदर्चनमात्मनः॥' इत्यपि योगवासिष्ठे

स्पन्दे च किञ्चित्पाठभेदेन।

न नो दुनोतीति। विमर्शत्वप्रकाशत्वयोर्दैशिकव्याप्तिरिव कालिकव्याप्तिरपि 'सर्वदा पञ्चकृत्यकारिता' विवेचनन्यायेन पूर्वमुदितेन सम्भवति।

१—निगीर्णानि अगणनीयानि कृतादियुगचतुष्काणां सहस्राणि येन, तादृशे इत्यर्थः।
~~~~~~

शबले शब्दब्रह्मणि यथाश्रुतमसङ्गतमसहमाना नव्याः शाब्दिका यावत्सृष्टिकालावस्थित्यभिप्रायेण तद्व्याचक्षते । विशेष्यचैतन्यमात्राभिप्रायेण तु यथाश्रुतमेवानादिनिधनत्वं सम्यक्, अतएव श्रीमद्भगवत्पादैरपि "मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्राः, एवञ्च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम्, 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मे'ति श्रुतिर्नित्यात्मनैकत्वं ब्रुवत्यृगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्या''दिति तैत्तिरीयभाष्ये भाषितम् । "वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वागेवेदं बुभुजे" इत्यादिश्रुतिरपीत्थमेव योजनीया । मध्य-

---

शब्दब्रह्मणीति । अत्राहुः—प्रलीनसकलकार्यमायालिङ्गितं ब्रह्म घनीभूतशब्दोदितं कालक्रमेण विचिकीर्षावस्थामासाद्य जगदङ्कुरकन्दरूपामधिदैवतमव्यक्तपदवाच्यामध्यात्मं च परापदव्यपदेश्यां दशां दर्शयत्परतो वर्णितपश्यन्तीमध्यमावैखर्यपरपर्यायां कमेण कार्यबिन्दु-नादबीजमयीमनुभवति दशाम् । अत्राव्यक्तदशैव कारणबिन्दुशब्देनोच्यते, मूलाधारे किञ्चिदिवाभिव्यज्यमाना च सा शब्दब्रह्मेति गीयते, यदाहुः—

'बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥' इति ।

बिन्दोरिति । कारणबिन्दोरित्यर्थः । भुवनानि जज्ञे = भुवनाद्यात्मना जाता । अन्तर्भावितण्यर्थतायां तु भुवनानि जनितवतीत्यर्थः । यदा कदाचिज्जनयतीत्येव वा । बुभुजे = कालस्याविवक्षितत्वात् पालयति संहरति च, भुज पालनाभ्यवहारयोरिति स्मरणात् । उपांशुजप्यमन्त्रसंप्र-

मावस्थतत्तद्रवाकारा मनोवृत्तिरत्र विवक्षितोपाधिः। समष्टौ तु तादृशी मायावृत्तिर्वक्तुं शक्या। मानसीनः=मनोवृत्त्यवच्छिन्नः। एवञ्च मन्त्रात्मकचैतन्येन बोध्यमपि चैतन्यमित्युपाधिमात्रभेदे सति वाच्यवाचकसामान्ययोरैक्यमुक्तप्रायमेव। वाच्यवाचकविशेषावपि त्वीरितरीत्या परा चितिशक्तिर्निर्वर्णितमायामहिम्ना विश्वमयीभविष्णुतया स्वात्मसात्कुर्वती तयोर्भेदाविकल्पतद्विकल्पात्मकपश्यन्तीमध्यमादशामधिशय्य वैखरीभूमौ भेदं स्फुटतरं भासयन्ती तत्तद्व्यवहारं निर्वाहयति। एवञ्च "अक्षरमम्बरान्तधृते" रित्यधिकरणे प्रणवस्य तत्प्रतिपाद्यब्रह्मणश्च भेदव्युत्पादनं भाष्यकृतां प्रणवपदेनोपाधिमात्रविवक्षयेति न विरोधः। बृहदारण्यकद्वितीयाध्यायभाष्ये "अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः, तेषां पारम्पर्यगत्या यथैकस्मिन् महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने" इतिग्रन्थेन वाच्यवाचकात्मकसकलप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपताभिधानं त्वधस्ताद्विवेचितरीतिं मनसि निधायैव। एवञ्च वाक्शक्तिरेव चितिरित्यनुक्त्वा चितिरेव वाक्शक्तिरिति मण्डनमिश्रैरुच्यमानं समञ्जसं स्यात्। अनुस्यूतस्याकल्पितत्वं व्यभिचारिणश्च कल्पितत्वमित्यत्रागमा अपि भजन्तेऽनुकूलतामित्याकलनीयं किल कौलैरपीति प्रोक्तं पुरा।

इदन्त्ववधेयम्—तत्तदर्थविषयकासत्त्वापादकाज्ञानविरोधिचि-

हाय मध्यमावस्थेति। उपाधिमात्रेति। स्थूलसूक्ष्मनादेत्यर्थः। कौलैरिति। कुलं परसंवित्तत्त्वं षट्त्रिंशत्तत्त्वसमुदायश्च, तदुपगन्तृभिः, परसंवित्तत्त्वप्राप्त्युपायेष्वागमदर्शितोपासनाऽऽचारात्मकेषु निरतैरिति चार्थः।

न्निष्ठतया तत्तदर्थविषयकेच्छाजनकतावच्छेदकज्ञानत्वस्य, वृत्तिविशेषावच्छिन्नचिन्निष्ठतया चान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वयोग्यत्वरूपसुखत्वस्यापि कादाचित्कत्वेऽपि तदुपलक्षितव्यक्तेरिव तत्तद्रवसम्पृक्तचिन्निष्ठतया वाग्रूपत्वस्य कादाचित्कत्वेऽपि तदुपलक्षितव्यक्तेर्ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वाभ्युपगमे ज्ञानानन्दरूपैव चितिरितिवत् वाक्शक्तिरेव चितिरित्यप्युक्ति र्न दुष्यतीत्येषा दिक् ।

द्वैतप्रथाप्रयोजनचिन्ता ।

किञ्च विवर्तवादानभ्युपगमे सृष्ट्यादिकमपि नोपपद्यते तथाहि—परमेश्वरोऽनाप्तकामो वाऽऽप्तकामो वा, आद्ये तस्य संसारित्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु कथं प्रपञ्चोल्लासनप्रवृत्तिः, न च हसितादिसाम्यम्; तत्रापि स्वानन्दप्रकटनादेः प्रयोजनस्योत्प्रेक्षणसम्भवात्, आनन्दोच्छलत्तादिरूपाणां तेषां बहिर्मुखताविशेषरूपतयेह बहिर्मुखतायां बीजस्य वक्तव्यत्वाच्च, तस्या स्वाभाविकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात्, अतएव—अत्र निमेषादिसाम्यम्, देवस्यैष स्वभावोऽयमित्युक्तेरिति-न वाच्यम्, स्वाभाविकत्वेऽपिमिथ्यात्वेऽभीष्टसिद्धेरिति मायावादे एवेदं समञ्जसम् । यत्तु—कृतार्थानामाप्तकामानामेव क्रीडादिप्रवृत्तिरुल्लासात्, प्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसां तु रतिविरहिणामनभिमतैव क्रीडा भवति, न च वैषम्यनैर्घृण्यदोषः, न हि

एषा दिगिति । विमर्शरूपाया वा चितौ विमर्शतोपनायिकाया वा स्वभावभूतशक्तेः स्वरूपालोचनं किञ्चित्कृतं किञ्चिच्च करिष्यमाणं दिगर्थो ज्ञातव्य इत्यनया रीत्या विमर्शात्मकप्रकाशतापक्षोऽपि शक्यत एव व्यवहर्तुम् । विमर्शस्यान्तर्लीनताबहिरौन्मुख्ये चानुपदं चिन्तिते एव ।

मायाकारस्य विविधं प्रपञ्चं दर्शयतोऽङ्गसाकल्यवैकल्यविभागेन रागद्वेषविभाग इति; तदपि प्रपञ्चमिथ्यात्ववाद एव शोभते, न वा तत्रापि, वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारेऽप्याप्तकामत्वस्यासम्भवात्—तद्धि कामसामान्यशून्यत्वं वा प्राप्तसर्वकाम्यकत्वं वा, उभयथापि प्रवृत्तेरिच्छाव्याप्यत्वेन तदभावेऽसम्भवात्। द्वितीयस्य निर्विशेषतत्त्वे प्रसक्तेरेवाभावाच्च। मायानिबन्धतत्प्रसक्तौ च विषयलाभेनैव रतेरसम्भवात्, रतिसद्भावे चानवाप्तकामताया आवश्यकत्वादिति। ननु किमुक्तविकल्पद्वयेन, यतः स्वयमेव स्वेच्छापूरणक्षमः परमेश्वर इत्युक्तौ संसारित्वादिप्रसङ्गाभावादितिचेन्न, द्वैतमनुद्भास्य वोद्भास्य वा स्वेच्छापूरणक्षम इति विकल्पसम्भवात्, आद्ये द्वैतप्रतीतेरपलापापत्तेः, द्वितीये तु द्वैतस्य मृषात्मताया उक्तत्वेन विवर्तवादः समापतित एव, नहि तत्र तादृशविकल्पसम्भवः, आप्तकामत्वेऽपि भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वात्। तदिदमाहुर्मण्डनमिश्रादयः—"नहि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ती" ति। एवञ्च "क्रीड़ां करोति सृष्ट्यादिक्रमेण सर्वसाक्षिणी" त्यादिनिष्प्रयोजनत्वनिरायासत्वाभिप्रायेणैवावगन्तुमुचितम्। भ्रमश्च भ्रमाहितसंस्कारमूलोऽपि, कस्यचिद्वचसा रज्ज्वादावेव सर्पत्वप्रत्ययवतो बालस्य तत्सदृशे पुनः सर्पत्वप्रत्ययोद्भवदर्शनात्, प्रमात्वस्याप्रयोजकत्वाच्चेति न सत्यप्रपञ्चान्तरसिद्धिप्रसङ्गः। वस्तुतस्तु भ्रमाहितसंस्कारमूल एव, हट्टस्थरजतशुक्तिरज-

---

ऐश्वर्यस्य तदुत्थद्वैतप्रथायाश्च स्वाभाविकत्वम्।

भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वादिति। अत्र स्वहृदयमेतत्प्रकरणान्ते

वक्ष्यति, तेन—यस्य भ्रमो मुख्यजीवस्य वा जीवाभासस्य वा तस्यापि भ्रमविषयान्तर्गततयाऽन्यनिष्ठभ्रमविषयत्वेन कल्पितत्वसमर्थनेऽनवस्था, ईश्वरस्तु नास्ति मुख्यजीवातिरिक्तः, सन् वा सर्वज्ञोऽसौ न भ्रमभाजनमिति —शङ्का न प्रसज्यते। यदि च मुख्यजीवोऽनादिरेव व्यावहारिकः, तदापि 'यः सर्वज्ञः सर्वविदि'त्यादिश्रुत्यादिविषयोऽसावेव चेन्न भ्रान्तोऽसौ स्यात्, यदि चान्योऽपि स्यात्, तदापि सर्वज्ञस्य तस्य सर्वशक्तिमत्ताया अप्यावश्यकत्वेन शक्तेश्च कुर्वद्रूपतायाः स्वाभाविकतयाऽत्रार्थत्वेन निरङ्कुशैश्वर्यशीलस्य विलासः किलायं द्वैतभ्रमस्फारः स्यादितिवक्ष्यमाणार्थे पर्यवसानम्। नच मुख्यजीवेन कल्पितः सर्वज्ञः प्रातिभासिक एव; यतो जीवो व्यावहारिक ईश्वरस्तु प्रातिभासिक इति सात्त्विकचेतसा न भवानपि मन्येत। न चासर्वज्ञः स सर्वज्ञं कल्पयितुमपि शक्नोति; न चास्मदादिवच्छक्नुयात्, शास्त्रादिमूला ह्यस्माकं कल्पना, नच तस्यापि स्यादेवम्, शास्त्रनिर्माणमूलभूतकल्पनाया अप्यन्वेषणीयत्वात्। न चास्माकं स्वप्ने यथा भगवत्कल्पना तथा तस्यापि स्यात्; स्वाप्नकल्पनाया जाग्रत्कल्पनामूलकसंस्कारोत्थत्वात्। अथ पूर्वपूर्वकल्पोपलब्धकल्पनामूलकसंस्कारनिचयस्तस्यापि नाल्प इति चेत, किमेतावता? इदम्, यत्परमेश्वरो नास्ति कश्चिद्व्यावहारिकः किन्तु प्रातिभासिककल्पनामात्रजीवातुरेवेति चेदेवं तर्हि जीवस्यापि व्यावहारिकत्वं त्याज्यमिति तस्यापि किन्निष्ठकल्पनाप्रयुक्तत्वमिति दुरुत्तरमापद्यते। मुख्यजीवो व्यावहारिकः, परमेश्वरस्तु प्रातिभासिक इत्येवमभ्युपजिगमिषुस्तु कस्य गुरोः कृपापात्रमिति चिरं चिन्तयन्तोऽपि न विद्मः।

शुक्तिरजतादिवदीश्वरस्य कल्पितत्वं हि न विशेष्यांशमादाय स्यात्,

तस्य नित्यचिद्रूपत्वात्, किन्तु विशेषणांशं मायात्मकमादाय, तस्य च यदि शुक्तिरजतादिवत्प्रातिभासिकत्वं तदा कोऽन्योऽस्ति जीवत्वप्रयोजक उपाधिर्व्यावहारिक इति वक्तव्यम्, मनःप्रभृतेरपि मायासमुत्थिततयाऽभ्युपगतत्वेनेदानीं व्यावहारिकताया वक्तुमशक्यत्वात्। अथ जीवोऽप्यन्यनिष्ठकल्पनाप्रयुक्ततया प्रातिभासिक एव, अनवस्थितान्धपरम्पराऽभ्युपगमे तु लज्जा त्याज्यैवास्माभिरिति चेत्, संस्काराणां स्थायिताया औचित्यानीतत्वेन प्रातिभासिककल्पनानधीनताया: प्रागुपवर्णितत्वात्। अथैवमस्तु संस्कारराश्यवच्छिन्नश्चेतन एव जीवो व्यावहारिक:, ईश्वरस्तु गतो दृष्टिसृष्टिगर्भे एवेति चेच्चेतने संस्कारसद्भावप्रयोजकतया मूलशक्तेरावश्यकताया उक्तत्वात्। चेतनस्य स्वयमेव पूर्वपूर्वसंस्कारद्वारोत्तरोत्तरकल्पनाजालैरभिनवसंस्कारोपार्जनमनुमन्यताम्, प्रपञ्चप्रवाहानादिताया: केनापि त्यक्तुमशक्यत्वादिति चेच्चितेरेवं सति कौटस्थ्यप्रच्यवप्रसङ्गात्। अनुभवसिद्धैस्तैस्तै रूपै: सा केवलं भात्येवेत्येव वक्तव्यम्, गत्यन्तराणां निरस्तत्वात्, नहि दिक्कालतदवच्छिन्नानां बाह्यानां निरासे दिक्कालातीतानाधेयातिशयचितेरेव परिशेषे च काचिदन्या गति: स्यादिति चेदनागन्तुकचितेरागन्तुकभानात्मकतानुपपत्ते:। ननु स्वस्वनिरूपकसंवलितानां विषयितानां तावन्मिथ्यात्वमेव प्रागुपवर्णितप्रकारै:, एवं च तासां यातायातै: परमार्थचिते: कौटस्थ्यच्युतिप्रसक्तेर्दर्शयितुमशक्यतया स्वभाव एव तस्यास्तथाविध: कोऽपि येनासावागन्तुकतया शून्याऽपि तद्वती प्रतीयते परमिति स्वीक्रियतामिति चेत्तादृशस्वभावस्यैव सर्वपर्यनुयोगायोग्यस्य स्वातन्त्र्यापरपर्यायैश्वर्यपर्यवसायिन: शक्तिशब्देनोदितत्वात्। ईदृशस्वभाववादाभिप्रायेणैव

'सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः।
सति पुष्प इवामोदश्चिति सत्यां जगत्तथा॥'

इति महोपनिषदि निविष्टः श्लोको विलोक्यः। न च वाच्यम्—ऐश्वर्यस्य तत्समुत्थजगतश्च चित्स्वभावत्वे सत्यत्वं प्रसज्यत इति; चिद्भिन्नत्वादिनैव मिथ्यात्वं न तु चिद्रूपेणापि क्वचिदित्यस्योपपादितत्वात्। न च निर्वर्णितचितस्तादृशस्वभावोऽसम्भावनीय इति भणनीयम्, यतस्तदन्यस्य विलोपे तस्या एवासौ सम्भावनीय इति ब्रूमः।

अथैवमुच्येत, किमीदृशस्वभाववादाश्रयणेन, निर्विशेषतत्त्वावगतिर्यदि सम्पन्ना, तदा तद्वतो दृष्ट्या कदाचिदपि द्वैतप्रतिभासस्याभावेनैव तत्र कल्पकस्य तत्सहकारिविशेषस्य वा जिज्ञासाऽनुपपन्ना, यदि तु तादृशावगतिशून्यो जनः, तदा निर्विशेषेऽपि वस्तुतत्त्वे को वा द्वैतकल्पनाया उल्लासक इति कथं शङ्काप्युदीयात, आपाततो यदि निर्विशेषचिन्मात्रमवगत्य शङ्केत, तदापि विचारधाराधौतस्वान्ततारा‌हित्येन किञ्चिदविचारितरमणीयं कारणं परिकल्प्य तुष्येदसौ, न तु तावता वस्तुगतिरसौ स्यादिति निष्कारणक एव द्वैतप्रतिभास इति युक्तम्, अभ्रान्तेन निर्विशेषचिन्मात्रविदुषा कारणस्यानिर्णीतत्वादिति; तदेतत्तुच्छतरम्, निर्विशेषचिन्मात्रे कथं द्वैतप्रतिभास इति संशयस्यानिवारणे निर्विशेषसत्त्वस्यैवानिर्णीततापत्तेः, एवं च यद्यस्ति सद्योमोक्षपक्षः, तदा शास्त्रप्रणेतृबद्धजनजनितनिर्णयस्याविश्वसनीयतया गता दयनीयतां मोक्षकथा निरालम्बा, प्रसक्तं च तदाश्रयाणां शास्त्राणामनपवदनीयमप्रामाण्यम्। यदि तु नास्ति तादृशपक्षः, तदा जीवन्मुक्तेनैव प्रसक्तद्वैतप्रतिभासेन दूरीकरणीयोऽसौ संशयः, यदाह—'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्व-

दर्शिनः' इति । न च वाच्यम्—जीवानां ज्ञानेन सद्योमोक्षेऽपीश्वरप्रणीतशास्त्रादेव तत्त्वनिर्णयोऽन्येषां स्यादिति; द्वैतप्रतिभासोत्थापकानिर्णये निर्विशेषतत्त्वे ईश्वरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति ।

यदि तु कश्चिद्ब्रूयात्—भवतु मायाशक्त्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवेश्वरः, तस्य प्रातिभासिकत्वं तु प्रतिभाससमनियततया शुक्तिरजतादिवदस्त्येवेति; तत्रेत्थं प्रतिवक्तव्यम्, यदि किञ्चिद्व्यावहारिकं वस्तु स्वीकृत्य तत्र प्रातिभासिकलक्षणसमन्वयमात्रकृते सततमनवर्तमानः प्रतिभासः स्वीक्रियेत तद्विषयकः, तदा को विवादः, कादाचित्कप्रतिभाससमनियतरजतादिविलक्षणतायास्तस्मिन् वस्तुन्यागतत्वादेव । प्रतिभासोऽपि चासौ यदाकदाचिद्यत्किञ्चिच्छरीरावच्छेदेन सविकल्पको निर्विकल्पको वा वर्तत एवेत्येवं सततमनुवर्तमानतया प्रतिवादिनं प्रति नोपपादयितुमुचितः, सांशयिकत्वात् । अचिन्त्यशक्तिमत्त्वेन रूपेण चितो निर्विकल्पकागोचरत्वाच्च, अहमर्थादिविषयकप्रतिभासानां च तादृशचिदविषयकत्वात् । शरीरविशेषानवच्छेदेनैव तादृशप्रतिभासोपपादनं त्वीश्वरस्य सर्वज्ञतया स्वविषयकप्रतिभासस्यापि तस्मिन् सत्त्वेनादरणीयमेव, किन्तु नैतावता न तस्य व्यावहारिकत्वमिति ।

तस्मान्निरूपितं स्वभावविशेषात्मकमैश्वर्यमेव 'नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेः' इति न्यायेनानाद्यनन्तमादाय चितेर्जगत्कल्पकत्वमिति तादृश्या एव तस्या दृष्टिसृष्टिः शरीरविशेषानवच्छेदेन, तदवच्छेदेन तु सृष्टिदृष्टिरेवेत्येव युक्तमुत्पश्याम । भावना तु विजातीयशान्तरसलिप्सुना सर्वथैव द्वैतनास्तितताया अलीकतापर्यन्तधाविन्या अपि कार्या केन निराक्रियेतेति ।

तयोराविद्यकत्वाविशेषात्, स्वप्नजागरयोरविशेषमधिकृत्य चोक्तम्। किञ्च नानिर्वाच्यवादिना भ्रमत्वं व्यवस्थापनीयम्, अपि तु प्रमात्वं खण्डनीयम्, तत्खण्डनं च शारदायां द्रष्टव्यम्। न च मयापि प्रमात्वं न व्यवस्थापनीयम्, अपि तु भ्रमत्वं खण्डनीयम्; प्रमात्वखण्डने सति विषयसत्यताया असिद्धे भ्रमत्वखण्डनस्येष्टत्वात्।

ननु भवत्वेवं तथापि भ्रान्तिः कस्य? वस्तुतोऽङ्ग! न कस्यापि, यथाव्यवहारं तु भवादृशामस्मादृशाञ्च। तेऽपि के इति चेत्। वस्तुतो न केऽपि, यथाव्यवहारं तु यथानुभूयन्ते तथैव। तत्किं वस्तुतः शून्यतैव? न वस्तुतः सापि। वस्तुतस्तु यया प्रागुक्तनयेन क्षणिकतां दुःखरूपताञ्च स्प्रष्टुमप्यपारयन्त्या कालकलनातिपात्यानन्दरूपया चित्या भास्यते सा, सैव। तत्किं भ्रान्तिर्निर्मूलैव? वस्तुत एवमेतत्, तथाऽप्यनाद्यविद्यामूला सेति प्रक्रियालम्बिभिरालोक्यते। सा चोक्तरीत्यैवावतरीतुं मानपथं कथमपि

अधिकृत्य चोक्तमिति। 'आशामोदक तृप्ता ये' इतिश्लोकशारदायाम्। कथञ्चित्स्वप्नजागरयोर्विशेषान्तरसम्भवेऽप्याविद्यकत्वं समानमेव, अविद्या हि ब्रह्मस्वरूपतिरोधायिका शक्तिः, एवं च रज्जुसर्पादेरिवाधिष्ठानस्वरूपतिरोधानप्रयुक्ततया प्रपञ्चस्य विवर्तत्वं मिथ्यात्वाविनाभूतं भणितभङ्ग्येति जागरावगमानां भ्रमत्वं शुद्धब्रह्मातिरिक्तगोचराणां निर्बाधमिति भ्रमाहितसंस्कारमूल एव भ्रम इति पक्षो निरुपप्लवः। एवं चेश्वरदृष्ट्या दृष्टिसृष्टिरस्मदाद्यपेक्षया तु सृष्टिदृष्टिरितिनिष्कृष्टकल्पेऽपि नासङ्गतिः, ईश्वरस्य जीवन्मुक्तस्य च बाधकालीनद्वैतज्ञानवत्त्वेऽप्यस्मदादेर्भ्रमाश्रयतया एव वाच्यत्वात्।

क्षमत एव। वयं तु शुद्धानिर्वाच्यवादिनोऽविद्यामपास्यैव वर्तमाना लक्षणप्रमाणालोकेऽवलोकितदोषजाला न लेशतोऽपि दोषाविनाभूतप्रक्रियासमर्थनमर्थयामहे। ऊचिरे च श्रीसुरेश्वराचार्याः—

"सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी।
सहते न विचारञ्च तमो यद्वद्दिवाकरम्॥
अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम्।
यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्"॥ इति।

अनीदृशविचारधाराधिरूढमतिस्तु देवताप्रसादमनासाद्य नाद्वैततत्त्वं प्रतिपत्तुं प्रभवतीति तन्मतिमलक्षालनाय नेह यत्नः। येन केनापि यत्किञ्चित्खण्ड्यते तत्सर्वं सविशेषतया मुख्यवेदान्तसिद्धान्तबहिर्भूतमेव, प्रपञ्चमिथ्यात्वादिलक्षणादेरपि निरासस्य शारदायां यथायथं दर्शितत्वात्। यत्तु सुरगुरुणापि न शक्यं खण्डयितुम्, तदेव मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः। तच्च वाङ्मनसागम्यमप्यापातत आकाङ्क्षापनुत्तये एव निर्विशेषं ब्रह्मेत्युच्यते। निर्विशेषे न प्रमाणसम्भव इत्याक्षिपंस्तु 'भवदीयवाक्ये निर्विशेषपदं निर्विशेषं बोधयति सविशेषं वा, आद्ये स्थानान्तरस्थेन तेन निर्विशेषबोधनं कुतो न स्यात्, तात्पर्याधीना वृत्तिरितिनीते भव-

स्थानान्तरस्थेनेति। एतेनालीके न प्रमाणसम्भव इत्याक्षेपेणालीकसिद्धिप्रत्याशा प्रत्यादिष्टा, तावताऽऽक्षेप्तुरलीकबोधाभ्युपगमस्यौचित्यप्राप्तत्वेऽपि तद्बोधे प्रमात्वाप्रसक्तेः, नहि श्रुत्यादिकं तत्र प्रमाणम्, भवद्भिर्विशिष्टतयोच्यमानमेव च वस्तु विशेषणमपास्य वेदान्तिनोच्यते इति कथमलीकत्वशङ्कापीति भावः।

ताप्यनुमन्तव्यत्वात्। द्वितीये तु सविशेषे न प्रमाणसम्भव इत्यर्थपर्यवसाने स्वसिद्धान्त एव भवताऽऽक्षिप्तः स्या'दित्येवं प्रतिबोधनीयः। प्रामाणिकत्वव्यापकं सविशेषत्वमितिवदतापि सविशेषत्वाभाववति प्रामाणिकत्वाभावबोधोऽनुमन्तव्य इति तादृशबोधात्मकप्रमाविषयत्वं निर्विशेषे निर्बाधम्, अन्यथोक्तदोषात्। एवमुक्तव्यापकताज्ञानेन निर्विशेषे प्रामाणिकत्वग्रहप्रतिबन्ध इत्याद्यभिधानेऽपि द्रष्टव्यम्। अधिकन्तूक्तं शारदायाम्।

वस्तुतस्तु निर्विशेषे तादृशशब्दप्रयोगोऽपि तस्य मानहानिमानयति। न च वीतरागाणामीदृशो व्यापार इति शान्त्यपाराकूपारा महानुभावा मौनेन तदुपदिशन्ति। तदवोचन्—

चित्रं वटतरो मूले शिष्या वृद्धा गुरुर्युवा।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥इति।

नचेदृशावस्थास्थिति र्दैवतानुकम्पां विना, नचासौ तदुपासनां विना, न चैषा गुरोः कारुण्यं विना, न च यस्य न देशयति देशना दिशं दिशमस्पृशन्त्या अपि दृशस्तस्य गुरुताऽपि, न च यस्य नापारपुण्यपरम्परापरिपाकस्तस्य तादृशगुरोरासत्तिरपीति स्वस्वाधिकारानुरूप्येण काचिदाचर्या चर्येति कृतमनुप्रसक्तेन।

सर्वज्ञानयाथार्थ्यभङ्गः।

ननु यथार्थं सर्वं ज्ञानमिति कथं भ्रान्तिः? नच धर्म्यंशे ज्ञानमात्रस्य याथार्थ्यं सर्वसम्प्रतिपन्नमेवेति सिद्धसाधनम्; तज्ज्ञानीयविशेष्यताश्रयावृत्तिधर्मस्तज्ज्ञानीयप्रकारत्वाभाववानिति तात्पर्यात्, न च तथापि रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानप्रकारयो रजतत्व-

रङ्गत्वयोस्तज्ज्ञानीयविशेष्यावृत्तित्वाभावेन तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वाव्यावृत्तिः, तदवृत्तिधर्मस्तन्निष्ठविषयतावच्छेदकत्वाभाववान् तदवृत्तित्वादिति विवक्षितत्वात्। न च रजतत्वेनेदं जानामीत्यनुभवेन रजतत्वावच्छिन्नशुक्तिनिष्ठविशेष्यताकज्ञानसिद्ध्या बाधः, एवं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रवृत्तिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुतयापि तादृशज्ञानसिद्धौ बाध इति वाच्यम्, भवन्मतेऽपि रजतत्वप्रकारकनिर्णयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वप्रकारकनिर्णययोः प्रवृत्तेः पूर्वमावश्यकत्वेन ताभ्यामेव तादृशानुभवप्रवृत्त्योरुपपाद्यत्वात्। तत्किं गौरवमेवैतदन्यथाख्यातेस्तानवमातनोति? नैतत्; अन्यदपि तद्बाधकमस्त्येव, सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभं पश्यामीत्यनुभवाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः सौरभादौ मानाभावेन लौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषाद्युत्पत्तये ज्ञानलक्षणादेः सन्निकर्षतायां मानाभावात्। ननु सत्यमेतन्न ज्ञानलक्षणया निर्वाह इति, तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति दोषस्यापि हेतुत्वमुपेत्यान्यथाख्यातिरक्षाविधानं कुतो न स्यात्, यदाह खण्डनकारः—"प्रत्यभिज्ञायां तदर्थ इन्द्रियेणासन्निकृष्ट एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रम्, तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्, न तु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारिते" ति, नव्यतार्किकैरपि चायमेव पक्षः कक्षीकृत इति चेन्न, संयोगदोषयोरुभयोर्हेतुत्वे व्यभि-

---

सन्निकर्षतायां मानाभावादिति। प्रकृते हि लौकिकविषयतयैव चाक्षुषम्, रजतं पश्यामीत्यनुभवात्।

चारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वेन दोषस्य रजतभ्रमं प्रति हेतुतायाः कल्पनीयत्वेन च गौरवात्।

ननु शुक्तित्वप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं दोषस्य भवतापि वाच्यम्, सत्यम्, भवतोऽपि त्वेतत्तुल्यम्, यथा च सन्मात्रविषयकत्वासत्संसर्गविषयकत्वाद्यनुपपत्त्यापि नान्यथाख्यातिसम्भवस्तथा लक्षणप्रयोजनखण्डने हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशेषादौ च शारदायामेवानुसन्धेयम्। न च तथापि प्रवृत्तिसामान्यं प्रति संवादिप्रवृत्तिं प्रति विसंवादिप्रवृत्तिञ्च प्रति क्रमेण स्वतन्त्रोपस्थितेष्टतावच्छेदक—धर्म्यसंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानस्य दोषाधीनज्ञानस्य च कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवम्; सर्वत्रैव स्वाश्रयसमवेतत्वस्वसमानकालिकत्वाभ्यां रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालि-ज्ञानत्वेन हेतुतायाः शक्यवचनत्वात्। न चैवं नेदं रजतमिति ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तिः; रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावतद्व्याप्यावगाहिज्ञानानि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकरजतत्वप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेनानुगमय्य तादृशानुगतरूपावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्यापि प्रोक्तसम्बन्धाभ्यां प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशादिति चेन्न,

---

स्वतन्त्रोपस्थितेति। रजते नेदं रजतमितिव्यवहारस्थले प्रवृत्तिवारणायाभावाप्रतियोगित्वरूपं स्वातन्त्र्यं विवक्षितम्, तत्र भेदाग्रहस्त्वस्त्येव, रजते रजतभेदग्रहोपगमेऽन्यथाख्यातिप्रसङ्गात्। निवेशादिति। स्वविषयागृहीतासंसर्गकविषयकत्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं तु न निवेशितम्, असंसर्गा-

इदं रजतमितिज्ञानद्वयस्य नेदं रजतमितिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतत्वप्रकारताकबुद्धित्वानाक्रान्तत्वेन तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानापत्तेः। रजतं साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसाक्षिकविषयतायाः स्मृतावसम्भवेन त्रिवृत्करणप्रतिनिधिन्यायाभ्यां शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावस्य भवद्भिरभ्युपगतत्वेन सुरासदृशवस्तुनि सुरात्वप्रकारकप्रतीतेरप्युक्तरीत्या प्रमात्वेन तत्पानेन सुरां न पिबेदिति निषेधशास्त्रोल्लङ्घनेन प्रत्यवायापत्तेश्च। नच—विसंवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानद्वयीयविशेष्यताप्रकारतयो निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेण विशिष्टज्ञानवज्ज्ञानद्वयस्यापि रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वम्, एवञ्च नोक्तप्रतिबन्धकतानुपपत्तिर्न वोक्तरीत्या प्रत्यवायापत्तिः, स्वनिरूपकज्ञानानिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वाभ्यां प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिबुद्धित्वस्य भ्रमपदशक्यतावच्छेदकतोपगमेन तदनाक्रान्तसुरात्वप्रकारकप्रमाविशेष्यपानस्यैव प्रत्यवायप्रयोजकत्वात्, अन्यथाख्यातित्वं तु स्वाश्रयाभाववन्निष्ठत्वस्वनिरूपितत्वस्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैः प्रकारताविशिष्टविशेष्यताकत्वरूपमेव मया नाङ्गीक्रियते इति--वाच्यम्, ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावात्, न च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरेव मानम्, उक्तनिरूप्यनिरूपकभावसिद्धिं विना तदसिद्धेरन्योन्याश्रयात्। न च रजतत्वं स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्वनिरू-

---

ग्रहस्य भेदाद्ग्रहरूपस्याननुगतत्वात्। प्रतिनिधिन्यायेति। सोमाद्यलाभे तत्सदृशपूतीकादिग्रहणबोधकशास्त्रेण सदृशयोः परस्परावयवानुप्रवेशोऽनुमन्यत इति भावः। तदसिद्धेरन्योन्याश्रयादिति। एवं च भ्रमपदशक्य-

पितत्वाभ्यां शुक्तिनिष्ठविषयताविशिष्टाया अवच्छेदकताया अभाववत्, शुक्त्यवृत्तित्वादित्यनुमानेन फलतो ज्ञानयाथार्थ्यं प्रसाध्य भवदुक्तबाधकविधूननायोक्तविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः स्वीकार्यः; उक्तबाधकनिरासं विना तादृशानुमितेरुत्पादयितुमशक्यत्वात्, अप्रयोजकत्वाच्च, यथाहि पटावृत्तित्वेऽपि घटत्वस्य पटनिष्ठप्रतियोगितारूपधर्मावच्छेदकत्वदर्शनेन यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठधर्मनिरूपितावच्छेदकत्वाभाववानितिव्याप्तिरप्रामाणिकी, तथोक्तानुमानीयापि। यद्यपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः सांशयिक एवेत्युपपादितमनुमानखण्डनशारदायाम्, तथापि तस्य सांशयिकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य दुर्वारत्वात्। खण्डनविधाता त्वत्र "कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टविज्ञानसङ्कथा, सञ्जातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार" इति चतुर्थे परिच्छेदेऽभ्यधात्।

किञ्च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसाधनं विदधतो भवतोऽन्यत्रोदीरितस्य प्रमात्वादिखण्डनस्यावतारे कःप्रतिकारः? भ्रमेऽपि तादृशरीत्या दूषणोद्भावनसम्भव इति प्रतिबन्दिरेवेतिचेन्न, ज्ञानस्य तावद्विषय एव सर्वस्वम्, स एव तु तत्र तत्रोक्तरीत्योत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वाभ्यामपि दुर्निरूपतया यस्यालब्धसत्ताक इवाविद्यक इति मन्महे,

---

तावच्छेदके द्वितीयसम्बन्धासङ्गत्योक्तप्रत्यवायापत्तिरपि तदवस्थैवेतिभावः।

उत्पन्नत्वानुत्पन्नत्वाभ्यामपि दुर्निरूपतयेति। अत्रैव विज्ञानवादोपक्रमे शारदायां च प्रथमप्रकरणे 'मरुमरीचिकादावपी'ति पङ्क्तिव्या-

तस्य निर्धनस्य किमपहृत्य चेतः सन्तोषयिष्यसि। प्रमायास्तु खण्डनेन सविशेषविषयापहारे निर्धना सती सा भवतः किं प्रसाधयिष्यति। तस्मात्त्यक्तसर्वस्वा प्रमाकुलस्यापि सर्वस्वमाच्छिद्याविद्योदरे निक्षिपन्ती भ्रान्तिरेव विजृम्भते नतु प्रमितिरिति दिक्।

शरीरशरीरिभावभङ्गः।

ये तु चिदचिदुभयविशिष्टाद्वैतोपपादनाय "यस्य पृथिवी शरीर" मित्यादियथाश्रुतश्रुत्यर्थाभिमानेन वैशिष्ट्यप्रयोजकं शरीरशरीरिभावमिच्छन्ति, तैरसौ निर्वक्तव्यः। तथाहि न तावत् 'न तु दृष्टान्त-

---

ख्यानावसरे तद्राजहंसे चोक्तानां विषयाणां योजनया तादृशदुर्निरूपता प्रत्येतव्या। किञ्च प्रातिभासिकस्य यदि काचिज्जननी स्यात्, तर्हि साऽविद्यैवेति तस्या एव सदसत्त्वादिना धर्मान्तरैश्च दुर्वचत्वे तज्जन्यस्य सुतरां तथात्वमितिभावः। निर्विशेषस्य ब्रह्मणो निरासानुपपत्तिमभिप्रेत्याह सविशेषविषयापहार इति।

उक्तानुमानीयान्वयव्याप्तौ घटत्वादे दृष्टान्ततया शुक्तिसदृशावृत्तित्वमुपाधिः, व्यतिरेकव्याप्तावप्यनुकूलतर्कशून्यत्वम्। भ्रमपदशक्यतावच्छेदकनिरूपणं च सर्वथैवासङ्गतिमालिङ्गति, प्रकारतानिरूपकज्ञानानिरूपितापि विशेष्यता प्रकारतया निरूपितेति कः श्रद्दधीत, नहि ज्ञानविशेषमस्पृष्ट्वा विशेष्यता तत्संस्पृष्टप्रकारतां स्प्रष्टुमीष्टे। एवं चेत्थं दृढीकृतप्रत्यवायापत्तिपरिहाराय शुक्त्यादौ रजतादिसद्भावाभ्युपगमत्यागे रजतं साक्षात्करोमीतिप्रत्ययानुपपत्तिः, रजते साक्षात्कारविषयत्वासंसर्गाग्रहेण तु न तदुपपादनसम्भवः, उक्तानुव्यवसायस्य विशिष्टैकज्ञानतया अपलापस्याप्रामाणिकत्वादित्याशयेनाह इति दिगिति।

भावा'दितिसूत्रस्थश्रीभाष्यानुसारेण यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्यं तत्तस्य शरीरमिति युक्तम्, जडे नियामकत्वाप्रसक्तेश्चेतनपदस्याव्यावर्तकत्वात्, चिदचिदुभयस्य द्रव्यत्वे द्रव्यपदस्याप्यव्यावर्तकत्वात्, गुणादेर्द्रव्यातिरेके तु तेषां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेः, सर्वपदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्ततया द्वित्रादिधर्मानादाय पश्वादौ देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारप्रसक्तेश्च। उत्पत्तेरपि सर्वपदार्थान्तर्भावे तु नित्यानां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेश्च। चित्त्वाचित्त्वान्यतरस्य प्रत्येकमन्यतरत्वेन वा तदुभयस्य वा नियम्यतावच्छेद कत्वेऽव्याप्तेर्ब्रह्मण्यतिव्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसक्तेश्च।

एतेन—तदीयकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूपं तन्नियम्यत्वमेव तच्छरीरत्वम्, तदीयत्वस्य समभिव्याहारलभ्यत्वेन तु परिशिष्टमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति परास्तम्, ईदृशनियम्यतावच्छेदकस्यापि निरूप्यत्वेनोक्तदोषात्। अन्यथा कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशसामान्यकत्वं ज्ञेयमित्यज्ञानात्। हस्तादौ देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारापत्तेश्च, पर्वतादौ चेष्टायां मानाभावेन तेषां भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च। चेष्टापदेन स्पन्दमात्रविवक्षायामपि गुणादेर्भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च, देवदत्तीयमृतशरीरस्पन्दस्य यज्ञदत्तादिकृतिप्रयुक्तताया अपि सम्भवेन प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवाच्च, जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यादौ जीवत्पदोपादानेन लौकिकानामिव वैनयिकानामपि मृते शरीरत्वस्येष्ट-

नियम्यतावच्छेदकत्वे इति। पृथिवीत्वादिना रूपेण नियम्य-

त्वात्। एतेन पूर्वं शरीरतया स्थितस्य द्रव्यस्य चेतनवियोगानन्तरक्षण एव नाशाभ्युपगम इति नाभ्युपगन्तव्यम्, अत्यल्पच्छेदमुक्तम्, परिणामभेदेन द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वेन जीवद्दशायामप्युपचयापचयदर्शनेन शरीरनाशस्यावश्यकत्वात्, परन्तु शरीरत्वव्यवहारः सर्वत्र समान एवाबाधितः। न च मृतं शरीरमन्यदीयं जायत इति वक्तुं शक्यम्। पूर्वशरीरतया परिक्लृप्तसंघातैकदेशत्वेन मृते शरीरत्वव्यवहार इति तु ब्रुवाणे जीवद्दशायामुपचयावस्थशरीरैकदेशत्वेनापचयावस्थेऽपि शरीरत्वव्यवहारो न तु वस्तुतस्तस्य शरीरत्वमित्यपि कुतो न ब्रूयात्। विभूनां निस्स्पन्दतयाऽव्याप्तेश्च। नित्यानां कालादीनां सत्ताया अपि कृतिप्रयुक्तत्वाभावेन धात्वर्थमात्रस्य चेष्टापदेन विवक्षायामप्यनिस्ताराच्च। धातुवाच्यतयोपदर्शनीयक्रियावाचकत्वेन धातुत्वस्य निवेशेऽन्योन्याश्रयेणाखण्डोपाधिताया अपि प्रतीतिनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रयपराहततयाऽशक्यवचनत्वेन भ्वाद्यन्यतमत्वेन निवेशे व्यक्त्यानन्त्येनानुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चप्रवेशेन दुर्ग्रहत्वप्रसङ्गाच्च। स्वत्वघटितत्वेनापि शक्यतावच्छेदकानुगमासम्भवाच्च।

एतेन यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यं तत्तस्य शरीरमित्यस्य प्रागुक्तदोषकलुषितस्य व्याख्यानभूतं तदीयकृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकत्वं तच्छ-

---

त्वानुपपत्तिस्तु सर्वपक्षसाधारणो दोषः स्पष्ट एव। इति वक्तुं शक्यमिति। मृतशरीरस्यान्यदीयत्वे पूर्वतनस्वामिनोऽन्त्येष्ट्यादिजन्यफलभागितानापत्तेरितिभावः।

रीरत्वमित्यपि निरस्तम्, अवच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वात्, हस्तादावतिप्रसङ्गात्, उक्तरीत्या मृतशरीरमादाय प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवात्, अननुगमात्, पतनप्रतिबन्धकपदवैयर्थ्यात्, अगुरुप्रतियोगिकसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवेनाव्याप्तेश्च। न च जगदाधारत्वबोधकश्रुतिबलादेवागुरोरपि तादृशसंयोगाभ्युपगमः; अगुरोस्तादृशसंयोगादर्शनेन जगदाधारत्वमेवान्यादृशमित्यस्यापि सुवचत्वात्, उपपादितो हि दर्पणप्रतिबिम्बन्यायः। विभूनामजसंयोगस्वीकारेण तस्य कृतिप्रयुक्तत्वाभावेनाव्याप्तेश्च। संयोगे जन्यत्वोपादाने तु जन्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वोत्पत्तिमत्त्वाद्यनेकविधत्वेनोत्पत्तिप्रागभावत्वयोरपि तथात्वस्य चतुर्थे शारदायां दर्शितत्वेन च कस्या विधाया इहोपादानमित्यत्र विनिगमकाभावेन शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गाच्च। तत्रैव सर्वासां विधानां प्रतिविधानाच्च।

एवं यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना शेषतैकस्वरूपं तत्तस्य शरीरमित्यप्युक्तरीत्या निराकार्यम्, शेषत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च। यत्तु—प्रकृते कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपशेषत्वाभिप्रायेण ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात्

यत्तु प्रकृते इति। द्वितीयावच्छिन्नान्तमवच्छेदकताविशेषणम्। ज्ञानवतः कार्यत्वे कारणत्वे च तयोरवच्छेदकता ज्ञानगता सम्भाव्यतेऽपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्ना, परन्तु ज्ञानस्यापृथक्सिद्धिसम्बन्धो न

ब्रह्मनिष्ठकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये सत्त्वात्। अत्र ज्ञानं देवदत्तस्य शरीरमितिव्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वमपृथक्सिद्धिसम्बन्धे निवेशितम्, ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वाभावात्। न च शरीरविशिष्टत्वेन जीवस्य सुखादिकारणतायामेव शरीरस्यावच्छेदकत्वं सम्भवति, नत्वेवम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण जीवविशिष्टशरीरत्वेनापि कारणतायां कार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गात्, अपि तु स्वातन्त्र्येणैव कारणता जीवस्येति कथमवच्छेदकत्वं प्रसिद्धशरीरे इति वाच्यम्, कारणत्वस्य प्रयोजकतासाधारणस्य विवक्षितत्वात्, एकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वेन च कार्योत्पत्तिप्रयोजकतोपगमेन जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतामादाय प्रसिद्धशरीरे समन्वयात्। उक्तावच्छेदकतायामपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च भृत्यविशिष्टराजादेः कार्यकारित्वेऽपि न भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारापत्तिरिति। तदसद्, तुल्ययुक्त्या ज्ञाने भगवच्छरीरत्वस्याप्यनापत्तेः। तत्कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया एकत्वे सामग्र्यां शरीरस्यापि प्रवेशावश्यम्भावेन जीवनिष्ठायामिव स्वनिष्ठायामपि प्रयोजकतायां शरीरस्यावच्छेदकताया

ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताक इत्याह ज्ञानप्रतियोगिकेति। प्रसिद्धशरीरे समन्वयादिति। सामग्र्या एकविशिष्टापररूपत्वे जीवस्य विशेष्यत्वे तन्निष्ठप्रयोजकतायामवच्छेदकता यथा शरीरे, तथा शरीरस्य विशेष्यत्वे तन्निष्ठप्रयोजकतायामवच्छेदकता जीवेऽपीत्येवं तत्रातिव्याप्तिस्तु न शङ्कनीया, शरीरस्य ज्ञानशून्यतया तदनुयोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छि-

अनुपपन्नाया एवापत्तेश्च, तादृशप्रयोजकताया नानात्वे तु किन्नियामकम्, तत्कार्यस्यैकत्वात्। प्रयोजकतावच्छेदकस्य नानात्वमेव नियामकम्, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेनैकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वस्यैकत्वासम्भवादिति चेदेवं तर्ह्येकविशिष्टापरात्मिकायास्तत्कार्यसामग्र्या अपि नानात्वमिति तत्कार्यं नानासामग्रीकमिति सर्वजनानुभवापास्तव्यवहृतेरापत्तिः। किञ्च स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं किं विशेषणकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशेष्यकार्यत्वप्रयुक्तं वोभयकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष एव वा, नान्त्यः, विशेषणविशेष्ययोरकार्यत्वे तस्य कार्यताया वक्तुमशक्यत्वात्, न तृतीयो नापि द्वितीयः, ब्रह्मणः कार्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, नाद्यः, वैशिष्ट्यनिरूपणं विना विशेषणस्य कार्यतया विशिष्टे कार्यताव्यवहारस्याशक्यसमर्थनत्वात्, न च शरीरशरीरिभावसम्बन्ध एव वैशिष्ट्यम्; तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न चापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, अतएव कार्यतावच्छेदकतावच्छेद-

---

कानुयोगिताकत्वाभावादिति भावः। व्यवहृतेरापत्तिरिति। नानापदेनाभेदविरुद्धभेदप्रयुक्तो व्यवहारः, प्रकृते तु सामग्रीत्वानां भेदप्रयुक्तः सामग्रीगतो भेदाभेद एवेति यदि कश्चिद्ब्रूयात्तदाप्याह किञ्च स्थूलेति। वस्तुतस्तु विज्ञानवादोक्तानुभविकरीत्या तत्र बुद्धावेव कश्चिद्विशेषो नतु विषये, तावन्तस्त एव च पदार्थाः स्वतन्त्रप्रतिपत्तृसमर्पितेन वैज्ञानिकेन = विलक्षणविज्ञानमात्रप्राणेन विशेषणविशेष्यभावेन भूषिताः, तथा च सामग्रीत्वानां बुद्धिविशेषात्मकतया नानात्वे सामग्र्या अप्येकत्वमशक्यं वक्तुम्, बहवो हि पदार्थाः कथमेकतां प्राप्नुयुरिति सामग्र्यपि विलक्षण-

कतया स एव प्रागुक्त इति वाच्यम्, तस्यातितुच्छत्वात्, तद्धि यावत्सत्त्वमसम्बन्धानर्हत्वमिति भवद्भिर्निरुच्यते, तत्तु स्वसत्ताव्यापकसम्बन्धयोग्यताकत्वं वा स्वसत्ताव्यापकोऽसम्बन्धयोग्यत्वस्याभावो यस्य तत्त्वं वा, उभयत्रापि पूर्वोक्तरीत्या मृतेऽपि शरीरत्वव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनाव्याप्तिः। आद्ये च योग्यतावच्छेदकत्वं न शरीरशरीरिभावस्यैव, अन्योन्याश्रयात्, न चान्यदपि सम्भवतीत्युक्तम्, सम्बन्धपदेन कालिकादिकमादाय हिमवद्विन्ध्यादेरप्यपृथक्सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च, विशिष्यैव संयोगादेर्निवेशेऽपि देवदत्तादिशरीरे एवोत्पन्नविनष्टयूकादेरपि देवदत्तादिशरीरापृथक्सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च। चिद्वर्गस्य घटादेश्च भगवति समवायाभावाच्च। एवं द्वितीयोऽपि परासनीयः। अपृथक्सिद्धेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकसम्बन्धत्वे तु प्रतीतिविषयविशेषयोःपरस्परायत्तसिद्धिकतया परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति।

एवं यथासम्भवमुदीरितदोषैरेव न्यायसिद्धाञ्जनोक्तं 'यस्य चेतनस्य यदवस्थमपृथक्सिद्धं विशेषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमिति, ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथकसिद्धत्वसम्बन्धनिरूपितं द्रव्य-

---

धीरेवेति दूढ एवोक्तव्यवहृत्यापत्तिदोषः। प्रामाणिकत्वेनाव्याप्तिरिति। ननु मृतेऽपि शरीरे शरीरिसम्बन्धाभावेऽपि तद्योग्यत्वमस्ति, तथाच प्रथमे नाव्याप्तिः, द्वितीये परमस्तु, असम्बन्धसत्त्वे तद्योग्यताया अवश्यम्भावेन तस्या अभावासम्भवादित्यत आह आद्ये च योग्यतेति। द्वितीयोऽपि परासनीय इति। असम्बन्धयोग्यत्वाभावे कौतस्त्याकाङ्क्षानिवारकत्वं सम्बन्धयोग्यत्व एवेतिप्रागुक्तदोषः, असम्बन्धयोग्यत्वस्यापि

त्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति च पूर्वोक्तलक्षणत्रयफलीभूतं निरस्तम्।

यत्तु अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्वम्, अन्त्यावयवित्वे सतीन्द्रियाश्रयत्वम्, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकत्वं वा शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तार्किकमतम्। तन्न, चेष्टाया उपलक्षणत्वे उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य मृतशरीरसाधारणस्य निर्वक्तव्यत्वात्, विशेषणत्वे तु मृतशरीरे एवाव्याप्तेः, एवं द्वितीयतृतीययोरपि द्रष्टव्यम्, अवयवित्वञ्च विज्ञानवादे निरस्तम्। अतएव अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वम्, जातिश्च तादृशी मानुषत्वचैत्रत्वादिरित्यपि—न युक्तम्, अधस्तात् देशकालानुगमस्य संसृष्टवस्तुमात्रे निरासेन जातिमात्रस्य निरस्तत्वाच्च। शारदायां पर्याप्तेर्निरस्तत्वेनान्त्यावयविभिन्नवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावमुभयाभावादिसाधारणं द्रव्यत्वादावादायातिव्याप्तेश्च। तत्तत्पदार्थत्वेन लक्ष्यताया अपि तत्र निरस्तत्वेन तादृशजातिमत्त्वस्यैव लक्ष्यताच्छेदकतायां विरोधाच्च। जातित्वस्याखण्डोपाधित्वेऽन्योन्याश्रयेण सखण्डत्वे चाननुगततयानुगमकत्वासम्भवेनानन्तानां तादृशजातीनां प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यादिकमूहनीयम्। अन्येतु—आद्ये देवदत्त

च निरूपणीयं प्रसज्यतेऽवच्छेदकमिति भावः। अन्योन्याश्रयेणेति। अखण्डोपाधेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूपणीयतया प्रतीतिविषययोर्विशेषद्वयस्य परस्परायत्तसिद्धिकत्वमिति भावः। सखण्डत्वे इति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वरूपत्वे इत्यर्थः। समवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषो नानैव। अत्राधिकं चतुर्थपरिच्छेदे

ईश्वरस्य शरीरमितिव्यवहारस्य तार्किकानभिमतस्य प्रसङ्गः, ईश्वरकृतिप्रयुक्तचेष्टावत्त्वस्य देवदत्ते सत्त्वात्, चेष्टाया कृतिप्रयुक्तत्वमादायैव देवदत्तस्य शरीरमिदमिति व्यवहारात्, कृत्यसाधारणकारणकत्वस्य षष्ठ्यर्थतास्वीकारेणातिप्रसङ्गवारणेऽप्यहल्यादिशरीरभूतशिलादावुक्तलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव। द्वितीये इन्द्रियवत्त्वं समवायेनासम्भवापादकम्, संयोगेन तु घटादावतिप्रसक्तम्, स्वजन्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तु रामादिशरीरेष्वव्याप्तम्, ईश्वरज्ञानस्य भवतां नित्यत्वात्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्षत्वाच्च, शिलादिरूपाहल्यादिशरीरेऽव्याप्तिश्च। तृतीये वेश्मादावतिव्याप्तिः, नच स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्य भोगनिरूपितावच्छेदकतायां निवेशान्न दोषः, वेश्मनः स्वावयवातिरिक्तदेहरूपदेशावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वादिति युक्तम्; परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वापत्तेः, ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या रामादिशरीरेऽव्याप्तेश्च, अतएव—'अपीतौ तद्वदि'ति सूत्रे श्रीभाष्ये ईश्वरानन्दे व्याप्यवृत्तित्वरूपं निरतिशयत्वमुक्तमिति वदन्ति।

शरीरत्वस्य जातित्वं तु पृथिवीत्वादिना साङ्कर्येण तार्किकैरपि नानुमन्यते, निरस्तञ्च जातिमात्रं प्राक् शारदायां च। अतएव तत्तद्गोव्यक्तिभेदकूटवदवृत्तिविषयतासम्बन्धेन यावद्गोव्यक्तिषु सम्बद्धं तावद्विषयकज्ञानमेव 'इयं गौ'रित्यादौ स्वरूपतः प्रकारतया

सामान्यखण्डनशारदायामनुसन्धेयम्। रामादिशरीरेष्वव्याप्तमिति। यदि तु तेष्वनित्यज्ञानस्यापि स्वीकारो न तिरस्क्रियते, अन्यथेन्द्रियाणां तेषु व्यर्थप्रायत्वात्, तदाप्याह शिलादिरूपेति।

भासमानं गोत्वमितिरीत्या शरीरत्वनिरुक्तिर्न सङ्गता, किञ्च भेदकूटस्यासर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वेन विशिष्य च सर्वासां गोव्यक्तीनां शब्देनापि प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो निवेशनीयः, तत्र च 'इयं गौ'रित्यत्र स्वरूपत एव ज्ञानभानोपगमेन विषयतानवस्थानस्याभावेऽपि लक्षणज्ञाने तस्यावश्यकत्वमेव, नहि 'इयं गौ'रित्यत्र यज्ज्ञानं स्वरूपतो भासते तदेव गोत्वमित्यभिधानमात्रेण परः प्रतिपादयितुं शक्यते, व्यक्तिविशेषे एव तस्य सम्बन्धित्वशङ्काऽनिवारणादित्यवधेयम् । जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे गवादिशब्दवच्छरीरशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वानुपपत्तिरित्यपि केचित् ।

लक्षणखण्डनप्रयोजनम् ।

ननु लक्षणखण्डनेनैतेन किं कृतं स्यात् ? एवं तर्हि तन्निरूपणेनापि न किञ्चित् स्यात्, तेन यदि वस्तुसाधनं तर्ह्येतेन तद्बाधनमपि स्यात् । ननु परिच्छेत्तुमनर्हायाः परमेश्वरविभूतेरस्य प्रपञ्चस्यालौकिकत्वेनाप्यनिर्वचनं सम्भाव्यते, मिथ्यात्वं तु कुतः ? अविभूतिश्चासौ परमात्मा कथमिवोपास्यः स्यादिति चेच्छ्रद्धालुतया भगवत्कृपाभाजनेनापि भवता 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्व'मिति न्यायविषयता नातिक्रम्यते,

तद्बाधनमपि स्यादिति । आपातरमणीयाभ्यां लक्षणप्रमाणाभ्यां व्यावहारिकत्वसिद्धिं प्रति न वयं विरोद्धारः, ताभ्यां पारमार्थिकत्व-

संसृष्टवस्तुमात्रस्य खण्डनावतारपात्रतया विभूतिसंसृष्टःपरमात्मापि तथा मा भूदित्यसंसृष्टस्यैव तस्योपगन्तव्यत्वे स्वतःसिद्धत्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव तस्य स्वात्मकं पारमार्थिकी विभूतिः, अन्या तु तदात्मकतादृष्ट्या पारमार्थिकत्वेन पूर्वोक्तरीत्योच्यमानापि तदन्यत्वेन बाधिततयाऽद्भुताऽपि मिथ्याभूतैव नत्वलीकेति न दोषः। अलौकिकत्वं हि मायामहिम्नैवेति मायिकत्वमेवोपोद्बलयति। अन्यथा तु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरितिमर्यादातिक्रमे यत्किञ्चिद्यत्र क्वचिदेव स्वीकार्यं किमिति न स्यात्, तस्माद्विचारस्य तादृशमर्यादामादृत्यैव प्रवर्तनीयत्वे लक्षणप्रमाणयोः केनापि निरूपणासम्भवेन द्वैते वस्तुत्वबाधनध्रौव्यमेव, अधिकं तूक्तं शून्यवादे। यद्यपि तादृशमर्यादा ब्रह्मणि त्यक्ता, तथापि स्वतः सिद्धे एवासाधनीये तस्मिन्, न तु परतः सिद्धेऽपि, नहि लक्षणं विना प्रमाणमात्रेणैव वस्तुसिद्धिरस्तु, अनुभूयते हि प्रपञ्च इति शक्यं वक्तुम्, इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति विभागस्यापि लक्षणनिरूपणं विनाऽसम्भवदुक्तिकत्वात्, तस्माद्द्वैतसत्यत्वेऽभिनिविष्टस्य निरूपणासमर्थस्यालौकिकत्वोक्तिमात्रेण न निस्तारः, यथा च विशिष्टाद्वैतं द्वैतस्यैव नामान्तरकरणं तथोक्तं स्वातन्त्र्यवादशेष इति कृतमतिमसृणमतिना साकं वाग्विलासेनेति।

सिद्ध्युपगमे तु तयोः खण्डनमवतार्यत इति भावः। खण्डनावतारपात्रतयेति। कस्यचिद्धि क्वचित्साधनमिति संसृष्टवस्तुमात्रसिद्धेः संसर्गसिद्ध्यधीनत्वमितिसंसर्गसिद्धेरपि तथात्वेनात्माश्रयादिकमिति संसर्गातीतमेव परमार्थतत्त्वमिति भावः।

एवञ्च सम्बन्धान्तरस्यासम्भवदुक्तिकत्वे आध्यासिक एवा-वशिष्यते सम्बन्ध इति "यस्य पृथिवी शरीर" मित्यादिश्रुतिरप्या-ध्यासिकनियम्यत्वेनैवोपपाद्येति सिद्धमचितश्चिदध्यस्तत्वमिति ।

शक्तेः सत्यत्वासत्यत्वयो र्निवृत्त्यनिवृत्त्योश्च चिन्ता ।

अयम्पुनरेतत्प्रकरणार्थनिष्कर्षः—ब्रह्मैव पारमार्थिकं तत्त्वम्, तस्यास्त्येका मायाख्या शक्तिः, सा च वस्तुतस्ततोऽभिन्नापि कल्पित-तद्भेदवती, ब्रह्मणः सत्यत्वेन तु तद्रूपेण सा सत्येत्युच्यते, ब्रह्मातिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वेन तु तेन रूपेण सा मिथ्येति कथ्यते । स्वरूपतः सा सत्या वा मिथ्या वेति प्रश्ने तु स्वरूपं यदि ब्रह्म-रूपत्वं वा ब्रह्मभिन्नत्वं वा विवक्षितं तदोक्तमेवोत्तरम्, यदि तु मायात्वशक्तित्वदृश्यत्वादिकं, तदा धर्ममात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्त-द्धर्मेण रूपेण सा मिथ्यैव । एवं सति तत्तद्धर्मोपलक्षितं स्वरूपं सत्यं स्यादितिपर्यनुयोगे त्विष्टापत्तिरेव, ब्रह्मण एव सर्वधर्मोप-लक्षितत्वात् । घटत्वादिनापि तस्यैव व्यवहारात् । सा च शक्ति-

---

अथ बाह्याभाससम्भिन्नज्ञानेच्छाक्रियादशोन्मीलकं शक्त्याख्यं ब्रह्मस्वभावविशेषं पूर्वं निर्वर्णितमप्युपसंहारव्याजेन विशदयितुमाह अयम्पुनरित्यादीति । कल्पिततद्भेदवतीति । ईदृशभेदसद्भावेऽपि 'अतोऽन्यदार्त्तम्' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्मान्यत्वेन शक्ते र्न ग्रहणसम्भवः । गुणगुण्यादौ भेदाभेदस्थले नीलो न घट इत्यादिव्यवहारादर्शनेनाभेदा-सहिष्णोरेव भेदस्य नञादिपदबोध्यत्वोपगमात् ।

रनुपपन्नार्थप्रदर्शकत्वरूपस्वातन्त्र्यशालितयाऽपर्यनुयोज्या सत्यत्वे मिथ्यात्वे वोक्तरीत्या स्वानुरूपान् भ्रान्तान् भ्रमविषयान् भ्रमांश्च नैकविधान् स्फारयति, स्वयमेवोद्भासितेन चोपायकलापेन कांश्चिन्मुक्ततया भासयति, वस्तुतस्तु न बन्धो न वा मोक्षः। नन्वेवं भ्रमनिवृत्तिरेव मायाया निवृत्ति र्न तु स्वरूपतोऽपि तस्या निवृत्तिरिति स्यादित्याक्षेपे तु पूर्वोदीरितरीत्यैवोत्तरम्, यथा मिथ्या तथा निवृत्ता, यथा तु सत्या तथाऽवशिष्टेति चिदतिरिक्तं नावशिष्टम्।

अनादिरपि सर्गप्रलयप्रवाहः सान्त इति केषाञ्चिद्ब्रह्मवादिनां मतस्य निराकृतिः।

नावशिष्टमिति शब्देन बोध्यमाननिषेधस्य गतिं तु खण्डनचरमपद्यशारदायामवोचाम। यदि तु तत्रैवोक्तरीत्या न भावाद्वैते—

अनुपपन्नार्थप्रदर्शकत्वेति। द्वैतप्रतिभासनयोग्यत्वेत्यर्थः, द्वैतस्यैव परस्मिन् ब्रह्मण्यनुपपन्नत्वात्। यद्यपि तादृशस्वातन्त्र्यमेव शक्तिः, सा च चितेरेव, तथापि विवक्षावैचित्र्येणोपचारमाश्रित्य शक्तौ तादृशस्वातन्त्र्यमुक्तम्, तस्याश्चिदभिन्नतया उक्तत्वात्।

भावाद्वैतखण्डनम्।

न भावाद्वैते इति। दृश्यध्वंसस्य जन्यतया ब्रह्मानात्मकस्य सत्यत्वं वा मिथ्यात्वं वा, आद्येऽद्वैतश्रुतियुक्तिस्वातन्त्र्यभङ्गः, जन्यस्यापि तस्य सत्यत्वे दृश्यमात्रस्यापि सत्यतया किमपराद्धम्, तत्र दृश्यत्वादेर्व्यभिचारित्वात्, ध्वंसभिन्नत्वे सति दृश्यत्वादे मिथ्यात्व-

न वा स्वस्वेतरसर्वदृश्यनाशस्य वृत्त्यात्मकचरमक्षणात्मत्वे—

व्याप्यत्वं त्वप्रयोजकतापराकृतम्। द्वितीये त्वविद्यां विना कथं मोक्षे तस्य सद्भाव इति मिथ्याभूतेन तेन साऽप्याक्षेप्स्यैवेति विशीर्णा मोक्षकथा तपस्विनीत्याशयः।

श्रीनृसिंहाश्रमस्वामिनां मतस्य निरासः।

स्वस्वेतरेति। स्वं वृत्तिः। वृत्तिनाशोऽपि वृत्त्यात्मक इति तावत्पूर्वपक्षतयोपक्षिप्यमाणमपि मनो ग्लानिमानयति, किम्पुनः सिद्धान्तविधयाऽभिधीयमानमित्याश्चर्यपदमेतत्। न च वृत्तेः सकलदृश्यत्वेन नाशं प्रति प्रतियोगित्वम्, तत्क्षणव्यक्तित्वेन तु नाशत्वाश्रयत्वमिति वाच्यम्, सर्वथैवानुभवासंस्पर्शितया 'नहि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोहती'तिन्यायेन रूपभेदेनेदृशसमाधानानां बहिष्कार्यत्वात्। अत एव—घटाभावे न घटोऽननुभवात्, नापि घटाभावः, आत्माश्रयप्रसङ्गादिति घटाभावाश्रयको घटाभावप्रतियोगिकश्चात्यन्ताभावो यथा स्वीक्रियते, तथा ज्ञानात्सर्वं दृश्यं नष्टमिति प्रत्ययबलादनुयोगिताविशेषरूपध्वंसत्वं वृत्तिघटितसर्वदृश्यप्रतियोगिताकं वृत्तिरूपचरमक्षणाश्रयकं स्वीक्रियतामिति—निरस्तम्। किञ्च—घटाभावाभावस्य घटस्थानीयस्य स्वप्रतियोगिस्वरूपघटाभावात्मकताया उपगमे घटवत्येव घटाभावः प्रमीयेत न त्वन्यत्र, अनुपगमे त्वभावस्य स्वप्रतियोगिरूपतायां नेदमुदाहरणम्, ज्ञानात्सर्वं दृश्यं नष्टमिति प्रत्यये तु न किञ्चिद्बलम्, तदीयप्रमात्वस्यानिर्णीतत्वात्, प्रस्तुतया रीत्या तद्विषयस्य नाशस्य दुर्निरूपताया एव प्रदर्श्यमानत्वात्, तस्य सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पकवलना ह्यनुपदमा-

कलितैव। तद्भीरुतयैव च नाशस्यात्युपहसनीयाऽपि प्रतियोगिरूपता भवद्भिः स्वीकृता, चरमक्षणस्यान्यस्य तदाऽलाभेन वृत्त्यात्मकत्वमेवेति कृत्वा। स्वरसतश्च न तादृशप्रत्ययस्य नाशे प्रतियोगिरूपतासमर्पकत्वमपीति त्यागमेव सर्वदृश्यनाशपक्षस्यानुमोदनीयं मन्यामहे।

अद्वैतसिद्धिकारपर्यन्तानां केषाञ्चिन्मतस्य निरासः।

ननु जन्यस्यापि दृश्यनाशस्य ब्रह्मरूपतायां हानिः का? ननु जन्यत्वानुपपत्तिरेव। इदानीमपि तद्व्यवहारस्य प्रामाणिकत्वापत्तिश्च, ब्रह्मणः सद्भावात्। न च चरमवृत्त्युपलक्षितब्रह्मरूपतायां नायं दोषः; गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयादित्यादौ भाविगार्हस्थ्यादेरप्युपलक्षणतादर्शनेन दोषतादवस्थ्यात्। न च ब्रह्मणि दृश्यनाश इतिव्यवहारस्तावदिष्ट एव, इदानीं ब्रह्मणि दृश्यनाश इति तु न शक्य आपादयितुम्, एतत्कालावच्छिन्नत्वस्य चरमवृत्त्युपलक्षितवस्तुन्यभावादिति वाच्यम्, एवं सति चरमवृत्त्युपलक्षितत्वस्यैतत्कालावच्छिन्नत्वव्यावृत्तस्य निर्वक्तव्यत्वापातात्। अथ तत्सम्बन्धोत्तरकालावच्छेदेन तत्समानाधिकरणतदभाववत्त्वमेव ब्रह्मणि तयोपलक्षितत्वमिति चेन्न, तत्सम्बन्धोत्तरकालत्वं हि तत्सम्बन्धनाशाधिकरणकालत्वम्, तत्सम्बन्धनाशश्च ब्रह्मरूप एव भवता वाच्यः, अन्यथा दृश्यनाशस्याप्यतिरिक्तता कुतो नानुमन्येतेतीदानीमपि ब्रह्मरूपनाशमादायोक्तव्यवहारापत्तिः, यदि च ब्रह्मरूपनाशस्य न कश्चित्कालोऽधिकरणम्, तदा ब्रह्मापि न तस्याधिकरणमिति कोऽस्ति परममुक्तौ चरमवृत्तिसम्बन्धोत्तरकाल इत्यसम्भव उक्तलक्षणस्य। रूपभेदेनाप्याधाराधेयभावस्य 'गहि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमारोहती'ति न्यायेनासम्भवात्, इतोऽपि च दूषणान्न

दृश्यनाशस्य ब्रह्मात्मकतापक्षो युक्तः। अद्यत्वे ब्रह्मनिष्ठतया तस्य व्यवह्रियमाणत्वात्। आधाराधेयभावो विकल्पमात्रप्राणो न तु वस्तुस्थित्यनुरोधीत्युपगमे त्विदानीं ब्रह्मरूपनाशमादायोक्तापत्तिस्तदवस्थैव।

एवं स्वोत्तरकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणं यद्यत्, तदन्यत्वे सति स्वपूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणो यो ब्रह्मसाक्षात्काराभावस्तद्वत्त्वं ब्रह्मसाक्षात्कारोपलक्षितत्वम्, प्रथमस्वपदेनेदानीन्तनो ब्रह्मसाक्षात्काराभावो ग्रहीतुं शक्यते, द्वितीयेन तु विदेहताकालीनो ब्रह्मसाक्षात्काराभाव इत्यपि परासनीयम्, नानाधिकरणवृत्तेरपि प्रतियोगितावच्छेदकधर्मसम्बन्धयोस्ताद्रूप्येऽभावस्य न भेदः, सुतरां तु ब्रह्मरूपैकाधिकरणाश्रितस्य तदात्मकस्य वेति विषयतासम्बन्धावच्छिन्नब्रह्मसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याद्यत्वे स्वोत्तरकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य कथं स्वान्यत्वं कदाचिदपीत्यसम्भवदोषात्, विशेषणभेदेनापि तस्य नात्र भेदः शक्यशङ्कः, परममुक्तौ विशेषणाभावात्, चरमवृत्त्युत्तरत्वोपलक्षितत्वेन तस्य परममुक्तौ भेदोपगमस्य तादृशोपलक्षितत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वेनासम्भवात्, विदेहदशायां कालाभावेन विदेहताकालीनत्वस्य व्यावर्तकतया वक्तुमशक्यत्वात्। जीवन्मुक्तिकालीनत्वाभावस्य व्यावर्तकत्वं स्यादितिचेद्, जीवन्मुक्तिकालावृत्तेर्बद्धताकालीनस्यापि ब्रह्मसाक्षात्काराभावस्य स्वोत्तरजीवन्मुक्तिकालावच्छेदेन समाधौ प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽन्यत्वप्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्ततयाऽसम्भवत्तादवस्थ्यात्। अथ परममुक्तावत्यन्ताभावे स्वपूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यैव व्यावर्तकत्वमास्तामिति चेदुपलक्षणतया विद्यमानतया वा, नाद्यः, उपलक्ष्यीभूताभावव्यक्तेरैक्यस्योक्तत्वात्। न द्वितीयः, परम-

मुक्तौ तादृशसामानाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वानुपपत्तेः। किञ्च व्युत्थानदशायामेव यस्य जीवन्मुक्तस्य प्राणत्यागः, तस्य तदानीन्तने ब्रह्मसाक्षात्काराभावे स्वोत्तरकालावच्छेदेन न प्रतियोगिसामानाधिकरण्यम्, किन्तु स्वपूर्वकालावच्छेदेनैवेति चरमव्युत्थानदशायामपि विदेहकैवल्यव्यवहारप्रसङ्गः।

"तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन् देहम्।
ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः॥"

इतिनयेन तादृशजीवन्मुक्तस्यापि विदेहकैवल्यमिष्यत एवेति जन्मान्तरे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं तदीये ब्रह्मसाक्षात्काराभावे न सम्भावनीयमिति शिवम्।

यत्तु—नव्यमते यथाऽद्यत्वे संयोगनाशो विभागस्वरूपः, तन्नाशस्तूत्तरसंयोगरूपः, उत्तरसंयोगाभावे तु महाप्रलये विभागनाशः परमाण्वादिनित्याधिकरणस्वरूप उपेयते, जन्यभावत्वेन विभागस्य महाप्रलयावृत्तित्वात्। एवमस्माकं मतेऽविद्यानाशो वृत्तिरूपः, वृत्तिनाशस्तु विदेहकैवल्ये ब्रह्मस्वरूप इति। तत्तुच्छम्, नह्यभ्युपगममात्रेण वस्तुस्थितिनिर्णयः, किन्तु प्रमाणेन, न च जन्यस्य नित्यात्मकतायां किञ्चित्प्रमाणम्, गौरवं तु प्रमाणानुग्राहकं न तु प्रमाणमिति न तावन्मात्रेणातिरिक्तत्वत्यागौचित्यम्। परमाणोरद्यापि सत्त्वेन चरमविभागनाशव्यवहारस्याद्यत्वे प्रामाणिकत्वापाकरणाय महाप्रलयकालवृत्तित्वविशिष्टपरमाणुस्वरूपताया वाच्यत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकनयेन चरमविभागनाशस्य महाप्रलयकालात्मकतायामेव पर्यवसानाच्च। अत एव प्राभाकरी रीतिरपि नात्र निस्ताराय, उक्तया रीत्या तेनापि शृङ्गग्राहिकया तत्तत्कालात्मकताया घटाभाववद्भूतल-

न वा चरमतत्त्वज्ञानस्य दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमे चित्तसन्तोषः ।

मित्यादिज्ञानात्मकताया वाऽभावे वाच्यत्वात् । न च भवतां परममुक्तौ व्यावर्तकः कश्चित् कालः, नापि च दृश्यसामान्याभाववद्ब्रह्मेति ज्ञानमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

निरन्वयेऽभावे नाशत्वमसम्भवदुक्तिकमिति प्रागुक्तं तु न विस्मर्तव्यम् । प्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वपक्षे तु सान्वयतयाऽविद्यानिवृत्तेर्नाशरूपता सम्भवत्येव । अपूर्णम्मन्यतामौख्यर्याध्यासाद्यपरपर्याया ह्यविद्या निवर्तते, न तु तस्या उत्थापिका मूलशक्तिरपि, सा हि बद्धत्वेनोद्भासितावशिष्टपुर्यष्टकेषु तादृशीमविद्यामुल्लासयत्येव, ब्रह्मस्वरूपतिरोधायकत्वेन तु तस्यामपि क्वचिदविद्याशब्दप्रयोग इत्यन्यदित्यलं विस्तरेण ।

अद्वैतसिद्धेश्चन्द्रिकाख्यटीकाकृतां मतस्य निरासः ।

न वा चरमतत्त्वज्ञानस्येति । अत्रेदमपि ज्ञातव्यम्—विदेहमुक्तेर्व्यवहितपूर्वक्षणेषु जायमानतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय चरमत्वं तावद्विवक्षणीयमेव, न तु विट्ठलेशोक्तरीत्या त्याज्यम्, ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रे तादृशनियमनिरूढौ जीवन्मुक्तिविलोपप्रसङ्गादित्यादिकं दर्शितं शारदायाम्, एवं सति चरमं तत्त्वज्ञानं शुकादे र्वा मुख्यजीवस्य वा, नाद्यः, अद्यत्वे दृश्यानुपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ प्रतिभासभेदेन दृश्यभेदः, प्रातिभासिकश्च प्रपञ्च इति शुकादेर्दृश्यसामान्यमुक्तनियमेन विलुप्तमेव, अस्मदादिना त्वन्यदेव दृश्यं दृश्यत इति चेत्, चैत्रमैत्रादिदृष्ट्या दृष्टिसृष्टिस्वीकारपक्षेऽपि षट्केऽनादीनां धर्मादौ च न तत्स्वीकारसम्भव इति

दर्शितं पुरेति कथं दृश्यसामान्यविलोपः, मायादेः सत्त्वात्, मूलमायाया उक्तनियमेन ग्रासे चाद्यत्वे प्रपञ्चाप्रतीतिप्रसङ्गो दुर्वारः।

अथैतद्दोषभिया मुख्यजीवस्यैव तत्त्वज्ञानं ग्राह्यम्, युक्तं ह्येतत्, 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन' इति वदतस्तस्य 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' इत्यादिश्रुतिशतार्पितस्याऽऽजानतत्त्वज्ञानभाक्तया चरमत्वनिवेशस्य सुषुमालिङ्गितत्वात्, चरमत्वं च न दृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावरूपमेव, व्यापकस्य व्याप्यदलप्रवेशानौचित्यात्, किन्तु स्वसामानाधिकरण्यस्वपूर्ववृत्तित्वाभ्यां ज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वम्, वस्तुतस्तु मुख्यजीवीयचरमतत्त्वज्ञानानन्तरं न क्वचिदन्यत्रापि कस्यचिज्ज्ञानस्य सम्भावनेति द्वितीयसम्बन्धेनैव वैशिष्ट्यं निवेश्यतामिति चेन्मैवम्, भोगप्रदप्रारब्धप्रतिबद्धतया पूर्वतत्त्वज्ञाने तादृशनियमानुपपत्त्या चरमतत्त्वज्ञानपर्यन्तं पादप्रसारिकेति तावद्वस्तुस्थितिः, एवं सति मुख्यजीवेऽदृष्टपरवशताऽस्ति न वा, द्वितीयस्मिन् कल्पे ज्ञाने चरमत्वमप्रयोजकम्, नापि तत्त्वविषयकत्वमात्रम्, आजानतत्त्वज्ञानभाजस्तस्य पूर्वमेव दृश्यसामान्यविलोपापत्तेरुक्तत्वात्। यदि चेच्छाशक्तिमहिम्नैव तेन तादृशज्ञानव्यक्तेरुपार्जनं या दृश्यसामान्यं न सहते तर्हि माहात्म्यमिच्छाशक्तेर्न तु तत्त्वज्ञानस्येत्येव स्यात्। तस्या अपि च माहात्म्यं सकलनियमनिवारणपरायणस्वातन्त्र्यपर्यन्तं प्रसरत् केनोपायेनापमाननीयमिति प्रतिपादनीयमेव। 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिश्रुतेस्तु गतिरग्रे मूले आलोचितैव।

आद्ये तु कल्पे सरागस्यैव जन्मदर्शनन्यायेन मुख्यजीवस्य भवप्रवाहस्तावत्प्राप्त एव, एतज्जन्मोपभुज्यमानादृष्टस्य च पूर्वजन्मन्येवोपार्जनीय-

त्वात्। एवं च साङ्कुशमेवैश्वर्यमश्नुवानस्य तस्यादृष्टधाराधिष्ठाता निरङ्कुशैश्वर्यशीलः 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्' 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः। अचिन्त्यशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥' इत्यादिशास्त्रदर्शितोऽवश्यमनुमन्तव्यः। यस्यैवैकस्याभिव्यक्त्यपरपर्यायावेशेन 'वेदाहं समतीतानि' 'तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च' 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' 'मामेकं शरणं व्रज' इत्यादिसावधारणाभिव्यवहारो न परं श्रीश्रीनिवासशरीरावच्छेदेनैव, अपि तु श्रीदेवीरुद्रब्रह्मादिशरीरावच्छेदेनापि जायत इति शास्त्रान्तरपरिशीलनेन प्रतीयते। सर्वत्रैकस्यैवावेशानभ्युपगमे हि परस्परमवधारणानां बाधप्रसङ्गः। स्वीकृते च तस्मिन्नप्रतिहतस्वातन्त्र्यमास्वादयति परशिवे मुख्यजीवजीवाभासविभागस्य शोभाविधुरतया नानाजीववाद एव पर्यवसानम्, तत्र चोक्तनियमानुपपत्तिरुक्तैव। अद्य यावत्कस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारो नाभूदिति तु शतशः प्रोच्यमानमप्युपेक्षणीयमेव। ध्वंसानङ्गीकारेण प्रतियोगिनामिदानीं प्रतिभासमानानां चरमतत्त्वज्ञानानन्तरं क्व गमनमित्यत्र च नास्ति सन्तोषाधायकं समाधानम्, घटनाशे हि घटः क्व गत इति पर्यनुयोगो नोदेति, ध्वंसस्य प्रतियोग्यसमानकालीनतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, पूर्वकालावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणे त्वत्यन्ताभावे तथापर्यनुयोगः कुतो न स्यादिति प्रतियोगिव्यधिकरणदृश्यसामान्याभावसम्भावना भग्नैवेति शिवम्।

इष्टसिद्धिकाराद्यभिप्रेतस्य निराकरणम्।

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत्' (बृह० १–४) इति श्रुतिभाष्ये 'दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमनिवृत्तिः, दृश्यमानप्यनुप-

नापि पञ्चमप्रकारतापत्ते, सदसत्तदुभयात्मकतदुभयविलक्षण-विलक्षणस्य बुद्ध्यनारोहात् ।

पन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात्, न च दृष्टविरोधः केनचिदभ्युपगम्यते, न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव' इति ग्रन्थेनानुभवसिद्धायामविद्या-निवृत्तौ काचिच्चोदना न कार्येति स्फुटं प्रतीयमानेऽर्थेऽपरितुष्यन्तः केचित्तं ग्रन्थमविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारतयाऽलौकिकत्वेनावितकर्यत्वमित्ये-तत्परतया व्याकुर्वते, इष्टसिद्धौ विमुक्तात्माचार्येण चायं पक्ष उपक्षिप्तः, तमेतं निराकरोति नापि पञ्चमेत्यादि । अन्तिमविलक्षणशब्दस्य प्रत्येकं सदादिचतुष्टयेन सम्बन्धः । न सती, अद्वैतहानेः, नालीका, ज्ञानासाध्यतापत्तेः, नाप्युभयात्मिका, विरोधात्, नाप्युभयविलक्षणा, आध्यासिकसत्तादात्म्यवत्त्वे सति त्रिकालाबाध्यवैलक्षण्यस्याविद्यके एव दृष्टत्वेन मोक्षेऽविद्यां विना तादृशनिवृत्तेः स्थित्यनुपपत्तेरिति तेषामाशयः प्रसिद्ध एवेति ।

बुद्ध्यनारोहादिति । 'आत्मान्यत्वे दृश्यत्वस्यानिवार्यतया दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादियुक्तिभिर्मिथ्यात्वावश्यकत्वेन न पञ्चमप्रकारत्व' मिति तु चतुर्थपरिच्छेदेऽद्वैतसिद्धिचन्द्रिकाकृता कृता निराकृतिः, तत्र यद्यपि—आत्मान्यत्वमात्रेण न दृश्यत्वम्, अलीकेऽतिप्रसङ्गात्, नाप्यलीकान्यत्वमात्रेण, ब्रह्मण्यतिप्रसङ्गात्, नापि सदलीकोभयान्यत्वेन, सदलीकोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य सत्यलीके च प्रत्येकं सत्त्वेनोक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, तथापि सद्भिन्नत्वे सत्यसद्भिन्नत्वेन तु स्यादेव, न च पञ्चमप्रकारतावादिना पञ्चमप्रकारभिन्नत्वे सतीत्यपि दृश्यत्वप्रयोजके निवेशनीयमिति वाच्यम्, पञ्चमप्रकारतापक्षस्य

प्रामाणिकत्वसिद्धिमन्तरेणैवंनिवेशानुपपत्तेः। मोक्षे च विद्यमानामविद्यानिवृत्तिं प्रति किमात्मा चिद्रूपतां त्यजति येनासौ चिद्विषयत्वरूपदृश्यत्वं नासादयेदिति तेषामाशयो द्रष्टव्यः।

इदञ्चान्यदिह वक्तव्यम्——पञ्चमप्रकाराऽपीयमविद्यासामान्याभावरूपा वा स्यात्, अविद्याविशेषाभावरूपा वा, नाद्यः, अद्यत्वे प्रपञ्चानुपलम्भप्रसङ्गात्, कस्यापि नाद्यपर्यन्तं ब्रह्मविद्या प्रोज्ज्वलाऽऽविरासीदित्यस्यामर्षणीयत्वात्। न द्वितीयः, तथाहि——मुक्तेनोपभुक्तशय्यासनादीनामन्यैः पश्चादुपभुज्यमानानां कस्याविद्यया कल्पितत्वम्, मुक्तस्य वा, इदानीमुपभोक्तॄणां वा, नाद्यः, तस्याविद्यानिवृत्तौ तत्प्रयुक्तानामवस्थानानुपपत्तेः, नचान्ये एव ते शय्यासनादयः सादृश्येन प्रत्यभिज्ञायमाना इति वाच्यम्, ईदृशदृष्टिसृष्टिवादस्य पूर्वं निराकृतत्वात्। न द्वितीयः, इदानीमुपभोक्तॄणामुत्पत्तेः पूर्वमपि तादृशशय्यादीनां सद्भावात्, तस्माद् यस्या ऐश्वरशक्तेः स्फारीभूतास्ते मुक्तेऽपि कस्मिंश्चित्तिष्ठन्ति तस्या एवास्त्वियमविद्यानिवृत्तिरपीति कृतं पञ्चमप्रकारताश्रयणेनेति।

<u>यदि तु</u> 'अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्' (ब्र० सू० भा० अ० २ पा० १ सू० १८) 'बीजादीनामुपमृदितानां योऽभावस्तस्याभावस्य, शशविषाणादीनां च निस्स्वभावत्वाविशेषात्' (अ० २ पा० २ सू० २६) इति भाषमाणस्य भाष्यकारस्य मते ऽभावस्याधिकरणभिन्नत्वेनालीकतयाऽविद्यानिवृत्तेरपि ब्रह्मरूपाधिकरणात्मनैव प्रागपि सत्त्वेऽपि विद्यामहिम्नाऽविद्याप्रतियोगिकत्वं परमिदानीं तस्यां सम्पन्नम्। न च——किमिदमुच्यते, अभावो हि न कदापि निष्प्रतियोगिक इति सप्रतियोगिकत्वस्य पूर्वमेव दत्तपदत्वमित्यवश्यमनुमन्तव्यमिति–वाच्यम्, स्वरूपसम्बन्धादि-

रूपप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य प्राक्सत्त्वेऽप्यविद्याऽसामानाधिकरण्यस्याऽभावेऽधिष्ठानतत्त्वावगमकाले सम्पत्तिरनुभवबलादेवोपेतव्येति भाष्याशयो वर्ण्यते, तदाप्यत्यन्ताभावेऽविद्याऽसामानाधिकरण्यं न तस्या अधिकरणातिरिक्तनाशं विनेति सोऽपि कुतो नानुभवान्यथानुपपत्त्यैवाक्षिप्यते। निरस्तश्च सोऽपि। सोऽपि हि कथञ्चिन्निरुपाख्य इत्यवगत्य केषाञ्चिदुपेक्षणीयोऽपि नवीनाध्ययनाधीनसंस्कारैः ससचिवः प्राप्तपर्याप्तोत्साहः स्वस्थितये मायामपि बलादानयन् प्रपञ्चप्रवाहस्यानादिसान्तत्वपक्षे वज्रसहस्राघातसङ्घातविधायकोऽभूदित्यभूतपूर्वमेतत्।

अनलीकाया अप्यविद्याया विद्ययाऽलीकत्वप्राप्तिरिति पक्षोपक्षेपः।

अथैवमास्ताम्—भावानामभवनमेव तावदभावपदार्थः, न त्वसौ सन्, अनुभवविरोधात्, भूतले कियन्ति वस्तूनीति प्रश्ने भावानामेव गणनयोत्तरदर्शनात्, अन्यथाऽनन्ताभावानां सर्वत्र सत्तया तादृशोत्तरस्याप्रामाणिकतापातात्। यद्यप्यतीन्द्रियपरमाण्वादिभावजातमपि सर्वत्रागणनीयमेव वर्तते इति व्यवहारविशेषयोग्यवस्तुविशेषपर एव तादृशस्थले वस्तुशब्द इति नाभावानां वस्तुत्वेऽपि तादृशोत्तरासङ्गतिरिति शक्यते वक्तुम्, तथापि निपुणमनुभवोद्धुरीकारेऽधिकरणातिरिक्ततयाऽनुपलभ्यमानत्वेन नाभावः कश्चित्, अभावोऽस्तीत्यादिप्रत्ययस्य विकल्पात्मकत्वात्, चक्षुषा घटमपश्यन् हि मनसा 'अत्र घटाभावोऽस्ति' इति विकल्प्य तदनुरूपं वाग्व्यवहारमपि प्रवर्तयति, विकल्पौपयिकशब्दस्मरणस्य सर्वत्र सम्भवात्, शब्दज्ञानानुपात्येव विकल्प इत्यस्यानादरणीयत्वाद्वा। अधिकरणाति-

रिक्तताप्रकारकोपलम्भविषयत्वाभाववान् अभाव इत्यपि विकल्पमूल एव व्यवहार इति न तावताऽभावसिद्धिः सम्भावनीया, एवं च नायमधिकरणात्मको नाप्यतिरिक्त इत्यलीकः, अलीकस्यापि व्यवहार्यता च शून्यवादे उपपादितैव, अभावव्यवहारस्य च वस्तुगत्याऽधिकरणविशेषालम्बितताया औचित्यप्राप्तत्वेऽप्याधाराधेयभावांशे विकल्पात्मकत्वमेव, आधारत्वेन विकल्प्यमानवस्तुन आवश्यकत्वेन च न द्वयसामान्याभावमात्रमादाय शून्यवादिविजयोऽपि, अधिकरणभिन्नत्वेनैवाभावोऽलीको न त्वधिकरणात्मनापीत्यप्यधिकरणतया विकल्प्यमानवस्तुसद्भावसमर्थनमात्राभिप्रायेणैव नेतुमुचितम्, नत्वभावस्याधिकरणात्मकताऽभिप्रायेण, अभेदे आधाराधेयभावस्य रूपभेदेनाप्यप्रामाणिकत्वात् ।

न चैवमलीकत्वे घटनाशादेः साध्यतानुभवविरोधः; कपालशर्करादिरूपोत्तरावस्थाया एव साध्यताऽनुभवात्, घटाद्यत्यन्ताभावस्थले च घटादेर्देशान्तरनयनस्यैव करव्यापारादिसाध्यत्वात्, भेदस्य वाय्वादौ रूपाद्यत्यन्ताभावस्य च तु साध्यताऽनुभवस्य प्रसक्तेरेवाभावात् । घटादिज्ञानेन तदज्ञानस्य सर्वथैव निवृत्तेरनुभवसिद्धत्वस्थले तु कपालशर्करादिस्थानीयोत्तरावस्थाया अभावेऽप्यज्ञानेऽलीकताप्राप्तिरेव साध्या । न चाज्ञानं पूर्वं सदपि ज्ञानेनालीकतां चेद्गतम्, तदाऽपूर्व एवायमलीकतामार्गः, शशशृङ्गादेरलीकताया निस्स्वरूपतापरपर्यायायाः कालविशेषानवच्छिन्नाया एव सम्प्रतिपत्तेरिति वाच्यम्, अनुभवानुरोधेनापूर्वार्थाभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात्, अलीकानां वैलक्षण्यस्याप्यलीकत्वेन तद्व्यवहारस्य विकल्पविलासत्वात् । एवं च घटादिवत् परस्परवैलक्षण्येऽलीकानामनलीकत्वप्रसङ्गो न देशनीयः, यदि हि वैलक्षण्यं वैधर्म्यं तदा घटादेर्न तदलीकमिति वैषम्यात्, यदि तु भेदः, तदाऽभावत्वेन

शक्तेरानन्त्ये सर्गप्रलययोश्च प्रवाहानन्त्ये पर्यवसानम् ।

तदा प्रपञ्चस्योक्तरीत्या दुर्निरूपतया मिथ्यात्वमपरित्यज्यैव शास्त्रसिद्धतया च सृष्टिप्रलयौ स्वीकृत्यैव "न कदाचिदनीदृश" मिति प्रवाहानन्ततापन्न एवाभिनवोऽभिनवाय

तस्यापि घटादावलीकत्वेऽप्यनुभवानुरोधेनैवालीकानामलीकतायास्त्यक्तुमनौचित्यात् । एवं च ब्रह्मविद्ययाऽप्यविद्याया अलीकतैव साध्यताम्, एवं चाधिकरणभिन्नत्वेन रूपेणाभावस्यालीकत्वमित्यनभिधाय सामान्यत एव तत्र तत्राभावस्यालीकतोक्तिः श्रीमद्भगवत्पादानामनुमोदिता भवतीति चेत्;

अस्त्वेवं यद्युपपद्यते विद्ययाऽनलीकस्याप्यलीकता, का नो हानिः, तथापीदृशविचारमनाश्रित्य बुधैरविद्यानिवृत्तिमधिकृत्य निरूपितानां प्रकाराणामपाकरणमत्र यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेनाभावस्यानलीकत्वमुपेत्यैवाचरितमुचितमेव । परन्त्वलीकताप्राप्तिरूपा निवृत्तिरपि कस्यचिद्ब्रह्मसाक्षात्कारेण मोहाख्याविद्याया एव, न तु तदुत्थापिकाया मूलशक्तेरित्युक्तमत्रापि न विस्मरणीयमितिशिवम् ।

अभिनव इति । नवीनप्रक्रियाग्रन्थेष्वप्रसिद्धतयाऽभिनवत्वम्, अन्यादृशग्रन्थेषु तु मिथ्यात्वं सृष्टिप्रलयौ चोपगतयापि प्रवाहानन्तता प्रकाश्यत एव,

पुनः सृष्टिः पुनर्नाश., पुनर्दुःखं पुनः सुखम् ।
पुनरज्ञः पुनस्तज्ज्ञो बन्धमोक्षदृशः पुनः ॥
न कदाचन संसारः किलायं राम सत्सदा ।

---

१ सदा सदात्मकवस्तुरूपो नेत्यर्थः ।

सर्वशक्तावसंसारशक्तिता विद्यते यतः ॥
न चैवेदं कदाचित्तु साधो जगदनीदृशम् ।
सर्वशक्तौ हि संसारशक्तितता विद्यते यत: ॥
ज्ञदृष्ट्या सर्वमेवेदं ब्रह्मैवेति महामते ।
नास्ति संसार इत्येतदुपपद्यत एव च ॥
अज्ञदृष्ट्या त्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतम् ।
नित्या संसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ॥

इतियोगवासिष्ठे [स्थिति प्र० सर्ग ४७] दर्शनात् । पूर्वश्लोकस्वारस्यादज्ञदृष्ट्येत्यनेन व्युत्थानकालीना प्रक्रियादृष्टिरेवाभिप्रेयते न त्वयौक्तिकदृष्टिः । एवं च प्रपञ्चस्य प्रवाहानन्त्येऽपि तन्मूलशक्ते ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपमेवानन्त्यमायाति, तस्या ध्वंसे कार्यप्रवाहविरामापत्तः ।

निर्वाणमेव सर्गश्रीःसर्गश्रीरेव निर्वृतिः ।
नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ॥

इतियोगवासिष्ठोक्त्याप्ययमर्थ उपोद्बल्यते, परमार्थतो द्वैतशून्यतया निर्वृतेऽपि परमात्मनि न काचन दशेदृशी, यस्यां कस्यापि द्वैतप्रतिभासो नास्ति, तथा च तत्त्वदृष्ट्या निर्वाणस्येव प्रक्रियादृष्ट्या संसारस्याप्यानन्त्यमिति हि तत्तात्पर्यम् ।

सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासर: ।
सति पुष्प इवामोदश्चिति सत्यां जगत्तथा' ॥

इति महोपनिषदुक्तिरप्येतत्परैव प्रतीयते ।

संसारे कालत्वव्यापकतायां नवीनानामिष्टापत्तावपि कालस्यापि मायाचित्सम्बन्धरूपस्य चिरसम्बद्धमायारूपस्य मायासम्बद्धचिद्रूपस्य वा माया-

कस्मैचिद्रोचेत । बद्धत्वादिभ्रमनिवृत्तिफलः परिपूर्णात्मताबोधोदय एव च परमः पुरुषार्थः । शरीरविशेषावच्छेदेन द्वैतप्रतिभास-

---

समानयोगक्षेमतयाऽनाद्यनन्तत्वमेव प्रसञ्जनीयम्, मायाया इव तत्सम्बन्धस्यापि ब्रह्मातिरिक्ततया दुर्निरूपत्वात्तु मिथ्यात्वम्, अतएव न विशिष्टाद्वैतवादप्रसङ्गः, तन्मते वैशिष्ट्यस्य सत्यत्वात्, जन्योपाधिरूपस्य तु कालस्य प्रवाहरूपेणैवानाद्यनन्तत्वम् । एवं च मिथ्याभूततया प्रपञ्चस्यानादित्वेऽपि यथा नाऽद्वैतभङ्गः, तथाऽनन्तत्वेऽपि । एवं सति च चतुर्थपरिच्छेदे खण्डनकारोऽपि—

'अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोः' (५५५ पृ० शारदा)

इति ब्रुवन्नत्राञ्जस्येनानुकूल एव । प्रवाहयोः = कार्यकारणप्रवाहयोः । 'न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो नचादिर्नच सम्प्रतिष्ठा'

इति श्रीमद्भगवद्गीतादावपि स्वरसत आनन्त्योक्तिः प्रकृते सौमनस्यं तनुते, ज्ञानं विनाऽनुच्छेद्यत्वरूपमानन्त्यं च न प्रवाहानन्त्यं विरुणद्धि, ज्ञानोच्छेद्यत्वस्यात्यन्ताभाववद्गृढ़ावगमातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात् । प्रपञ्चितं ह्येतदेवानुपदम् । अवगमस्याभावकालेऽपि च तद्विषयत्वोपलक्षितात्यन्ताभावमादायोच्छेदव्यवहारसम्भवः । उपलक्षणं त्विदं भूतं सत्, न तु गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयादित्यादौ गार्हस्थ्यमिव भावि सत् । तेन बद्धत्वदशायां न दृश्योच्छेदव्यवहारः । अनुपदं मूले वक्ष्यते चोच्छेदस्वरूपान्तरमपि ।

द्वैतप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति । शरीरविशेषावच्छेदेन द्वैतप्रतिभासप्रागभावासमानाधिकरणेयं विवक्षितेति स्ववर्णलभ्यम् । एवं च शरीरविशेषावच्छेदेनापुनरावृत्तिरेवापुनरावृत्तिश्रुत्यर्थः पर्यवस्यति । मायायाः सद्भावेऽपि तदुत्थमोहाख्यावस्थाविशेषापगमाच्च द्वैतप्रतिभासो निवर्तते,

निवृत्तिरेव च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" रितिश्रुतिविषयः। मायायास्तूक्तैव गतिः; परन्तु न मुक्तावेवेयं गतिरपि तु बन्धेऽ-

प्रपञ्चान्तरस्येव नाशजातस्यापि मिथ्याभूतस्य सद्भावश्च नेदानीमनुपपन्न-इत्युपदर्शितमेव, दृश्योत्थापकशक्तेः सद्भावादिति भावः।

ननु चितौ जीवत्वव्यवहारप्रयोजकस्योपाध्यन्तरस्यानुपन्यासेन सूक्ष्मशरीरस्यैव तथात्वे विदेहमुक्तौ तस्य निवृत्तिरौचित्यप्राप्तैव, अदृष्टा-यत्ता हि तत्स्थितिः अदृष्टसामान्यं च निवृत्तमेव मुक्तपुरुषीयम्, परन्तु यदि सूक्ष्मशरीरस्यनादित्वम्, तर्हि मायावदेव न निवृत्तिसम्भवः, अनादिभाव-स्यानिर्वर्तनीयतायाः पूर्वमुपन्यस्तत्वात्, यदि तु 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मुण्ड०) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य तस्य सादित्वमुच्यते, तदा प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन बुद्ध्यादेरेव जीवतानिर्भरास्पदत्वेन प्रलयान-न्तरमपूर्वजीवाविर्भावस्यैव पर्यवसन्नतयाऽकृताभ्यागमादिप्रसङ्ग इति चेन्न, तद्गुणसारत्वाधिकरणे (ब्र० सू० अ० २ पा० ३) प्रलये माया-त्मना बुद्ध्यादिसद्भावमादायोक्तप्रसङ्गस्य परिहृतत्वात्। वस्तुतस्त्वद्वैत-वादे नास्य प्रसङ्गस्य सम्भावनापीत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति।

इयं गतिरिति। रूपभेदेनास्तित्वनास्तित्वात्मिका गतिरित्यर्थः।

जीवह्रासवृद्धिचिन्ता।

अथैवमनादिकालप्रवृत्तापीयं चितेर्द्वैतात्मना प्रथनार्हतापरपर्यायकुर्वद्रू-पता कदाचिद्विरंस्यतीत्यर्थस्याश्रद्धेयतागामित्वे सर्वविदेहमुक्तिदशा न का-चित्स्यात्, एवं चैकैकस्यापि न विदेहमुक्तिः, अन्यथा क्रमेण सर्वस्यापि सा भवन्ती कुर्वद्रूपताया आनन्त्यं पीडयेदेवेति विदेहमुक्तिसमर्पकप्रमाणानां विरोधः, तेषामनुरोधे चोक्ताश्रद्धेयार्थस्यापि हठादभ्युपगमनीयतेत्युभयतः पाशबन्ध इतिचेदत्र प्रसिद्धमेव समाधानद्वयम्, तथाहि—बद्धतया नियता

एव जीवराशयः केचिदिति केचित्कल्पयन्ति, अपरे पुनर्जन्तूनामानन्त्यमेवात्रोत्तरमामनन्ति । अत्रोभयत्रापि न चेतस्तुष्यति चेत्तदा जीवानां ह्रासवृद्धिप्रकार उपकर्ण्यताम्—यथा योगिना स्वेच्छया निर्माणचित्तान्यधिष्ठायानेकैः शरीरै र्व्यवह्रियते तेषु किञ्चिज्जात्यायुर्भोगानुकूलं स्वीयमदृष्टं सङ्कल्पयता, पश्चात्तु तादृशशरीरैरेव नूतनपुण्यपापराशिमुपार्ज्य शरीरप्रवाहोऽपि विचित्रः प्राप्यते, द्रोणादेर्बृहस्पत्याद्यंशतया प्रथितस्य च चेतसि निधानेनेत्थं सम्भावनीयम्, कदाचिच्च निमित्तविशेषवशाच्छरीरान्तरैरुपार्जितपुण्यपापनिचयः प्राथमिके पुर्यष्टक एव संक्राम्यति । तथा योगैश्वर्यशून्यप्राणिषु भगवत एवेच्छया कदाचिद्वृद्धिं नेतव्येषु कतिपयपुर्यष्टकगतानि कर्माणि नूतनरचितचित्तेषु भगवतैव संक्राम्यन्ते तद्वशाच्च किञ्चिज्जात्यायुर्भोगमनुभवतां तेषां कर्मान्तरसंग्रहसम्पत्त्या शरीरधारापि सम्पद्यते, कदाचिच्च जीवह्रासचिकीर्षायां कतिपयचित्तेष्वेवानन्तसूक्ष्मजन्तुप्रभृतिपुर्यष्टकगतानि प्राक्सञ्चितकर्माणि समावेश्यन्ते । नचैवं वैषम्यादिकं भगवति प्रसज्येत; कायव्यूहस्थले क्लृप्ततया शरीरेषु तावच्चित्तादिभेद एव नत्वात्मभेदः, एवं चैकात्मवादे मायावशात्स्वस्मिन्नेव तां तां दशामुन्मीलयति भगवति भवे कथमिव वैषम्यादिकं प्रसज्यते । यथा च ब्रह्मविदुषः पुण्यपापसञ्चारस्तदुपकार्यपकारिषु शास्त्रसिद्धः, तत्र चोपकारापकारजन्यपुण्यपापयोर्मूलता, एवमन्यत्रापि पुण्यप्रभेदप्रभावादन्यपुर्यष्टकान्तरगतान्यपि पुण्यानि पापविशेषवशाच्च पापानि संक्रान्तिमवाप्नुवन्ति । एवमेतद्वैपरीत्येन पापविशेषवशात्स्वगतपुण्यनिवहस्य नूतनोपकल्पितचेतस्यपि संक्रमः, पुण्यविशेषवशाच्च स्वगतपापपुञ्जस्येति सम्भाव्यताम् ।

एतावता च—सूक्ष्मजन्तूनां स्थावराणां चानन्त्यात्, विधिनिषेधशास्त्रेऽधिकारमधिरूढस्य जननिवहस्य परिगणितत्वात्, तत्रापि च भारतवर्ष-

पीत्येषा दिक्। इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे स्वातन्त्र्यवादनिष्पीडनप्रकारो विवर्तवादश्च।

ज्ञप्तिशून्यशिवतत्त्वविवर्त्तास्त्रैपुरेण महसा सहभूताः।

स्यैव कर्मभूमितया प्रसिद्धेः कथमदृष्टवादेन निर्वाह्यतामिति—शङ्काऽप्यपाकृता, कदाचिदेकस्यैव कर्तुरुक्तरीत्या शतसहस्रलक्षादिशरीरेषु भोक्तृत्वोपपत्तेः, 'कलिःसर्वमलाशयः' इतिन्यायेन च प्राक्तनयुगकलङ्कमानवानामस्मिन् युगे कया कयाऽऽकृत्याऽऽविर्भाव इत्यपि को वेद, नच पुण्ययुगेषु मनुष्याणामेवाधिक्यं न प्रामाणिकम्, स्वर्गाच्च पततां गति र्न सात्त्विक्येव नियता, अनादिसञ्चितकर्मगतेर्वैचित्र्यादिति निर्णीतं "कृतात्ययेऽनुशयवा" नित्यधिकरणे। (ब्र० सू० ३-१-८ सू०) प्राक्तनानन्तकलिसम्भूतनराणां च सङ्ख्यानं केनाकारि, येनाद्यत्वे तेषामेव जन्तुस्थावराणां सङ्ख्यापूर्तिपदेऽभिषेको न सम्भावनीयः स्यात्, सर्वथापि प्रवाहानादितापक्षे नैवं कणतोऽपि दुर्घटम्। तस्माज्जगद्वैचित्र्यानुपपत्त्यादिप्रबलप्रमाणसमर्पितादृष्टवादस्य न क्षुद्रेणानेन बाधकेन बाधनीयता, भारतवर्षस्यैव कर्मभूमित्वमित्यपि प्रायोवाद एव, सोऽपि च जम्बूद्वीपे वर्षान्तरं किञ्चिद्व्यवच्छिन्द्यात्, ब्रह्माण्डपुराणे हि 'मेधातिथेस्तु पुत्रैस्तैः प्लक्षद्वीपेश्वरैर्नृपैः। वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्लक्षद्वीपे प्रजाः कृताः। प्लक्षद्वीपादिषु त्वेषु शाकद्वीपान्तकेषु वै। ज्ञेयः पञ्चसु धर्मो वै वर्णाश्रमविभाजकः॥ सुखमायुश्च रूपं च बलं धर्मश्च नित्यशः।' [पूर्वभागे अ—१४] इत्युक्तम्, नित्यश इति तु प्रायोवादेनापि स्यात्, इत्यादिकं मनसि निधायाह इत्येषा दिगिति।

द्वैतदर्पदलनाय सुसज्जा दर्शनेषु कुशलैः परिशील्याः ॥२॥

इति शङ्करचैतन्यभारतीविरचितमनिर्वचनीयतावादात्मकं
दर्शनसर्वस्वं समाप्तिमगात् ।

श्रीशारदार्पणमस्तु ।

द्वैतदर्पदलनायेति । न तु द्वैतिदर्पदलनायेति नौद्धत्यमितिभावः। द्वैतदर्पदलने च चिकीर्षिते विज्ञानादिवादचतुष्टयस्यैवोपयोग इति दर्शनसर्वस्वेऽस्मिन् दर्शनान्तराणामप्युपबृंहणं कुतो न कृतमिति न शङ्कनीयम् । अनिर्वचनीयतावादस्यैव दर्शनानां सर्वस्वतया विवक्षितत्वाच्चेति। इति दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादे राजहंसः। इत्योँ तत्सत् ।

यच्चित्तरोधनधनै मुर्निभि र्न जुष्टं
नासीच्चवनन्यशरणेश–रणेषु नष्टम् ।
द्वैतस्य तस्य विलये विलयो मतीनां
यासां पुनन्तु शिवदाः शिवदायगास्ताः ॥ १ ॥

सेवां श्रीशारदाया अकपटमनसा साधु सम्पाद्य पूत-
आस्थां दृश्ये विलुम्पन् प्रसृमरयशसां वासनाशून्यसंवित् ।
ध्याने बद्धादरोऽयं स्तुतपरमगुरुर्योगिनीराजहंसो-
ब्रह्माकाशे रिरंसुः परशिवनुतयैवाशिषा लालनीयः ॥२॥

यत्नेनोपार्ज्यमानोऽपि माऽस्तु कश्चिद्गुणो मयि ।
तथापि नैव खिद्येऽहममेया मे गुरौ गुणाः ॥ ३ ॥

बाणव्योमाम्बरश्रोत्रमिते (२००५) विक्रमवत्सरे ।
वाराणस्यां निबन्धोऽयं चित्स्वातन्त्र्ये व्यजायत ॥ ४ ॥

इति खण्डनखण्डखाद्यस्थश्रीशारदायाः सौमनस्यास्पदस्य
शङ्करचैतन्यभारतीविरचितदर्शनसर्वस्वस्य तत्स-
मानकर्तृकं राजहंसनामकं मानसोन्मीलनम् ।

श्रीपरशिवार्पणमस्तु ।

दर्शनसर्वस्वे विज्ञानवादराजहंसे

किञ्चित्परिशिष्टम् ।

तत्स्फुरणजन्यफलाधारत्वादिरूपं वा स्वरूपसम्बन्धविशेषो वाऽतिरिक्तः पदार्थो वा तत्स्फुरणविषयत्वं यदि तत्स्फुरणभिन्नत्वव्याप्यं स्यात्, तदाह पृ० ४–नापि भेदनियतमिति । यदि तु तत्स्फुरणाभिन्ने इव तत्स्फुरणभिन्नेऽप्युपपद्यमानम्, तदाह नापि भेदसाधारणमिति ।

पृ० ५--कार्यकारणभावविशेषकल्पनयेति । यादृशज्ञानानन्तरं यादृशज्ञानमनुभूयते तादृशज्ञानस्य समनन्तरप्रत्ययविधया तादृशज्ञानजननस्वभावतेत्यग्रे वक्ष्यते, अज्ञातं तु चक्षुरादिकं दृष्टिसृष्टिवादेऽपि नास्ति । प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वादिति । ज्ञानस्य स्वलक्षणं यद्वपुस्तन्मात्रविषयकस्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वम्, नतु स्वस्मिन् ग्राह्यतां ग्राहकतां वा विकल्पयतः, सुतरां तु तत्तेदन्तास्थिरताव्यापकतादिविषयकस्येति भावः ।

पृ० ८–तदसम्भवेनेति । अर्थक्रियाकारित्वाभावरूपमसत्त्वं तदा परामृश्यते । लक्षणाक्षेपशेषादाविति । तत्र भ्रमस्य सन्मात्रविषयकत्वोपगमे प्रमात्वापत्तिर्दृढीकृता, सदसतोरुपरागासम्भवेन सदुपरक्तासद्विषयकत्वमपि भ्रमस्यासम्भाव्यमेव ।

पृ० १५–बाह्यसिद्धिं विनेत्यादि । बाह्यस्य विवादास्पदत्वदशायां तत्प्रतीतेःप्रमात्वं न निर्णीतम्, निरसनीयं चानुपदं बाह्यमिति भावः ।

पृ० १६–तत्तु ऋजुतयोपेक्षितमिति । ज्ञाननिर्विकल्पकदशाया उत्कर्षसमर्थने सति परविषयकस्येव स्वविषयकस्यापि चित्तस्यायथार्थताया वक्तुं शक्यत्वेऽपि व्यावहारिककक्ष्यानुरूपां द्वयोरेव तादृशचित्तयोः काञ्चिद्गतिमनिरूप्य न निस्तार इति भावः ।

पृ० १८–बुभुत्साविषयतेत्यादि। पर्वतेऽग्न्यनुमितिर्मे स्यादिति बुभुत्साविषयतावच्छेदकमनुमितित्वमिति तदवच्छिन्नज्ञानासिद्धिदशायां तादृशबुभुत्सायाः सम्भवेऽपि तस्याः कारणीभूतं यदनुमितित्वानवच्छिन्नमग्निज्ञानं तस्योत्पत्तिरपि मनोऽवधानेन साध्या, तच्चादृष्टविशेषेण वाऽग्निबुभुत्सया वा, आद्ये दत्तमुत्तरम्, द्वितीये त्वनवस्था, एतयाऽप्यग्निबुभुत्सया स्वविषयतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नस्याग्निज्ञानस्यापेक्षणीयत्वादितिभावः।

पृ० १९–विशेषस्य दुर्निरूपत्वादिति। चूर्णपिण्डकपालघटानां मृदवस्थात्वमविशिष्टमिति तेषां विशेषस्यान्ततः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूपणस्यादर्तव्यत्वेन प्रतीतिगतविशेषस्य विषयगतविशेषस्य च परस्परापेक्षाप्रसङ्गः, न च प्रत्यक्षसिद्ध एव विशेषः; प्रत्यक्षस्य स्वप्नसाधारण्यात्। किञ्च, उक्तावस्थाविशेषाणां मृदो भिन्नत्वे पटादेरपि मृदवस्थात्वप्रसङ्गः, अभेदे तु मृदोऽपि तत्कार्यकारित्वप्रसङ्गः, भेदाभेदस्तु समुदायचर्चायां प्राङ्निरस्तः। मृदेव तत्त्वमवस्थासु तु नादर इत्युक्तौ तु तस्या अपि परमाणुपर्यन्तं प्रकृतिपर्यन्तं वा धावनं स्यात्, तयोश्चानुपदं निराकरणीयतेति भावः।

पृ० १९-अस्याप्रयोजकत्वेनेति। द्वित्वादिप्रत्यक्षस्थले गृहीतस्य व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्ष–यावदाश्रयप्रत्यक्षयोः कार्यकारणभावस्यानुकूलतर्कशून्यतया प्रकृते त्याज्यतेति भावः।

पृ० २०–नेदमभिधानमित्यादि। तादृशजिज्ञासावता घटत्वे सत्येतत्कपालवृत्तित्वस्य प्रागेव ज्ञातत्वेन तदभिधानस्य तादृशजिज्ञासानिवारकत्वानुपपत्तिः स्पष्टैव; नहि ब्राह्मणः क इति जिज्ञासा ब्राह्मण एव ब्राह्मण इत्यभिधानेन निवार्यते। स्वभाव एव प्रतिव्यक्तिविश्रान्तः कोऽपि

तादृशो येनासौ घट एतत्कपालवृत्तिः सन् तत्कपालवृत्तिर्जात - इत्येवं स्वभावनिर्णयस्य त्ववयवावयविभाववासनासमुत्थतया न प्रमात्वं निर्णीतमिति भावः।

पृ० २१--एकाकारेत्यादि। रूपवान् घटः रूपवान् त्रसरेणुरिति प्रतीत्यो रूपवत्तांशे समानाकारत्वेऽपि घटे रूपस्य परम्परया त्रसरेणौ तु साक्षात्सम्बन्धेन भानं कथमनुमन्तव्यम्। एवं वृक्षः कपिसंयोगी, शाखादिकं कपिसंयोगीत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अवयवधर्मैरेवावयविनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहपक्षे घटादौ परिमाणविशेषोपलम्भस्य सर्वथैव निर्दलत्वप्रसङ्गस्तु स्पष्ट एव, त्रसरणौ तादृशपरिमाणस्याभावेन परम्परया घटे तद्भानस्यासम्भाव्यत्वात्।

तमश्चर्चा

पृ० २५-तमसो रूपवद्द्रव्यत्वपक्षस्यैव यौक्तिकत्वेनेति। प्रौढप्रकाशयावत्तेजोऽभावो न तमः, तारतम्यस्य तमस्युपलभ्यमानस्य भावधर्मत्वात्। अथ तादृशतेजोऽभावाधिकरणेऽप्रौढप्रकाशतेजस्तारतम्येनैव तमस्यापाततस्तारतम्यव्यवहार इति चेत्तथापि निद्रां त्यजतः सहसैव निशीथे उन्मीलितलोचनस्य तमः प्रत्यक्षमुपजायमानं नाभावविषयकं शक्यते वक्तुम्। प्रतियोगितावच्छेदकप्रौढप्रकाशतेजस्त्वप्रकारकज्ञानस्य तदानीमभावात्। अभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य न कारणत्वमपि तु तत्कारणानामेवाभावज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिविषयकत्वप्रयोजकत्वमिति मतेनापि नात्र प्रत्यवस्थानसम्भवः, तमोबोधेऽपि तदा प्रौढप्रकाशतेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयकत्वाभावात्। एवं जागरायामपि लब्धुं शक्यमीदृशं तमःप्रत्यक्षोदाहरणम्। न चेदृशस्थलेषु तमोरूपा-

भावस्य निर्विकल्पक एव बोधः, अभावत्वेन रूपेणाभावस्य सविकल्पक-नियमेऽपि स्वरूपतो निर्विकल्पकवेद्यत्वस्यापि सम्भवादिति वाच्यम्, तमः पश्यामीति प्रत्ययस्य तदा जायमानस्य निर्विकल्पकेनानिर्वाह्यत्वात्। तस्माद्विवर्तवादे निरूपयिष्यमाणमूलशक्तिविलासीभूतप्रकृतेरवस्थैव काचि-द्रूपवती तम इति युक्तम्। एवं च तत्र नैल्यप्रतीतेर्भ्रमत्वमपि न वक्तव्य-मापद्यते। नन्वस्तु पृथिवीछायैव तमः, नचैवमन्तरिक्षे तमःप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्, प्रभाया इव च्छायाया अपि प्रसृत्वरद्रव्यताया वक्तुं शक्यत्वात्। वृक्षादेस्तु यावति देशे पृथिव्यामालोकसम्बन्धप्रतिबन्धकता तावति देशे व्यवह्रियमाणा छाया वस्तुतः पृथिव्या एव भवन्ती तादृश-प्रतिबन्धकतामादायैव वृक्षादेर्व्यवह्रियत इति चेन्न, पृथिव्या अभावदशा-यामपि 'तमआसीत्तमसा गूढमग्रे' (ऋ०) 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञा-तमलक्षणम्' (मनु०) इत्यादौ तमोवर्णनात्। अथ न तत्रान्धकारपर-स्तमःशब्दः किन्त्वर्थान्तरपर इतीष्यते, तथापि प्रलयदशायामालोका-भावेऽपि नान्धकारसद्भाव इति न बुद्धावारोहयितुं शक्यते। 'नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यद्' इत्यादिकं तु वचः प्रलये सुषुप्त्यादाविव सतोऽपि तमसोऽदर्शनाभिप्रायेण कथञ्चिदेव नेतव्यम्। प्रकृतेरवस्थापि चेयमालो-ऽऽगमे नश्यति तदपसारणे च त्वरयैवोत्पद्यते इत्येतदपेक्षया नैसर्गिक्या अस्या आलोकाऽऽगमेन प्रतीतिप्रतिबन्ध एव वक्तुं युक्तः प्रतिभाति। आलोके पूर्वमनुभूयमानेऽपि योगैश्वर्येण तमःसर्जनव्यवहारस्त्वालोका-पसारणनिबन्धनोऽपि स्यात्। एवं नैसर्गिकस्य प्रतीतिमात्रप्रतिबन्धे आलोकेनेव तमसो ब्रह्मज्ञानेनाज्ञानस्य विलय इत्यौपनिषदानामभिधान-मसमञ्जसं स्यादिति चेदत्र विवर्तवादे प्रतिवक्ष्याम इति।

पृ० २७––उपलक्ष्यतावच्छेदकाज्ञानादिति। काकस्य गृहे उपलक्षणत्वं छुत्तृणत्वादिकमर्पयतो दृष्टम्, नचात्र पूर्वक्षणवृत्तित्वेन किञ्चिदर्पणीयं पश्याम इति भावः। ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादौ स्वरूपमात्रमप्युपलक्ष्यमाकलितमस्मद्दर्शने, तत्राह स्वरूपस्येत्यादि। बहुक्षणसाधारण्यं हि स्वरूपस्य भवताऽभ्युपगतम्, उपलक्षणं च तदेव येनाविद्यमानेन क्वचित् स्वासम्बद्धाद्व्यावृत्तिमतिः प्रसूयते, पूर्वक्षणवृत्तित्वासम्बद्धं च क्षणान्तरसम्बद्धतादशायां वस्तुस्वरूपमिति स्वस्मादपि स्वस्य व्यावृत्तौ कथं भवदभीष्टसिद्धिः। न च वाच्यम्––कदाचिदप्युपलक्षणेनासम्बद्धं यत् तस्मादेव तेन व्यावृत्तिः प्रत्याय्यते इति; पूर्वं निमित्तविशेषवशादप्रसक्तवायससंसर्गा अप्यद्यत्वे वायसवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यनुभवेन तथा नियमनानुपपत्तेः, स्थैर्यपक्षे वायसोपलक्षितत्वकालीना एव हि वायससंसर्गाप्रसक्तिकालीना अपि गृहाः, येऽत्र व्यावृत्ततया प्रतीयन्ते। अथास्तु स्वस्मादपि स्वस्य व्यावृत्तिः, किन्त्वभेदसमानाधिकरणा सेति चेन्न, भेदाभेदपक्षस्य समुदायनिरासे निरस्तत्वात्। न च भेदाभेदयोर्विरोधोद्भावने भेदस्याविद्यकत्वेन समाधिरस्तु; अभेदस्यैवाविद्यकत्वं भेदस्तु परमार्थ इत्येव किन्न स्यात्, नित्यवस्तुनः सिद्धिं विना हि नात्र विनिगमनोपन्यासो मान्यः। न चैकस्मिन् क्षणे ज्ञानेऽभेदो भवताप्यभ्युपगत इति स एव पारमार्थिकः किन्न स्यादिति वाच्यम्, एकस्मिन् क्षणे भेदकस्याप्रसक्ततया तथोपगमोपपत्तावपि चिरस्थायिन्युक्तरीत्या भेदकप्रसक्त्या तथोपगमासम्भवादित्यभिप्रायः। तमेतमजानान आपाततः प्रतीयमानमर्थमादायैवाशङ्कने अहो सिद्धमिति।

पृ० २८—दुष्परिहरत्वादिति। तथा च क्षणत्वेनाभिमतानाम-

क्षणत्वप्रसङ्ग इति भावः। कालानवच्छिन्नस्यालीकत्वमते त्वलीकत्वापत्ति-रप्यत्रोपक्षेप्तुं शक्यत इति द्रष्टव्यम्।

तद्विशिष्टस्यैवोक्तरीत्येति। समवहितत्वं हि सामानाधिकरण्यम्, तथा च सहकार्यधिकरणवृत्तित्ववैशिष्ट्यस्य सहकार्यनधिकरणवृत्तित्ववैशिष्ट्येन समं विरोधोऽस्ति नवा, आद्ये स्थिरत्वभङ्गः, न चान्यान्यक्षणावच्छेदेनोक्तवैशिष्टयद्वयसमावेशः स्यात्, तत्तत्क्षणसम्बन्धस्य कालानवच्छिन्नवृत्तिकत्वे विरोधतादवस्थ्यात्, स्वावच्छिन्नवृत्तिकत्वे त्वात्माश्रयात्। यथा हि ज्ञानं स्वयं क्षणात्मकम्, क्षणिकत्वव्यवहारस्तु वैकल्पिक इति मया स्वीक्रियते, तथा न भवानपि स्वीकर्तुं शक्नोति, स्थिराणां क्षणात्मकताया असम्भाव्यत्वात्। तस्मात् 'क्षणु हिंसायाम्' इति धातुव्युत्पादितान्वर्थंनामाऽयमनपलपनीयः क्षणः सर्वं स्वात्मतां नयन् स्थेमानं नैवानुमनुते क्वचिदिति तत्त्वम्। द्वितीये त्वेकक्षणावच्छेदेनापि तादृशवैशिष्टयबुद्धिप्रमात्वप्रसङ्ग इति भावः।

भेदाभेदादिनेति। आदिना भेदाभेदः। सहकार्यधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य बीजस्य सहकार्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टेन तेनात्यन्तभेदे स्थिरत्वव्याकोपः, अत्यन्ताभेदे तु सहकार्यनधिकरणवृत्तित्वदशायामप्यङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गः, सहकार्यधिकरणवृत्तित्वदशायामपि वाऽङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः। भेदाभेदपक्षस्तु निरस्तपूर्व इति।

पृ० ३०—स्कन्धा इत्यादि। रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः प्रसिद्धा एव, रूपस्कन्धश्च सविषयाणीन्द्रियाणीत्याहुः। एवं च स्कन्धान्तर्गतत्वेऽप्यवान्तरधर्मविशेषमादायायतनादिविभागः। तत्र पञ्चेन्द्रियाणि सविषयाणि, समनन्तरप्रत्ययात्मकं मनश्चान्तरविषयसहितमिति

द्वादश आयतनशब्देन भाष्यन्ते, एते एव चक्षुर्विज्ञानश्रोत्रविज्ञानादिषट्-केन साकं धातुशब्देन, पृथिव्यादिधातवस्तु विषयविधयैव गृहीताः, रूप-परमाण्वादिसंघातात्मकत्वादिति । विभागोऽयमभिधर्मकोषे प्रसिद्धः ।

पृ० ३१—विज्ञानं साकारमेवेति । अद्वयवज्रसंग्रहे साकारनिरा-कारविज्ञानवादियोगाचारद्वयस्योक्तत्वेऽपि 'आकारसहिता बुद्धिर्योगाचार-स्य सम्मता' इत्यादौ भूरिप्रसिद्धतया वसुबन्धोरभिधानेनात्र साकारवाद एवानुमोदितः । अयं च चित्राद्वैतवादशब्देनाप्युच्यते, आकारस्य ज्ञाने चित्रस्थानीयत्वात् । सच्चिद्रूपतया चित्रता तु योगाचारद्वयसाधारणी स्यात्, सत्त्वं च पारमार्थिकमप्युच्यमानं क्षणिकेऽपि ज्ञाने सम्भवतीत्यु-क्तमेव पूर्वम्, 'अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसद्' इति धर्मकीर्त्युक्तेः । निराकारवादेऽपि शून्यवादनेदिष्ठे सांवृताकारत्यागासम्भवेन तत्त्वत एव निराकारता द्रष्टव्या, 'तत्त्वतो हि निराभासः शुद्धानन्तनभोनिभः' इत्युक्तेः, ज्ञानस्यामूर्ततया वस्तुतश्चानाकारतया नभोनिभत्वाभिधानं प्रकृतमतेऽपि सम्भवत्येव, ज्ञाने आकारस्य सांवृतचित्रताया विवक्षया चित्राकारवादिता स्वस्मिन् मतेऽपि स्यात् । यदि चात्र ज्ञानस्य नित्यतामपि कश्चिदाचक्षीत, तदा ध्रुवमसौ दर्शनान्तरमेवाश्रितः स्यादिति स्पष्ट-मिदानीमिह मूले चालोचितनीत्या । नित्यभावाभ्युपगमो वैदिकानां घृष्टेति च प्रमाणवार्तिके धर्मकीर्तिः कीर्तयामासेत्यलम् ।

दर्शनसर्वस्वे शून्यवादराजहंसे

किञ्चित्परिशिष्टम्

शून्यता त्रिकालाबाध्येति सम्भावना मुधा ।

पृ० ४३ सर्वं शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्कर्ष इति । यत्त्वद्वय-वज्रसंग्रहे माध्यमिको द्विविधः, जगन्मायोपममित्याचक्षाण एकः,

'गुडे मधुरता चाग्नेरुष्णत्वं प्रकृतिर्यथा ।
शून्यता सर्वधर्माणां तथा प्रकृतिरिष्यते ॥
'सर्वस्मिन्नप्रतिष्ठानं[1] वस्तुतत्त्वं विदुर्बुधाः' ॥

इत्यादिकं ब्रुवाणस्त्वपरः सर्वधर्माप्रतिष्ठानवादीत्युक्तम् ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—यथा वेदान्तिनां मुख्यसिद्धान्तस्यैक्येऽप्यजातवादी व्यावहारिकपरिपाटीनिरूपणेऽकृतमतिः पृथगिव प्रसिद्धिं यातः, एवं सर्वशून्यतासिद्धान्ते व्यवहारोपपादनपर्यनुयोगे संवृत्त्यैव मरीच्युदकादिवद्व्यवहार इत्युत्तरे उचितेऽपि सति चरमसिद्धान्तोद्धुरीकार एव कृतादरो द्वितीयत्वेन गणनां प्राप्तो नतु मुख्यसिद्धान्तपार्थक्येन । परमार्थसदिति शल्यापगमे सर्वत्राप्रतिष्ठानमाध्यमिकसिद्धान्त इत्यस्य तत्रोक्तत्वात्, मायोपमाद्वयवादिमतेऽपि च परमार्थसदिति बुद्धेः शल्यतुल्यताया आवश्यकत्वात् । अनेन क्षणिकसम्वेदनस्य पारमार्थिकतोपगमे च तत्त्वतो विज्ञानस्य निराकारतावादियोगाचारविशेषेण पूर्वमुपदर्शितेनास्यैक्यमेवेति पृथग्गणना नोचिता स्यात् । मायावादस्य 'यावदाभासते यच्च तन्मायैव च भासते' इति वदता निराकारवादिनाऽपि स्वीकारात् ।

---

१ 'सर्वस्मिन् प्रतिष्ठाने च' इति तु तत्राशुद्धं मुद्रितम् ।

अथ मायोपमाद्वयवादिमते—

'न सन्नासन्नसदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः' ॥

इति किञ्चित्तत्त्वस्वीकारेण भेदः शङ्क्येत, तन्न, घटादौ प्रसक्तसत्त्वादि-कोटिचतुष्कनिषेधे तस्यैव चतुष्कोटिविनिर्मुक्तशब्देन ग्राह्यस्य तत्त्वरूपता-याः केनचिद्वक्तुमशक्यत्वात्, न खलु सत्तारूपप्रथमकोटिमस्पृशतः कस्यचित्तत्त्वपदार्थता दृष्टचरी, 'विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकम्' इति चोत्तरार्धमन्यत्र प्रसिद्धम्, यत्र घटादेरेव ग्राहकं विमतपदमुपात्तम् । अथैवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तता तत्त्वमित्यर्थोऽस्तु, इयमेव शून्यता निस्स्वभावता निस्तत्त्वतेत्यपि गीयते,

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतम् ।
बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते'

इति बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां च बुद्ध्यगोचरतयेयमेवोक्ता,

'उपायभूतं व्यवहारसत्यमुपेयभूतं परमार्थसत्त्वम्' (बोधिचर्या०) इत्यपि विभाग इत्थमेवोपपाद्य इति चेत्, शून्यताया अधिकरणविशेष-मनादृत्य तत्त्वरूपता केनचिद्विदुषा तात्पर्यविषयीकृता स्यादित्यस्य स्वप्नेऽपि श्रद्धातुमयोग्यत्वात्, तथाहि—शून्यता घटादिभ्योऽभिन्ना वा भिन्ना वा, आद्ये घटादेरुक्तरीत्याऽतात्त्विकतया न शून्यतायास्तात्त्विकता सम्भाव्यापि, द्वितीये तु शून्यता स्वभावशब्दव्यपदेश्या न वा, आद्ये न घटादेर्निस्स्वभावता स्यात्, शून्यतात्मकस्वभावसद्भावात् । द्वितीयेऽपि काऽसाविति वक्तव्यम्, सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं वा, गृहं शून्यमितिप्रयोगदर्शनेन शून्यशब्दस्याभावानुयोगिपरत्वे धर्मसामान्या-

भावानुयोगित्वं वा, अभावरूपत्वं वा, मूले परतो निर्वक्ष्यमाणं प्रतीत्य समुत्पन्नत्वं वा, प्रपञ्चसामान्याभावो वा, तत्राद्यकल्पद्वये घटादेः प्रतियोगिनोऽनुयोगिनो वाऽतात्त्विकत्वे न शून्यतायास्तात्त्विकत्वम्, धर्मसामान्याभावे शून्यतारूपधर्माभावस्यापि प्रविष्टतया च कुतस्तस्यास्तात्त्विकत्वम्। शून्यतातिरिक्तधर्मसामान्याभावविवक्षणे चात्माश्रयः, शून्यतायाः स्वघटितत्वात्, सिद्धान्तत्यागप्रसङ्गाच्च, तात्त्विकतयाऽभिमतशून्यताऽधिकरणस्यापि घटादेस्तात्त्विकताया एव वाच्यत्वात्। तृतीयेऽपि घटादावभावरूपता न ततः पृथक्केनापि शक्यते वक्तुमिति घटादेरपि तात्त्विकताप्रसङ्गः, तस्याऽतात्त्विकत्वे च नाभावरूपतायास्तद्धर्मत्वपक्षेऽपि तात्त्विकत्वम्। न च शुक्तिरूप्यस्य वेदान्तिनां प्रातिभासिकत्वेऽपि तदीयरूप्यत्वस्य व्यावहारिकत्ववत् स्यात्; व्यावहारिकरूप्यस्यापि तादृशरूप्यत्वाधिकरणतायास्तेषां मते स्वीकारात्, घटस्याभावरूपता तु घटे एव न तु पटे इति वैषम्यात्। घटपटादिसर्वसाधारणाभावरूपत्वाभ्युपगने च सिद्धान्तत्यागापातात्,

'नायाति न च तत्रासीन्न चोत्पन्ना न चांशवत्।
जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः॥'

इति प्रमाणवार्तिके जातिनिराकर्तृधर्मकीर्तिदर्शितरीतिविरोधात्। वक्ष्यमाणस्य शाश्वतत्वनिषेधस्य धर्मधर्म्युभयसाधारणत्वाच्च। 'न सन्नास'दिति प्राङ्निर्दिष्टसाध्येऽभावत्वादेरपि पक्षान्तर्गतत्वाच्च। चतुर्थोऽपि पारमार्थिकत्वेन कार्यत्वाभावः, कार्यत्वसामान्याभावः, सांवृतोत्पत्तिकत्वं वा स्यात्, तत्राद्यद्वयस्याधारसापेक्षस्य न घटादितात्त्विकत्वमन्तरेण तात्त्विकत्वम्, एवं तृतीयस्यापि, उत्पत्तेः सांवृतत्वे तत्सम्बन्धस्य बहुव्रीह्यर्थस्य तात्त्विकताया अशङ्कनीयत्वाच्च। एवं पञ्चमस्य प्रपञ्चसामान्या-

भावस्याप्यधिकरणं यदि प्रपञ्चान्तर्गतमेव किञ्चित्, तदा तस्य तात्त्विकतां विना नोक्ताभावस्य तात्त्विकत्वमित्युक्तमेवावर्तते। यदि तु प्रपञ्चबहिर्भूतम्, तदापि तस्य तात्त्विकत्वे शाश्वतवादप्रसङ्गः, बहिष्कृतश्च सः—

'चित्तमात्रं न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्तं हि दृश्यते।
ग्राह्यग्राहकभावेन, शाश्वतोच्छेदवर्जितम्॥

इत्याद्युक्त्या लङ्कावतारे इति वक्ष्यते, प्रपञ्चबहिर्भूतमपि वस्तु संविद्वा स्यात् संवेद्यं वा, प्रकारान्तरस्यासम्भाव्यत्वात्, तत्र संविदेव वासनावशात्संवेद्यतां यातीति संवेद्यं तावन्नातिरिक्तम्, संविदपि शाश्वतोच्छेदवर्जिता = नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेति हि तदर्थः। एवं माध्यमिककारिकास्वपि—

'अनेकार्थमनानार्थम्—
इत्यनेनैकत्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वमुक्त्वा
अनुच्छेदमशाश्वतम्।
एतत्तल्लोकनाथानां बुद्धानां शासनामृतम्' (१८ प्रक०)

इत्यवाचि। 'निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते! मायोपममिति ताथागतोक्तिमनूद्य च' स चेत् कुलपुत्र निर्वाणादप्यधिकतरोऽन्यो धर्मोऽभविष्यत्, तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपममिति वदामि' (१६ प्रक०) इति च तत्र वृत्तावुद्धृतम्। तस्माच्छून्यताऽनिर्वचनीयैवेति तस्यास्तात्त्विकता माध्यमिकसिद्धान्तसिद्धेति मुधा सम्भावना केषाञ्चित्।

एवं कस्यापि शाश्वतत्वोपगमेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गे द्रढिमानमानीते—

'ततस्तु सम्बभूवा सौ यद्गिरामप्यगोचरः ।
यच्छून्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥
विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मकम् ।
पुरुषः साङ्ख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥
शिवः शैवागमस्थानां कालः कालैकवादिनाम् ।'

(अन्नपूर्णोपनि० योगवासि०)

इति केषाञ्चिदनुनीतसमन्वया मतिः स्वाभिप्रेतस्थित्यनुरोधिन्येवावगन्तुमुचिता । एतच्च स्वातन्त्र्यवादराजहंसे व्यक्तीभविष्यति, पराभ्युपगमसमीक्षणे हि क्व खलु शून्यवादः, क्व च शैवादिसिद्धान्त इति ।

शून्यतानये तत्त्वपदार्थः ।

अथैवं शून्यत्वस्यातात्त्विकत्वस्थितौ तस्य क्वचित् तत्त्वरूपतोक्तेः का गतिरिति चेत्, 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः' इतीदृशनिर्वाणौपयिकसकलविकल्पविलयस्य प्रतिबन्धकीभूतानां तत्तद्भावनानां निरासे उपयुज्यमानतयोपादेयता भाव्यमानायाः शून्यताया इत्येतावता सांवृतसत्यत्वेऽपि सार्वलौकिकसंवृत्यगोचरत्वमित्येतावता च तत्त्वरूपतोक्तिरित्यस्य तेषां निबन्धपरिशीलनैः प्रतीयमानत्वादिति दर्शितमेवानुपदं मूले राजहंसे च । सिद्धान्तस्तु सर्वं शून्यमित्येव निरपवादः, सर्वशब्देन शून्यताया अपि क्रोडीकृतत्वात् ।

एवं स्थितेऽद्वयवज्रसङ्ग्रहे सर्वस्यैव वस्तुनोऽप्रतिष्ठानं स्फुटं वदतोऽपि मतोपदर्शने—

'सर्वारोपविनिर्मुक्ते स्वतस्तत्त्वे चकासति ।
शून्यताद्यभिधानैस्तु तत्रारोपनिराक्रिया ॥'

इति यदुपन्यस्तम्, तत्तात्त्विकाधिष्ठानमिव प्रदर्शयत्प्रतीयमानं विरुद्धमतिकृद्दोषदुष्टतया कथञ्चिदेव नेतुमुचितम्, तथाहि—विनिर्मुक्ते इत्यत्र नपुंसके भावे क्तः, विनिर्मोके इत्यर्थः। तत्त्वे इति। सिद्धान्तान्तरनिरासेन निर्वाणौपयिकतयोपादेये इत्यर्थो न तु त्रिकालाबाध्ये भावभूताधिष्ठाने इति। चकासतीति 'निमित्तात्कर्मयोगे' इति सप्तमी, चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवत्। तत्रेति तूक्तविनिर्मोकस्यैव बुद्धिस्थतां दर्शयति। स्वत इति तु प्रयासविशेषं विनैवेत्याह। तथा च सर्वं शून्यमितिभावनाद्रढिम्नाऽनायासं समाधौ सर्वविकल्पशून्यतासंवेदनाय सिद्धान्तान्तरनिरासाऽऽयास इति भावः।

अथवा विनिर्मुक्ते इत्यस्य रहिते इत्येवार्थः। स्वतश्चकासतीति तु प्रतीत्य समुत्पन्नं सम्वेदनमनिर्वचनीयमनिर्वचनीयस्वप्रकाशताकमभिप्रैति, विकल्पोपप्लुतसंवेदनमपेक्ष्योपादेयतया तु समाधौ विकल्पानुपप्लुतं तत्त्वमित्युक्तम्, सप्तमी तु पूर्ववदेव। सम्वेदनस्याप्रतिष्ठितत्वं चैतन्मते उक्तग्रन्थे कण्ठरवेणाप्युक्तमिति स्वतश्चकासतीत्यनेन चिद्रूपपारमार्थिकतत्त्वस्वीकारलाभो न सम्भावनीयः।

यदि चैवंपरमिदं पद्यं नेष्यते, तदा नूनमिदं शुन्यतानयनिकषापरीक्षितं न माध्यमिकानुयायिनः स्यात्। स्याद्वा परमार्थसदितिबुद्धेर्हेयत्वाभिधानमप्रमाणीकुर्वतो माध्यमिकैकदेशिनः कस्यचित्, दर्शनान्तरे कञ्चिद्गुणं निरीक्ष्य स्वदर्शनेऽपि तदाधानस्य केन चिदनुष्ठानसम्भवात्,

यदि हि तात्त्विकाधिष्ठानस्य माध्यमिकमुख्यसिद्धान्तता स्यात्, तदाऽवश्यमास्तिकनास्तिकदर्शनेषु तस्य प्रसिद्धिः स्यात् , नहीयमपि काचिदुपासनासृति येन गोपनीया स्यात् , किन्तु दार्शनिकी स्थितिः नापि कस्यचिन्मुख्यसिद्धान्तमस्पृष्ट्वैवापातप्रसिद्धमेव सिद्धान्तं प्रमाणैरवधीर्य दौर्जन्यजन्यापयशसा मलीमसमात्मानं चिकीर्षेत्सर्वोऽपि विद्वान् । एकदेशिन एवेदमस्त्विति च गुडजिह्विकयैवोक्तम् । वक्ताभिप्रायकत्वं वाऽमाध्यमिकीयत्वमेव वेदृशस्य वचसस्तु रोचतेऽस्मभ्यम् । अधिकं च परतस्तत्र तत्र व्यक्तीभविष्यतीति नमो निरतिशयसर्वज्ञाय ।

दर्शनसर्वस्वे विवर्तवादराजहंसे

किञ्चित्परिशिष्टम् ।

पृ० १७७—इत्याद्यभिधानेऽपीति । अयं घट इत्यादावपि घटत्वादिनिष्ठविषयताया आधेयतासम्बन्धेन घटाद्यवच्छिन्नत्वमभ्युपेत्य या या विषयता सा किञ्चिदवच्छिन्नेति व्याप्त्यभ्युपगमोऽप्यप्रयोजकतापराकृत इति भावः। अधिकं तु शारदाराजहंसोपक्रमे मृग्यम् ।

पृ० १८३—चेतनपदस्याव्यावर्तकत्वादिति। नच—धर्मभूतज्ञानस्य जीवनियम्यत्वाद्द्रव्यत्वाच्च ज्ञानमेतस्य शरीरमिति व्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकसम्बन्धप्रतियोगित्वे सतीत्यपि लक्षणे निवेश्यमिति तल्लाभाय ज्ञानविशिष्टार्थकचेतनपदसाफल्यमस्तु, ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धश्च न ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकः, आत्माश्रयप्रसङ्गादितिवाच्यम्, धर्मभूतज्ञानस्य सर्वात्मना जीवनियम्यत्वे मानाभावादित्यभिप्रायात् । यस्तु प्रथममेवोक्तपदमनुपादाय निर्ब्रूते तं प्रत्याह चिदचिदुभयस्येति । गुणादेरिति । ननु मतेऽस्मिन् द्रव्यमद्रव्यञ्चेतिद्विधैव प्रमेयविभागाभ्युपगमः, द्रव्यमेव तु जडाजडभेदेन द्विधा विभक्तम्, चतुर्विंशतितत्त्वात्मिका प्रकृतिः कालश्चेत्येतयो र्जडत्वम्, नित्यविभूति धर्मभूतज्ञानं जीव-ईश्वर इत्येतेषां त्वजडत्वमित्यन्यत्, एवं चाद्रव्याणां सत्त्वरजस्तमःशब्दस्पर्शरूपरसगन्धसंयोगशक्तिभेदेन दशकस्यैव स्वीकृतस्य द्रव्यमपहाय शरीरत्वव्यवहारमनर्हतो द्रव्यत्वनिवेशव्यावर्तनीयता स्यादिति चेत्, स्यादेवं यदि नियम्यत्वमिह द्रव्ये एव वर्तमानं न पर्यवस्येत्, उत्पाद्यत्वनियतं कृतिविषयत्वं हि द्रव्याद्रव्यसाधारणमपि नित्यद्रव्यं न संगृह्णाति,

चेष्टाघटितं तु वक्ष्यमाणं न द्रव्यातिरिक्तवृत्तीति तावतैवाद्रव्यव्यावृत्तौ द्रव्यत्वनिवेशो निष्फल एवेत्याशयात्। प्रथममेव द्रव्यत्वाघटितनिरुक्तिमाचक्षाणं प्रति त्वाह सर्वपदस्येति। सर्वपदमहिम्ना वक्ष्यमाणनिरुक्तिप्रविष्टचेष्टासामान्यमेव लब्ध्वा निर्वक्तारं प्रति त्वाह चित्त्वाचित्त्वान्यतरस्येति। द्रव्यत्वमपि नियम्यतावच्छेदकं नात्र शङ्क्यताम्, ईश्वरतज्ज्ञानयोरपि वर्तमानतयाऽतिप्रसक्तत्वात्। तदन्यद्रव्यजातस्यैव हीश्वरशरीरत्वमाश्रितं तैः। अतिप्रसक्तस्याप्यवच्छेदकत्वे च ईश्वर ईश्वरस्य शरीरमित्यादिव्यवहारप्रसङ्गो दुर्वारः। नियम्यतासहितस्यैव द्रव्यत्वस्य नियम्यतावच्छेदकत्वे त्वात्माश्रयप्रसङ्गः स्फुट एव, विशेषणतामपास्योपाधिविधयैव नियम्यतासाहित्यविवक्षायामपि न नियम्यता नियम्यतामनपेक्षमाणैव पर्यवस्यतीत्याशयः।

पर्वतादाविति। न खलु कुड्यादिरूपतां गतस्य काष्ठशिलादेश्चेष्टा सम्भाव्यापि, अहल्यादिशरीरभूतशिलायां चेष्टासद्भावः परं कस्मै चिद्रोचेत। परमेश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वान्यथानुपपत्त्या शिलाकाष्ठादौ सूक्ष्मचेष्टासद्भावस्तु तदा शङ्कितुं शक्येत यदि चेष्टाघटितमेवान्तर्यामित्वं निर्णयपद्धतिमध्यासीतेति भावः। गुणादेरिति। पूर्वोक्तरीत्या द्रव्यमपास्य क्वचिच्छरीरताव्यवहारस्यानिष्टत्वे तु नियम्यतावच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वं हस्तादावतिव्याप्तिश्चेति पूर्वोक्तदूषणद्वयेन सह वक्ष्यमाणान्येव दूषणानि द्रष्टव्यानि।

पृ० १८५—कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपेति। अस्य शेषत्वव्यवहारनियामकत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन द्रष्टव्यम्। कार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकतारूपेति वा पठनीयम्। ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकेति। इदं चेतनपदमहिम्ना लभ्यते, ज्ञानाश्रयस्यैव चेतनत्वाभ्युपगमात्।

पृ० १८६—तुल्ययुक्त्येत्यादि । नन्वीश्वरधर्मभूतज्ञानस्य पराश्रितस्वभावतयैव गुणत्वव्यवहारभाजः 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी' इति श्रुत्या प्रसरणशालितयाऽवस्थाश्रयत्वरूपद्रव्यलक्षणाक्रान्तस्यापि नेश्वरशरीरतेष्टा, तस्येश्वरे शेषिताप्रयोजकतायाः एवौचित्यादित्यस्वरसादाह तत्कार्योत्पत्तीत्यादि । दूषणान्तरमपीहानुसन्धेयम्—तथाहि—उक्तलक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकं नोक्तलक्षणमेव, लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानस्य लक्षणज्ञानात्प्रागेवापेक्षणीयत्वात्, नापि निरस्यमानलक्षणेष्वेवैकस्य लक्षणत्वेऽपरस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वम्, शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गात् । नापि शरीरपदार्थत्वं लक्ष्यतावच्छेकम्, पदार्थत्वस्य पदशक्यतारूपतया शक्यतावच्छेदकात्मकोक्तलक्षणज्ञानात्प्रागूज्ञातुमशक्यतयाऽन्योन्याश्रयात् । रीतिरियं भावत्वखण्डनशारदायां (५३७ पृ०) विस्फारिता । एवम् 'इदमस्य शरीर'-मिति सार्वजनीनशरीरव्यवहारे तादृशकार्यताकारणतान्यतरावच्छेदकतारूपशेषतायाः अपरिस्फुरणेनासम्भवोऽपि दृढपद एवेहेति ।

पृ० १८८—यदवस्थमिति । यदवस्थस्य द्रव्यस्यापृथक्सिद्धविशेषणता, तदवस्थस्यैव शरीरतेति यथाश्रुताभिप्रायः । अन्यथा तस्यैव द्रव्यस्यावस्थान्तरे पृथक्सिद्धतयाऽव्याप्तिः स्यात् ।

पृ० १८९—फलीभूतं निरस्तमिति । अपृथक्सिद्धिनिरासेन द्रव्यत्वमपि निरस्तं वेदितव्यम्, तद्वय तन्मते श्रीमदनन्तार्यकृतसिद्धान्तसिद्धाञ्जनोक्तरीत्याऽवस्थावत्त्वम्, अवस्था चागन्तुकापृथक्सिद्धधर्म इति ।

—❀—

